

MIRAS
میراث

MUPAO
522

ISSN 0869—3536

Бу сан

Бөтендөнья
татар
конгрессына
һәм
тюркологларның
халыкара
конференциясенә
багышлана

اسماعیل بك غصیرینسکی

Измайлъ бекъ Гаспринскій.

Собственность издат. „Гасръ“

Бөтендөнья татарларының
айлык әдәби-нәфис һәм
фәнни-популяр милли
журналы

Баш мөхәррир
Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев
Миркасыйм Госманов
Әмирхан Еники
Дамир Исхаков
Һәнүз Мәхмүтов
Мөхәммәт Мәһдиев
Әхмәт Сәхапов

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров
Нурмөхәммәт Хисамов
Мансур Хәсәнов
Әнвәр Хәйри

(жаваплы сәркәтип)

Марсель Әхмәтҗанов

Редакция советы

Тәлгать Абдуллин
Рәзил Вәлиев
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Владимир Гаврилов
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев
Фәрит Иделле (Германия)
Василий Лихачев
Мирза Мәхмүтов
Марат Мөлеков
Темимдар Мухит (Япония)
Хәләф Низамов
Азадә-Гайшә Рорлих (АКШ)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин
Гаяз Сәхапов
Марсель Таишев
Тәлгать Тажетдин (Уфа)
Окан Таһир (Финляндия)
Рафаэль Хәкимов
Рифкат Шәрәфетдинов

МИРАС 5(6)92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Татарстан Республикасы Президенты
аппараты, Татар «Мирас» Фонды Сове-
ты, Татарстан газета-журналлар нәш-
рияты, редакциянең берләшкән иҗат
коллективы.

БУ САНДА

Баш мөхәррир сүзе 3
БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ
Халык язмышы — халык кулында. Та-
тарстан Республикасы Президенты
Минтимер Шәймиев белән әңгәмә . . . 4

ТЮРКОЛОГЛАРНЫҢ ХАЛЫКАРА КОНФЕРЕНЦИЯСЕ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Тюркологлар-
ның халыкара киңәшмәсе. 7
ФЛУН МУСИН. Әдәби тарихны яңача
өйрәнү юлында 12
МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ. Кулъяз-
ма мирасыбызның документальлек әһә-
мияте хакында 17
ӘБРАР КӘРИМУЛЛИН. Катанов ки-
тапханәсе эзеннән 23

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте . . . 30
ГАЯЗ ИСХАКИЙ. Дулкын эчендә.
Драма 52
ГАЯЗ ИСХАКИЙ. Яшь көчләрнең бу-
рычы 67

МИРСӘЕТ СОЛТАНГАЛИЕВНЕҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ

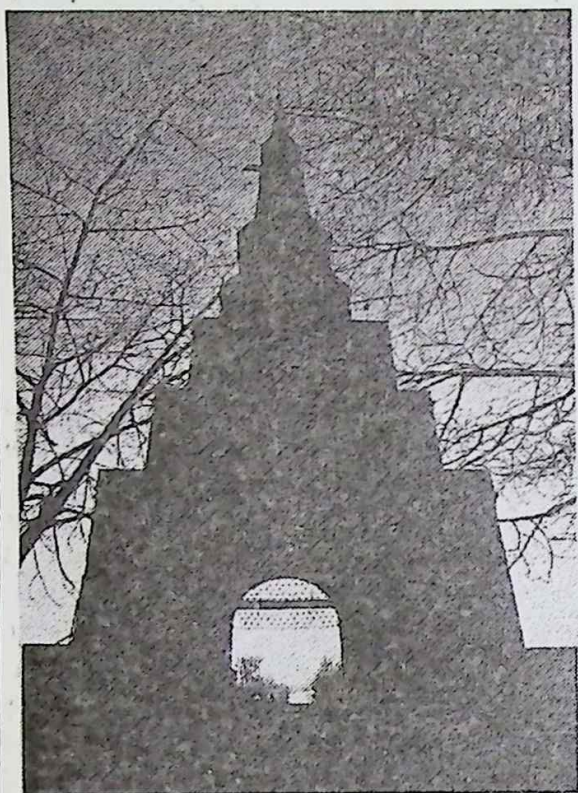
ИЛДУС ГЫЙЗЗӘТУЛИН. Инкыйлаб-
чының әдәби мирасы 75
МИРСӘЕТ СОЛТАНГАЛИЕВ. Ызгыш
алмасы. Легенда 78

МЭГЪРИФӘТЧЕЛЕК ТАРИХЫННАН

ШӨКРҮ ӘЛЧИН. Гаспралы — мәгъри-
фәтче, педагог 80
НАДИР ДӘУЛӘТ. Исмәгыйль Гаспра-
лыга кичәге һәм бүгенге караш . . . 82
ИЛДУС ЗАҺИДУЛЛИН. Исмәгыйль
Гаспралы һәм хөкүмәтнең урыслагы
сәясәте 85

ХАЛЫК ӘДӘБИЯТЫ

ХУҖИ МӘХМҮТОВ. Тугыз гасыр кич-
кән мәкальләр 91
ИГНАЦ КУНОШ. Мөселман хәрби

Тышлыкның беренче битендә рәссам
РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме,
 икенче һәм өченче битләрендә **ЗӨФӘР**
БӘШИРОВ фоторәсемнәре,
 дүртенче битендә рәссам
НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ шамаиле

әсирләре лагерьларындагы эш турында 100

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
 Ислам дине — нинди дин? 109

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

ФӘРИТ ХӘКИМҖАНОВ. Анадолу жи-
 рендә 114

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ
МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ. «Татар» атама-
 сы турында 118

СӘЯСИ МИРАС

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ. «Без нинди ми-
 растан баш тартабыз?» 128

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

СОЛТАН АСЫЛОВ. Бер авыл бар, Ка-
 рабаш диләр 136

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ

РАВИЛ ФӘХРЕТДИНОВ. Шәһри Бол-
 гар 139

ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Яңа бистә мәчетлә-
 ре 141

Татар мөгаллимнәре корылтае 148

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

Хроника, вакыйгалар, фактлар 149

«ШУРА» ЖУРНАЛЫ БИТЛӘРЕННӘН

Милли мәзәкләр 150

РЕЗЮМЕ

Журналның инглиз һәм рус телләрендә-
 ге кыскача эчтәлегә 151

РЕДАКЦИЯ ХЕЗМӘТКӘРЛӘРЕ:

Тәнзилә Мусина, Рушан Шәмсетдинов, Рәшит Ягъфәров, Лилия Сәхапова, Суфия Әх-
 мәтжанова, Флера Гыйниятуллина, Люция Гатауллина.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәр-
 вакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объек-
 тивлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматлар-
 ның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәсле фикерләрнең корректлылыгы өчен
 шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм
 инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Борын-
 гы текстлар хәзерге әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Берлегенә кергән
 илләрнең барлык элементә бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе —
 бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүл-
 мälәр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон: 32-21-86.

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының
 түбәндәгә исәбенә җибәрә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016 в коммерческом Татсоц-
 банке г. Казани.

2. Валютный счет: а) USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK — 890-0055-014 для сче-
 та Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 USD (американские доллары)

б) DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108 667 для счета Татсоцбанка
 35348 ДВ 0303 ДЕМ (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского
 Фонда «Мирас».

Производства бирелде 17.03.92. Басарга кул куелды 08.05.92. Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. 2 номерлы
 офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 13,30. Исәп-басма табагы 12,0. Заказ В-122.
 Тираж 10 000 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен, ваклап сатуда 5 сум. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты
 басмаханәсе. 420066. Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

1992 елның июне мәстәкыйльлек юлына баскан республикабыз һәм халкыбызның ижтимагый-сәяси һәм рухи-мәдәни тормышында бик истә-лекле һәм мәртәбәле көннәр булып хәтергә кереп калачак. Бу айда башкалабыз Казанда ике зур корылтай була. Бердән, элекке СССРның төрле төбәкләренә генә түгел, бәлки башка мәмләкәтләргә дә сибелеп яшәгән милләттәшләребез беренче мәртәбә татарның Мәккәсе булган шәһри Казанда жыелалар. Бу — соңгы дүрт гасырдан артыграк вакыт эчендә, үз дәүләтен югалту аркасында, күпме изелгән, жәберләнгән татарның беренче гомум җыены һәм күптәнге хыялының тормышка ашуы. Әйтергә кирәк, әле кайчан гына мондый җыен турында бары хыялланырга гына мөмкин иде. Әлеге хыялның гамәлгә ашуына кешелек тарихында соңгы империяләрдән булган СССРның җимерелә башлавы юл ачты. Бу империянең милли өлкәдә иң зур гәнаһларыннан берсе аерым милләтләрне катгый рәвештә төрле сыйныфларга бүлгәләү һәм аларны бер-берсенә каршы кую, үзара дошманлаштыру юлы белән таркатудан, көчсезлән-дерүдән һәм ахыр чиктә юкка чыгуга алып барудан гыйбарәт. Дөрөс, бу сәясәт-тендә совет тоталитар системасы ниндидер яңалык ачучы булмады. Мәсәлән, татарны халык һәм милләт буларак таркату Россиядә Явыз Иван заманыннан башланды. Нәтижәдә безнең халык, гасырлар дәвамында туган жирен калды-рып һәм бәхет эзләп, Россиянең төрле төбәкләренә һәм башка мәмләкәтләргә дә сибелергә мәҗбүр булды. Бу хәл, табигый, халкыбызның интеллектуаль көчләре дә таркалуга һәм аның шул нигездә милләт буларак зәгыйфьләнә ба-руына китерде. Рус империясенең шушы сәясәтен тагын да активрак дәвам иттереп, совет режимы, рус булмаган башка халыклар белән беррәттән, татар-ны да электәгедән дә ныграк көчсезләндерде. Халкыбызны инкыйразга алып бара торган бу процесска чик куяр вакыт җитте. Моның өчен милләтнең үз язмышын үз кулына алуы һәм милли яңару байрагы астында берләшүе кирәк. Татар халкының бөтендөнья конгрессы шушы юлда беренче мөһим адым бу-лыр дип ышанасы килә.

Тюркология буенча халыкара конференция исә, зур фәнни әһәмияткә ия булу белән бергә, тугандаш төрки халыклар тарихын һәм мәдәниятен бергә җыелып өйрәнү, бер-береңне яхшырак белү аша үзара дуслыкны һәм хезмәт-тәшлекне ныгытуга да булышчак. Бу шулай ук халыкларның милли үзәң үсү, милли яңарыш белән бәйлә безнең көннәрнең ихтыяҗы һәм таләбе булып тора.

Әйтергә кирәк, бу халыкара фәнни форумның нәкъ менә Казанда үткәре-лүе һич тә очраклы хәл түгел. Гасырлар дәвамында Россиядәге иң мәртә-бәле икътисади һәм мәдәни үзәкләрнең берсе рәвешендә танылган Казан үткәндә бер үк вакытта ике дөньяның — Көнчыгыш белән Көнбатышның очрашу урыны да булган. Татар мәркәзенең мондый геополитик роле фән һәм мәдәният өлкәсендә аеруча ачык чагыла иде. Башкалабызның совет власте елларында онытылып торган шушы миссиясе хәзер фән дөньясында тагын үз көченә керә кебек. Конференциягә Азия һәм Европаның күп кенә илләреннән тюркология мәсьәләләре белән шөгыльләнүче күренекле галимнәр җыела.

Үзара тыгыз бәйләнгән әлеге ике корылтайда катнашучыларны халкыбыз тарихы һәм мирасы белән кызыксынучы күпсанлы замандашларыбыз исемән-нән кайнар котлыйбыз һәм аларга изге эшләрендә уңышлар телибез. Журна-лыбызның, бу санын шушы тарихи әһәмиятле вакыйгаларга багышлыйбыз.

ФЛҮН МУСИН

ХАЛЫК ЯЗМЫШЫ — ХАЛЫК КУЛЫНДА

Татарстан Республикасы Президенты **МИНТИМЕР ШӘЙМИЕВ** белән әңгәмә

Казанда беренче мәртәбә бөтендөнья татарлары конгрессы үткәрелү уңаеннан Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиев «Мирас» журналы хәбәрчесенә интервью бирде. Шул интервьюны укучыларыбызга тәкъдим итәбез.

Сорау: Хөрмәтле Минтимер Шәрипович, бу конгрессны үткәрү идеясе ничегрәк туды?

Жавап: Мин бу фикерне заманыбыз үзе тудырды дияр идем. Белгәнәбезчә, безнең халык инде күптәннән һәм төрле сәбәпләр аркасында күп җирләргә таралып яши. Элекке СССРның төрле республикаларында да, башка илләрдә дә гомер кичерә безнең милләттәшләребез. Читкә киткәч, аларның туган җирләре белән бәйләнешләре еш кына бик йомшара, кайчак хәтта өзелә дә. Һәм бу бер дә очраклы хәл түгел, ул, кызганычка каршы, объектив сәбәпләр, безнең илдә урнаштырылган мәгълүм тәртипләр белән тудырылган

иде. Чөнки нәкъ менә шул тәртипләр читкә киткән милләттәшләребезне туган жирләреннән торган саен ныграк аерды. Тагын да күңелсезрәге шунда: алар халкыбызның теленнән, мәдәниятеннән аерылдылар. Моның өстенә башка милли-рухи мохитта яшәү читтәге милләттәшләребезне туган телләрен, гореф-гадәтләрен онытуларына китерде. Шушы ук хәл, кызганычка каршы, безнең үз республикабызда да киң таралды. Болар барысы, ахыр чиктә, татар милләтенә язмышы мәсьәләсен көн тәртибенә куйды. Шундый шартларда бөтендөнъя татарларының, үзебезчә әйтсәк, гомум жыены заман ихтыяжы булып алга басты. Моның өстенә башка республикалар тәҗрибәсе дә безгә тәэсир итми калмады. Билгеле булганча, теге яки бу халык конгресслары яки съездлары соңгы вакытта күп кенә республикаларда булып узды. Алардагы кебек, безнең Татарстанда да халкыбыз конгрессын яки корылтаен чакыру мәсьәләсендә жәмәгатьчелек инициатива һәм активлык күрсәтте. Минем белүемчә, бу корылтайны халыкара күләмдә үткәрү идеясе белән матбугатта беренчеләрдән булып сезнең «Мирас» фонды чыккан иде. Киң жәмәгатьчелек фекерен һәм теләген искә алып, Татарстаннан читтә, шул исәптән башка илләрдә дә яшәүче милләттәшләребез белән бәйләнешләр урнаштыру һәм ныгыту кирәклеген күздә тотып, әлегә конгрессны үткәрү турында Президентның махсус указы чыгарылды. Шул указ нигезендә республикабыз Премьер-министры М. Г. Сабиров җитәкчелегендә вәкаләтле оештыру комитеты төзелде. Һәм сезнең журналыгызның бу саны укучылар кулына барып кергән көннәрдә без шул корылтай тантаналарында катнашырбыз дип уйлыйм.

Сорау: Булачак конгресста сүз нәрсәләр турында барачак дип уйлайсыз?

Жавап: Мондый Жыен тарихта беренче мәртәбә үткәрелгәч, анда сөйләшсә сүzlәр күп жыелгандыр, әлбәттә. Һәм аларның барысын да алдан чама-лавы да кыен. Әмма шулай да конгресста хәзер безнең һәркайсыбызны уйландыра, борчый торган мәсьәлә — республикабыз һәм халкыбызның бүгенге хәле һәм киләчәге, халыкның милли язмышын хәл итүдә моһим роль уйнаган туган телне, мәдәниятны ничек саклау һәм үстерү турында төрле жирләрдән жыелган милләттәшләребез белән бергәләп сөйләшсә һәм киңәшсә булыр. Әлбәттә, күп илләрдә һәм төбәкләрдә яшәүче ватандашларыбызның үзара бәйләнешләрен ныгыту, аларның туган халкыбызның милләт буларак яшәешен тәэмин итүдә хезмәттәшлеген үстерү хакында да шактый сүз булыр. Шул ук вакытта без кадерле кунакларыбызны республикабыз һәм халкыбызның ижтимагый-рухи тормышы белән якыннанрак таныштыру максатын да куябыз. Бу максатта күп кенә кызыклы чаралар әзерләнә.

Сорау: Халыкта аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар, дигән мәғлүм гыйбарә бар. Ә безнең татар аеруча нык таркалган һәм бүлгәләнгән. Менә шушы халыкны берләштерүдә аның күпгасырлык мирасының роле турында нәрсә әйтә аласыз?

Жавап: Бүген без һәр халыкта үз үткәненә игътибарның бермә-бер артуын күрәбез. Бу хәл, күрәсен, байтак дәрәжәдә хәзерге жәмгыять тормышында тирән үзгәрешләр йогынтысында моңа кадәр тоталитар система басымы астында ижтимагый-рухи торгынлык хәлендә яшәргә мәҗбүр булган халыкларның милли ұзаңы уянуы белән бәйләнгәндер. Үзләренең үткәненә әйләнеп кайтып, алар аннан бүгенге яшәешләре өчен үрнәк тә, гыйбрәт тә алалар. Узгандагы ижтимагый-сәяси һәм рухи-мәдәни тәҗрибә замандашлар өчен үзенә бер тормыш мәктәбенә әверелә. Безнең татар да күпгасырлык тарихына мөрәҗғәгать итеп, аннан күп нәрсәгә өйрәнә. Чөнки үткәнәбез безнең үрнәк тә, сабак та алырлык. Ничә гасырлар буге мөстәкыйль дәүләт булып яшәгән халкыбызның аңына дәүләтчелек идеясе нык сеңгән. Аның тарихи аңы шул рәвешчә формалашкан. Хәтта үз мөстәкыйль дәүләтен югалтканнан соң да дәүләтчелек идеясе аның аңында, канында яши, рухына көч-куәт биреп тора. Вакыт халыкның тарихи аңында яшәгән дәүләтчелек идеясен сүндерми генә түгел, бәлки, киресенчә, аны тагын да көчәйтә генә төшә. Шунның бер чагылышы итеп, халкыбызның мөстәкыйль дәүләтчелеген тергезү, аякка бастыру өчен алып барган актив

көрәшен күрсәтергә була. Шул актив көрәш нәтижәсендә җөмһүриятебез парламенты 1990 елның 30 августында Дәүләт суверенитеты турындагы декларацияне кабул итте. Шул ук вакытта халык тарихы һәм мирасы илнең генә түгел, бәлки җир шарының төрле төбәкләрендә дә яшәүче милләттәшләребезне дә берберсенә якынайта һәм берләштерә торган уртак һәм бүленмәс хәзинә ул. Тагы шунысы да бар: туган җиреннән яки ата-бабаларың иленнән никадәр ераграк яшәсән, үз милләтең, үз җырың-моңың шулкадәр якынарак һәм кадерлерәк була. Шунлыктан без хәзер үзебезнең үткәнебезне һәм мирасыбызны никадәр яхшырак белсәк, бу белем безне шулкадәр ныграк туганлаштырачак һәм берләштерәчәк. Кыскасы, халкыбыз тарихын һәм мирасын әйбәтрәк белү, безне рухи яктан баету, милли хисне һәм горурлыкны көчәйтү белән бергә, бөтен дөньяга сибелеп яшәгән милләттәшләребезне берләштерүнең бик үтемле чарасына да әверелә. Ижтимагый һәм мәдәни үткәнебезне пропагандалауны төп максаты итеп куйган «Мирас» журналы эшчәнлегенең менә шундый әһәмиятен дә искә алырга кирәк.

Сорау: Референдум республикабызда зур уңыш белән тәмамланды. Анда сайлау хокукы булган гражданның 82 проценты катнашты. Шунның 61,4 проценты республикабызны цивилизацияле юл белән яңарту курсына яклап тавыш бирде. Димәк, референдумнан соң Татарстан мәстәкыйль, халыкара хокук субъектына ия булган дәүләткә әйләнәчәк?

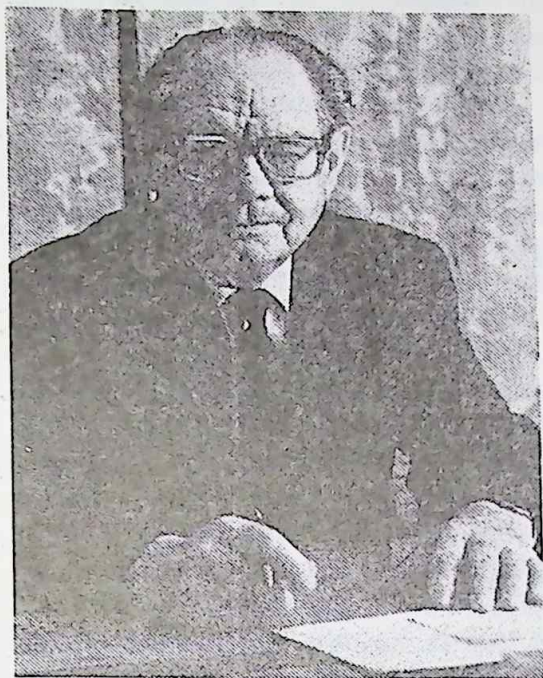
Җавап: Озак көтеп алган тарихи сәгать сукты — халык референдумы нәтижәләре ачыкланды, халык ихтыярына нигезләнгән киләчәк тормышыбызны кору юллары сызылды. Референдум безгә Россия дәүләте белән тигез хокуклы ике яклы гадел договор төзү өчен сәяси, юридик һәм әхлакий хокук бирде. Татар да, урыс та, чуваш та, мари да, мордва да, Татарстанда яшәүче башка халыклар да хөрлектә һәм тигезлектә яшәү фикерен шул рәвешчә якладылар. Татарстан башка дәүләтләр алдында тормышыбызның иң авыр һәм катлаулы мәсьәләләрен тирән гакыл белән хәл итә алуның матур үрнәген бирде.

Тирән ышануымча, референдум нәтижәләре Россия һәм башка бәйсез дәүләтләр белән тигез хокуклы һәм ике яклы гадел мөнәсәбәтләр урнаштырырга булышыр, Татарстанда яшәүче төрле милләт халыклары арасындагы дуслыкны тагын да ныгыта төшәр, Ватаныбызның чәчәк атуына яхшы нигез булыр.

Сорау: Конгресста катнашучыларга Сезнең нинди теләкләрегез булыр?

Җавап: Татарның бу беренче халыкара мәҗлесенә ватандашларыбыз билгеле бер өметләр белән җыелалардыр һәм минем беренче теләгем: аларның шушы өметләре безнең башкалабызда аклансын иде. Биредә, инде әйтелгәнчә, беренче чиратта, халкыбызның телен, мәдәниятен саклап калу һәм үстерү күздә тотылырдыр. Татарны милләт буларак саклау һәм яшәтү белән бәйле мондый мәсьәләләр, аларны хәл итү юллары турында конгресста житди һәм эшлекле сөйләшү булуын теләр идем. Гомумән, милләт язмышы белән бәйле мәсьәләләргә халык хәзер үз кулына алырга тиеш.

Хәерле сәгатьтә, милләттәшләр!

ТЮРКОЛОГЛАРНЫҢ ХАЛЫКАРА КИҢӘШМӘСЕ

Киңәшле эш таркалмас, диләр. Тюркологлар да моны онытмый. Төрки халыкларны өйрәнүчеләр бер-берсе белән танышып, нинди мәсьәләләрнең өйрәнелүен, кайсылары тикшереләсе барын билгелиләр, үзара киңәшләр, үтелгән юлга йомгак ясап, киләчәк өчен актуаль проблемаларны билгелиләр.

Кемнәр соң алар төрки халыклар? Бер-берсенә бик якын булган, шартлы рәвештә «төрки» дип аталган телләрдә сөйләүчеләр алар. Жир шарында төркиләрнең санын төрлечә билгелиләр. Рәсми статистика буенча элекке СССРда яшәүче төркиләр 50 миллион, Төркиядә һәм Кипрда алар 60 миллионнан артык. Башка илләргә дә сибелгән төрки телле халыкларны, статистикада аларны киметеп күрсәтелүен дә искә алып санаганда, жир шарында 135—150 миллион дип исәплиләр. Менә шуларның телен, фольклорын, әдәбиятын, тарихын, этнографиясен, диннәрен; икътисади, сәяси һәм мәдәни дөньяларын фәнни яктан тикшерү эше жир шарының төрле урыннарында алып барыла. Тюркологлар Төркиядә, Кипрда, безнең илдә, Америкада, Кытайда, Япониядә, Европа илләренең һәрберсендә дип әйтерлек уңышлы гына эшлиләр, матди рухи тормышның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында бик күп монографияләр, жыентыклар, карталар, дәреслекләр, кулланмалар чыгарып торалар. Менә шундый эшләрне башкару буенча киңәшкә тюркологлар региональ һәм халыкара конгрессларга вакыт-вакыт жыелып алалар. Андый жыелышлар аерым юнәлешләр буенча да, гомуми проблемалар буенча да үткәрелеп тора.

Элекке СССРдагы галимнәр, дүрт елга бер мәртәбә Бөтенсоюз конференциясенә жыелып, гомуми тюркология проблемаларын тикшерәләр, киләчәк өчен тәкъдимнәр әзерлиләр иде. Боларның бишесе Бакуда, Алма-Атада, Ташкентта, Ашхабадта һәм Бишкекта — элекке союздаш республикаларның башкалаларында оештырылды. Ниһаять, өченче сортлы (Россия Федерациясе — беренче, союздашлар — икенче) булган элекке автономияле республикаларга да чират житте. Болары арасыннан беренче итеп Татарстан сайланды, чөнки Казан XIX йөздән үк тюркологиянең үзәге булып килде, аннан соң моны билгеләгәндә татар галимнәренең уңышлары да исәпкә алынды.

Элегрәк, союз структуралары көчле вакытта, СССР Фәннәр Академиясе Бөтенсоюз конференцияләргә чит ил галимнәрен күпләп чакырырга рөхсәт бир-

ми иде. Үзәк союз структураларының таркалу барышында СССР ФАсенен да үз кайгысы үзенә житәрлек булып чыкты, шуңа күрә тюркологик конференцияләргә үткәреп килүче «Тюркологларның совет комитеты» Казан конференциясен «Бөтенсоюз» дип түгел, «Халыкара» исеме астында үткәргә карар бирде, моның белән Татарстан Министрлар Кабинеты да килеште. Шулай итеп 1992 елның 9—14 июнендә Казанда Халыкара тюркологик конференция булчак, аның кысаларында «Татар энциклопедиясен төзү проблемалары» буенча симпозиум да үтәчәк.

Элекке конференцияләрдә төркиләргә теле, әдәбияты, фольклоры һәм тарихы буенча фәнни тикшеренү проблемалары гына уртага салына иде, Казан конференциясендә боларга тагын рухи дөньяны өйрәнүдә аерым урын тоткан мәдәният, сәнгать, дин һәм мирас проблемалары да өстәлде.

1988 елда Бишкекта булган конференциядән соң дөнья халыклары арасындагы мөнәсәбәтләр тамырдан үзгәрәп китте. 1989 ел капиталистик дөньяда империалистик изүләргә чик кую белән тарихка кереп калды: капиталистик империянең соңгы колониясе — Намибия мөстәкыйльлек алды. 1991 нче елның ахыры дөньяда иң соңгы империянең — СССРның таркалуы белән мәшһүр булды. СССРның 75 процентын тәшкил иткән иң соңгы империянең — РСФСРның да җимерелү процессы бара. Соңгысы безгә дә турыдан-туры кагыла, чөнки без әле һаман да рус империясенең колониясе буларак яшәмәктәбез, шулай да колониаль изүнең нәрсә икәнлеген дүрт гасыр ярым бие татыгач, без дә мөстәкыйльлек өчен көрәшне көннән-көн үстерә барабыз.

Казандагы халыкара тюркологик конгресс менә шундый тарихи чорда җыелачак, шуңа күрә аның эше яңа юнәлешләрнең булуы белән генә түгел, гыйльми чыгышларның тирәнлеген, яңалыгы белән дә аерылып торып дип өмет итәргә кирәк.

Билгеле булганча, теге яки бу халыкны теле, мифологиясе, фольклоры, әдәбияты, дине, сәнгате, археологиясе, яшәү рәвеше (этнографиясе) буенча өйрәнүләр ахыр чиктә халыкның борынгыдан алып хәзергә чорга кадәр булган тарихын торгызу дигән сүз. Ә мондый объектив тарих халыкның бүгенгә хәле турында гына түгел, киләчәккә хакында да уйланырга мөмкинлек бирә. Төркиләргә менә шундый күп гуманитар фәннәр комплексының гомуми нәтижеләреннән туган тарихлары хәзергә юк әле. Ни өчен?

Төркиләргә тарихын башка халыклар (кытай, юнан, рум, рус, англиз, немец, француз, фарсы, гарәп) тарихы белән кызыксынган галимнәр яза башлаганнар һәм хәзер дә әле төп дилбегә алар кулында. Соңгы елларда гына төркиләргә үзләреннән эзерләнгән тарихчылар, мәсьәләгә комплексы якин килеп, төркиләр тарихын объектив өйрәнергә кирәк икән дигән нәтиҗәгә киләләр.

Башка халыклар тарихын язучы галимнәр төрки халыклар тарихына «үтешли генә» тукталалар, аларга, үз халыкларының бөеклеген күрү өчен, күршеләре — төркиләргә һәрьяктан түбән булулары кирәк, шуңа күрә төркиләрдәгә яхшы якларны азрак күрсәтеп, тискәрерәк якларны калкытыпрак яктыртырга омтылалар. Нәтиҗәдә рус совет тюркологиясендә төркиләргә борынгы тарихы безнең эрага кадәр 6—4 йөзләр белән генә чикләнә. Янәсе, алар гомумалтай телләре берлегеннән бары шул чорларда гына аерылып чыкканнар һәм ерак көнчыгышта Кытайның төньягында аз санлы һунн кабиләләре буларак яшәгәннәр. Димәк, бөек халыклар дөньяга цивилизация китергәндә, төркиләр әле тумаган да булган. Янәсе, алар Идел буйларына галимнәр тарафыннан уйлап чыгарылган, ләкин тарих фәнендә аксиомага әйләнгән «бөек күчеш» чорында, ягъни безнең эраның IV йөзләрендә генә килә башлаганнар, Кавказга һәм хәзергә төрек Анатолийсына XI йөздә генә күчкәннәр. Иң борынгы прототөркиләргә беренче оешкан иле Алтай гына булган, янәсе, ә кайбер галимнәр әйткәнчә, аларның иң беренче кабиләләре Үзәк Азиядә яшәгәннәр. Димәк, төркиләргә прародинасы — бабаиле шунда булган.

XX гасыр урталарында европоцентризм, ягъни бөтен цивилизация үзәгендә Европа халыклары гына тора дигән караш шул кадәр үстөрелде ки, ул чынбарлык дип кабул итәрлек чикләрдән дә чыгып китте. Инд-европа галимнә-

ре иң элек Алтай жирләрeнeң иң борынғы каберләрeннән монголоид булмаган баш сөякләрe тапкач, борынғы төрки бары монголоид кына булырга тиеш дип уйлап, Алтай жирләрe борынғыдан төркиләрeнeң түгел, э һинд-европалыларның бабаиле булган икән дигән нәтижәгә килделәр. Борынғы чор белән кызыксынучы галимнәр төркиләрeнeң бабаиле «урнаштыру өчен» Үзәк Азия калды әле дип тынычланып йөргән арада, ЮНЕСКО Үзәк Азияне өйрәнү буенча махсус халыкара комиссия төзедә һәм ул комиссия, берничә ел эшләгәч, Үзәк Азияне һинд-европалыларның борынғы бабаиле дип игълан итте. Анда да иң борынғы каберлекләрдән монголоид булмаган баш сөякләрe табылган һәм шулар төп дәлил итеп кабул ителгәннәр. Янәсе, төрки булса, бары монголоид кына булыр иде. Юкса бик борынғы чорда да, хәзер дә төркиләрдә монголоидлыкның бик аз булуын һәрбер галим белә, моны ЮНЕСКО комиссиясе галимнәрe дә белми түгел — белә, тик аларга теләсә нинди регионны үзләрeнeң борынғы бабаларына беркетү өчен сылтау кирәк.

Шулай итеп, төркиләрeнeң бабаилләрe юк булып чыга. Борынғы этник тарихны ачу өчен иң ышанычлы чыганак булган тел материаллары шуны күрсәтә: төрки телнeң бик ачык, ышанычлы эзләрe Америка индеецларының телендә дә, шумер телендә дә, Европа топонимнарында да бик ачык сакланган. Фәндә мәгълүм булганча, Америка индеецлары ул материкка Азиядән хәзер «Берингов» дип аталган жирләр аркылы 20—40 мең еллар элек күчәнгәннәр, шуннан соң Азиядәгә халык белән аралашуны югалтканнар. Ә ул индеецлар телендәгә төрки белән туры килә торган күп кенә лексик-семантик системаларны галимнәр XIX йөздә үк ачык итеп күрсәткәннәр, хәзер татар филологиясендә дә алар шактый жентекле өйрәнелделәр. Димәк, индеецларның бабалары Америка материгына күчеп киткәнче үк, төрки тел яшәгән дигән сүз. Ә Азиядәгә бабател үз юлы белән үскән булырга мөмкин. Бәлки индеецларның һәм төркиләрeнeң телләрe бер үк бабател булып, алар ияләрe төрлe якка күчеп киткәч аерылганнардыр? Монысы инде — киләчәктә бик жентекләп тикшерелергә тиешле проблема.

5—6 мең еллар элек Тигр һәм Евфрат елгалары аралыгында шумер дигән халыклар яши. Алар калдырган чөй язударны галимнәр укыганнар, анда төрки лексик-семантик системага туры килгән мисалларны күпләп тапканнар, бу туры килүләрeнeң очраклы гына булмавын әйткәннәр. Димәк, я төркиләр шумерлар белән аралашып яшәгәннәр, я аларның телләрe бер үк бабателдән килә. Монысын да төрлe яклап жентекле тикшерү таләп ителә.

3000 еллар элек хәзергә Италия территориясендә этрусклар яши. Болардан калган язударны укып, телен һинд-европа телләрeнә якынайтырга бик күпләр тырышты, ләкин эш бушка китте. Шуның белән бергә аны кыюсыз гына төрки телләргә тиңләп өйрәнүчеләр дә күренгәләде. Мәсәлән, Садри Максудиның кызы Адилә Аида, Италиядә Төркия илчесе булып эшләгәндә, бу этруск теле буенча махсус тикшерүләр үткәрә, һәм ул тел төрки тел булган дигән нәтижәгә килә. Этрускларның Кум шәһәрe була, э «кум-кун» сүзләрe ул куман (кыпчак) кабиләләрeнeң Европада таралган икенче исемнәрe.

Борынғы грек тарихчысы Геродот Кара диңгез буйларында б. э. к. VIII йөзләрдә акацирлар һәм траклар (русча — фракийцы) яшәгән дип яза. Акацирлар — этнонимнары буенча урман кешеләрe дигән сүз, соңга таба алар агач эри һәм мишәр (мишәр-эр: мишәр-урман дигән сүз) буларак билгеле. Трак этнонимы шулай ук «трәк-трек-төрөк» атамасын хәтерләтә. Геродот шул ук чорда Кара диңгез буенда Кизик (Кызык) шәһәрe турында яза. Анда скифлар күңел ачарга жыела торган булалар. Соңга таба бу шәһәрeнeң исемендә «кызык» семантикасы сакланса да, аның формасы үзгәртелеп, шәһәр Тамашалык дип атала башлый. Тел гыйлемендәгә ономастика законнары буенча, топонимнарның, атамаларның семантикасы нигездә саклана, бары шул семантиканы башка диалект яисә тел сүзләрe белән генә үзгәртеп бирә башлыйлар. Мәсәлән, кыпчак этнонимы «аксыл» дигән мәгънәне белдерүче «кыу» сүзеннән ясалган (кыучак — кыфчак — кыпчак), аларның көнбатыштагы исемнәрe «куман» да «кыу» һәм «ман» өлешләрeннән тора. Руслар алар-

ны «половцы» «половый» (камыл төсле) дип йөрткәннәр, ә гарәпләр сакалибе (ак йөзле) дип атаганнар.

Болар төрки кабиләләрнең дә, башка халыклар кебек үк, бик борынгы булулары турында сөйли.

Төркиләр Европага бары б. э. 4 йөзгә генә килгән дип расларга омтылу ул европоцентристларның төркиләрне Европада гомумән булмаган, мөмкинлек чыкса, «булдырмаска иде», дигән омтылышларыннан килә.

XI йөзгә 80 елларында төрки мөселман сәлжуклар Палестинаны һәм аның баш каласы Иерусалимны алалар. Христианлыкның туган шәһәр мөселманнар алды дип, христиан динендәге халыклар мөселман төркиләргә каршы тәрә походларына күтәреләләр. Бу походлар бик күп була, аның соңгыларыннан иң күренеклесе Шипкада русларның славян болгарларны төрекләрдән азат итү белән бәйләнгән. Казан ханлыгын, Урта Азия, Казахстан һәм Кырымны басып алу да шул рух белән үткәрелә, миссионерлар эшчәнлегенә дә тәрә походларының башка бер формасы гына булып тора. Мөселман төркиләр Европада электән булмаган, алар монда килмешәк кенә дип әйтүгә нигезендә дә шул тәрә походлары чорында ныгый башлаган һәм хәзер дә дәвам итә торган европа-центризм идеясе ята.

Казанда булачак халыкара конгресс бу мәсьәләләрне һичшиксез тикшерер, тик ул аны әле хәл итә алмас. Моның өчен яңача карашлы кадрлар әзерләп, фактларны һәрьяклап җентекле тикшерергә һәм нәтижеләрне гомумиләштерергә кирәк булачак.

Тагын бер мөһим проблема — төркиләрне бары күчмә генә булганнар дип расларга тырышу традициясенә тәнкыйди якин килү. Мондый фикер шулай ук һинд-европа телле халыкларның бөеклеген калку итеп күрсәтү өчен үткәрелә. Янәсе, алар борынгырак халык, утрак тормышка иртәрәк күчкәннәр, шәһәрләр төзеп яшәгәннәр, димәк, кешелек цивилизациясенә дә алар гына өлеш кертә алганнар. Башкалар, төркиләр, мәселән, янәсе, яшьрәк халык, бары күчмә тормышта гына булганнар, шәһәрләр төзеп тормаганнар, димәк, кешелек цивилизациясенә дә өлеш кертә алмаганнар. Тарих фәнендәге бу уйдырмаларга да чик куярга вакыт җитте, чөнки тарихны төркиләр күзлегеннән дә карап язарлык галимнәр җитешеп киләләр.

Әйткәнчә, күчмәлек ул билгеле бер табигый шартлардан рациональ файдалану ысулы буларак туа, күчмә тормыштагылар сөт, ит, тире, йон җиткерү юлында малларның затлы нәселләрен үрчеткәннәр, димәк, цивилизациягә өлеш керткәннәр. Аннан соң күчмәлек ул, күпләр уйлаганча, илсез яшәү түгел. Һәрбер күчмә кабиләнең үз иле — җәйләве, кышлавы була; үсемлекләрне сугару өчен алар төзегән табигый сугару системасы үзе генә дә цивилизациягә бәя биреп бетергесез өлеш булып тора. Шәһәрләр төзү, анда үзәктән жылыту, су белән тәмин итү системалары да беренче булып төркиләрдә күренә башлый. Мондый дәлилләрнең барысын да җыеп анализлау, яңача, объектив нәтижеләр чыгару турында сөйләшүләрне дә без Казан конгрессының көн тәртибенә куярга тырышчакбыз.

Безнең совет тарихчылары моңа кадәр руслар тарафыннан Казан ханлыгының, аннан соң барлык Идел буйларының, Казахстан, Себер, Ерак Көнчыгыш, Кавказ, Кырым, соңрак Урта Азиянең яулап алынуын анда яшәгән «күчмә», «кыргый» кабиләләргә бәхет китерү дип аңлатырга тырыштылар. Янәсе, ул җирләрдәге халыклар (элек руслар аларның барысын да татар дип атаганнар), күбрәге төрки телдәгеләр, күчмә тормышта булганнар, үзләрен материал байлыктар җитештереп туендыруга караганда, күршеләренә яу чабып, эзер байлык талау юлы белән тәмин иткәннәр, янәсе, русларны да яу чабып борчып, талап торганнар. Шуңа күрә руслар ул халыкларга бәхет китерергә уйлаганнар, басып алганнар, күчмә тормыштан утракка күчкәннәр, җитмәсә әле материал яктан булышканнар да.

Тарихи проблемаларны дәрәҗәсиз чышү өчен, төркиләрне гуманитар яктан өйрәнүгә барлык фәннәр дә билгеле дәрәҗәдә үзгәртеп кору чорын үтәргә тиеш булырлар. Казан конгрессы бу зарури эшләрнең башы була алса, без үзбезнең оештыру эшләрен бушка китмәдә дип әйтә алыр идек.

Соңгы елларда КПССның тискәре эшләрен гаепләүгә бәйле рәвештә анын элекке СССРдагы төркиләргә китергән зыяннарын фаш итү башланды. Бездә бу бигрәк тә Идегәй дастанын кире кайтару һәм Алтын Урда тарихына тискәре генә бәя бирүдән баш тартуда күренә. Алтын Урда тарихына объектив бәя бирү бер татар тарихы өчен генә түгел, башкорт, казах, үзбәк тарихлары өчен дә хәлиткеч роль уйный. Шунның белән бергә татар галимнәренең татар тарихында Болгарның урынын киметергә, татар тарихын бары Алтын Урдага гына «илтеп терәргә», яисә Алтын Урданы бары татар белән генә бәйләргә тырышу омтылышын нормаль күренеш дип булмый. Милләтне хасил итә торган төп компонентлар тел, музыка һәм этнонимны тудырган борынгы бабаларыбызны монголлар белән Кытай тирәләреннән килгән дип раслау өчен дә хәзергә ышанычлы дәлилләр юк. Бу мәсьәләләргә дә тел, мифология, фольклор, әдәбият, археология, этнография, дин, сәнгать материаллары белән жентекле өйрәнүнең методлары турында Казан конференциясе үзенең сүзен әйтергә тырышыр дип уйлыйм.

Конференциягә әзерлек чорында төркиләргә гуманитар яктан өйрәнүнең тагын бер тармагы калкып чыкты. Бу — төркиләрдә диннәр һәм ул диннәргә этник билгеләргә әйләнү-әйләнмәү мәсьәләсе.

Үзгәртеп кору чорына кадәр төрки республикаларның академик институтларында һәм югары уку йортларында философларның бик күп атеистик группалары, бүлекләре эшләп килде. Бүгенгә көндә аларның булдыра алганнары төрки халыкларда дин тарихы, диннең төрки этносларны саклап калуда әһәмияте кебек темаларны өйрәнәләр. Бу өлкәгә чит ил галимнәре дә бик нык кызыксынып килеп керделәр. Шушы урында мин бер гыйбрәтле фактка тукталыр идем.

Хәзерге чорда БДБ армиясендәге солдатлар арасында мөселманнар күбрәк санала. Күпчелек командирлар христианнардан булсалар да, БДБ армиясе стабильлекнең бозылу учагы булмасы дигән сорау славяннары да, немец, француз, англичан һәм америкалыларны да бик нык борчый. Житмәсә, бу халыкларның үз илләрендә дә мөселманнар сизелерлек күбәя, мөселманлыкка күчү очраklары да күренгәли. Бу илләрдә христианнарны һәм мөселманнарны ничек дус яшәтергә, стабильлекне ничек булдырырга дигән сораулар галимнәргә һәм дәүләт эшлеклеләрен дә бимазалый. Алар, мөселманнарның берничә йөз ел буе христианнар белән бергә яшәгән, ләкин кискен бәрелешләр тудырмаган регионнарын эзли-эзли, безгә — Татарстанга килеп чыктылар. Мәскәүдә оештырылган бер халыкара коллективумда Татарстандагы ислам һәм христиан мөнәсәбәтләре, миссионерлар эшчәнлегенә буенча соңгы эзләнүләргә нәтижәләре тикшерелде. 1991 елның июнь башында шундый халыкара сөйләшү Казанда, Тел, әдәбият һәм тарих институтында да булып үтте. Проблемалар ачыкланды дип әйтергә була. Ислам динен өйрәнүгә тирәнәйтү, ислам динен тергезү, христиан дине белән мөнәсәбәтнең стабиль юлга салу буенча киләсе сөйләшүләр Лондонда әзерләнә. Анда Татарстан буенча аерым секция эшләячәк. Үзбегнең фәннәр академиясе составында исламны өйрәнү буенча бәлки әле аерым бүлек яисә сектор төзәргә дә туры килер. Башка илләр дә бу эшнең башлангычын финансларга теләкләрен белдереп торалар.

Казан конференциясе билгеле бу гомуми проблемаларны гына дискуссия аркылы үткәргү белән чикләнмәячәк, һәр гуманитар фәннең эчке проблемаларын да уртага куячак.

Казан конференциясе тарихта беренче мәртәбә совет тюркологларын чит ил тюркологлары белән киң планда таныштыру, оештыру урыны булып, аларның киләчәктә кулга-кул тотынып бергә килешеп эшләүләрен, чын-чынлап хезмәттәшлеген башлап жиберер дип өметләнәбез.

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ, халыкара тюркологик конгрессы оештыру комитеты рәисе урынбасары, академик.

ЭДӘБИ ТАРИХНЫ ЯҢАЧА ӨЙРӘНҮ ЮЛЫНДА

Бөтен гуманитар фәннәргә караган уртақ бурыч — фәнни тикшеренү-
нең максаты һәм методологиясен яңарту — бер үк дәрәжәдә әдәбият
фәненә дә кагыла. Чөнки әдәбият тарихын өйрәнү дә моңа кадәр
күп кенә позицияләрдә чын фәннилеккә җавап бирә алмады. Ни өчен ди-
гәндә, башка гуманитар фәннәр кебек, әдәбият фәне дә безнең илдә ту-
лысынча диарлек билгеле бер идеологияне, ягъни коммунистик идеология-
не яқларга һәм **тормышка** ашыруга буйсындырылган иде. Табигый, бу
хәл аның фәннилегенә дә зыян китерде.

Хәзер безнең **галимнәргә** әлеге идеологик кыршаулардан котылып, чын
фәнни юлга **басарга** мөмкинлек туа. Бу юлда тикшеренүчеләргә, беренче
чиратта, тарихи **принцибына** таянырга кирәк. Чөнки нәкъ менә шушы
принцип галимнәргә әдәбият турында фәнни объектив фикер йөртергә
мөмкинлек бирә.

Тарихи **лык**, барыннан да элек, әдәбиятның милли асылын һәм үзен-
чәлеген ачу кирәклеге аңлата. Әдәбият, сәнгатьнең башка төрләре кебек
үк, ниндидер абстракт дөньяда көн итә алмый, бәлки билгеле бер милли
жирлектә генә туа һәм яши. Табигый, бу хәл «милли әдәбият» төшен-
чәсенә ачыклык кертүне сорый. «Нәрсә соң ул милли әдәбият?» дигән со-
рауга без җитмеш елдан артык «эчтәлегә белән социалистик, формасы
буенча милли» дигән мәгълүм гыйбарә белән җавап биреп килдек. Әмма
аның әдәбиятның миллилеген инкаръ итүе хакында уйлый алмадык. Эш
шунда: җәмгыятьтәге базис белән өскорма арасындагы үзара мөнәсәбәт-
не чагылдырган фәлсәфи билгеләмәне сәнгать жирлегенә күчерсәк, анда
эчтәлек форманы билгели булып чыга. Шуңа сәбәпле, революциядән соң-
гы социалистик, ягъни социалистик дөньяны сурәтләүгә корылган гомум
эчтәлек, табигый, әдәбиятның формасына да йогынты ясарга тиеш иде.
Һәм ул күп кенә очрақларда шулай булып чыкты да. Октябрьдән соң язучы-
лар бөтен җәмгыятькә хас гомум тенденцияләр, хәлләр — илдә яңа
социалистик тормыш төзү, яңа кеше тәрбияләү, үткәнне фаһ итү һ. б.
турында яза башладылар. Төрле халықлар өчен уртақка әверелгән мәсь-
әләләргә яктыртырга алыну язучыларның сәнгатьчә эзләнүләрендә дә ур-
таклыкның, бертөрлелекнең көчәюенә китерде. Биредә үткәндәге әдәби тәҗ-
рибәгә, традицияләргә караш үзгәрү дә зур гына роль уйнады. Мәгълүм
ки, революциядән соң мәдәни мираска мөнәсәбәттә без Ленинның һәр
милли мәдәнияттә ике мәдәният булуы турындагы фикеренә, дәрәс-
рәгә, күрсәтмәсенә таянып эш иттек. Икенче төрле әйткәндә, Ленин-
ның үткәндәге мәдәни мирас социалистик һәм буржуаз мәдәниятләргә

эченә ала, һәм ул мирасның бары социалистик өлешен генә алырга кирәк, дигән күрсәтмәсә белән коралланып, без совет чорында үткәннән бары большевиклар идеологиясенә җавап бирә торган мирасны гына алып килдек. Бу идеология, билгеле булганча, үткәнгә коры сыйнфый карашны алга сөрдә, теге яки бу халыкның ниндидер гомуммилли мәнфәгатьләре һәм омтылышлары була алуын инкарь итте. Үткәндәге мираска бары сыйнфый принциптан гына чыгып карап һәм аның байтак өлешен буржуаз яки милләтчел дип бәяләп, без ул байлыкның шактый өлешеннән ваз кичәргә мәжбүр ителдек. Шул нигездә революциядән соң язучылар үткәндәге эстетик тәҗрибәдән дә аерылырга мәжбүр булдылар. Үткән тәҗрибәдән файдалана алмау, табигый, аларның ижади эзләнүләренә дә кире йогынты ясады. Бу хәл сәнгатьчә эзләнүләренең миллилегенә шактый зыян итте.

Ә менә хәзер, ниһаять, әдәбиятның миллилеге, милли асылы турында сөйләү вакыты килде. Моңың өчен, инде әйтелгәнчә, барыннан да элек «милли әдәбият» төшенчәсенә ачыклык кертергә кирәк. «Нәрсә ул милли әдәбият?» — дигән сорауга без революциягә кадәрге әдәби мирасыбыздан ачыграк җавап таба алабыз. Татар әдәбиятының милли асылы һәм максатлары турында ныклабрак уйлану мәҗрифәтчеләр заманыннан башлана. Эш шунда: Россиядә крепостнойлыктан яңа демократиграк тәртипләргә күчү йогынтысында татарларда да милли уяну башланган вакытта яшәгән, шушы уянуны үзләрендә чагылдырган мәҗрифәтчеләр унтугызынчы йөзгә икенче яртысыннан милләт язмышы белән актив кызыксына башлыйлар һәм бу мәсьәләгә киң җәмәгатьчелек игътибарын туплаучы төп чара итеп әдәбиятны санылар. Чөнки ул вакытта татар телендә эле гәзета-журналлар булмау сәбәпле, мәҗрифәтчеләр бердәнбер җәмәгать мөнбәре итеп матур әдәбиятны сайлыйлар. Әдәбиятка шундый миссияне йөкләп, алар үз эсәрләрендә татар милләтенең шул вакыттагы хәле һәм киләчәге турында ныклабрак уйлана башлыйлар. Бу хакта беренчеләрдән булып «Хисаметдин менла» дигән романында (1886) М. Акъегет үз сүзен әйтә. Татарның ижтимагый-икътисади яктан Европаның алга киткән халыклары — французлардан яки немецлардан артка калуына пошынып, мәҗрифәтче язучы бу хәлдән ничек котылу турында да уйлана һәм, табигый, мәсьәләне мәҗрифәтчеләрчә хәл итә. Ягъни милләтне үстерүнең беренчел чарасын аны гыйлемле итүдә күрә һәм эсәр геройлары шушы максатта авылларда китап тарату эшен башлап җибәрәләр.

Егерменче йөз башында татар әдәбиятында милләтчелек идеясе тагын да көчәеп китә. Ул дәвердә үз милләтенең хәле, язмышы хакында уйламаган, кайгыртмаган татар язучысын табуы кыендыр. Шулай да алар арасында бу мәсьәләдә әйдәп баручы, байракчы вазифасын башкарган бер әдип була. Ул — Гаяз Исхакый. 1903 елда ул үзенең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» дигән эсәрен төгәлли. Программ рухта булуы белән бергә, бу эсәр йокымсыраган хәлдә яшәгән милләттәшләрен чаң сугып сискәндерү, айныту һәм үзләренең милли хәлләренә аеграк карату нияте белән дә язылган иде. Татарның милләт буларак инкыйраз юлына басуын катгый төстә искәртү белән бергә, әдип эсәрдә мондый аяныч хәлгә төшүнең сәбәпләре һәм аннан чыгуның юллары турында да уйлана.

Билгеле булганча, бу эсәр басылып чыгу белән киң җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә, аның тәэсир көче дә зур була. Гаяз Исхакый үзенең моннан соңгы бөтен ижатын милләт язмышы турында кайгыртуга багышлау белән бергә, бу мәсьәлә гомумән татар әдәбиятында дикъкәт үзәгенә күчә бара. Нәтижәдә егерменче йөз башында татар әдәбияты үзенең төп максатын милләт турында кайгыртуда күргән әдәбият булып алга баса. Икенче төрле әйткәндә, бу әдәбиятның миллилеге, барыннан да элек, аның милли тормышны яктыртуы, милләт язмышы хакында кайгыртуы белән билгеләнә башлый. 1917 елгы Октябрь вакыйгаларын татар әдәбияты менә шул рәвештә каршылый. Моңың белән үзенең күпгасырлык тарихында үзгә бер урын тоткан егерменче йөз башы татар әдәбияты милли әдәбият вазифаларын аеруча уңышлы башкара.

Октябрь вакыйгаларыннан соң безнең илдә социализм исеме астында урнаштырылган тоталитар система, административ-фәрман тәртипләре һәм большевиклар идеологиясе әдәбият-сәнгать алдына бөтенләй башка максатлар һәм бурычлар куйды. Вакытлы хөкүмәтне бәреп төшерү һәм яңа властыларның беренче декретлары игълан ителү белән үк диярлек безнең илдә, башка бик күп һәм бик житди мәсьәләләр белән бергә, милли мәсьәлә дә нигездә хәл ителде, дип фараз кылына башлады. Һәм аны жәмгыятьнең көн тәртибеннән алып ташлау ягы каралды. Шул сәбәпле, бу мәсьәлә әдипләр игътибарыннан да төшерелеп калдырылды, алар алдына бөтенләй яңа бурычлар куелды. Бу эш, барыннан да элек, большевизм идеологлары тарафыннан эшләнде. Менә ике мисал. Совет дәүләтенең мәгариф буенча беренче халык комиссары, ягъни бөтен мәдәният өчен җаваплы кеше булган А. В. Луначарский заманында болай дигән иде: «1918 елда ук Владимир Ильич мине чакырып алды да сәнгатьне агитацион чара буларак алгы сафка чыгарырга кирәклеген әйтте». Гомумән, мәдәниятнең революциядән соңгы вазифаларын билгеләп, РКП(б)ның 1919 елда булган сигезенче съездында: «Коммунизмның бөек идеяләре һәм коммунистик хужалык төзү буенча исәпсез күптөрле эш белән бәйләнеше булмаган фән һәм сәнгать формалары юк», — дип белдерелде. Күренә ки, 1917 елдан соң мәдәниятнең бөтен тармаклары, шул исәптән әдәбият-сәнгать алдына да большевиклар вәгъдә иткән, әмма чынлыкта була алмаган коммунизмны пропагандалау, халыкны шул рәшәне хәтерләткән жәмгыятьне төзү өчен көрәшкә чакыру һәм рухландыру бурычы куела. Икенче төрле әйткәндә, әдәбият-сәнгать хәзер тормышны бөтен барлыгында танып-белү кебек асыл вазифасыннан нигездә азат ителеп, билгеле бер идеяләргә генә пропагандалау чарасына әверелергә тиеш була. Һәм большевизм идеологлары совет власте елларында үзләренең бу теләкләренә байтак дәрәжәдә ирешә алдылар.

Бу хәл, икенче яктан, 1917 елдан соң элекке СССРда милли әдәбиятлар яшәешендә житди кыенлыklar тудырды. Моңы татар әдәбияты мисалында ачык күрергә мөмкин. Гомумән, татар әдәбияты тарихындагы совет чорын объектив бәяләргә теләсәк, без аны, беренче нисбәттә, зур югалтулар дәвере дип карарга тиешбез. Большевиклар урнаштырган тоталитар система тарафыннан хасил ителгән әлегә югалтулар, барыннан за элек, әдәби кадрлар мәсьәләсе белән бәйле иде. Совет чорында татар әдәбияты үзенең күп кенә иҗат көчләреннән мәхрүм кала. Беренчедән, революциядән соң ук диярлек, егерменче йөз башы әдәби хәрәкәтләрдә мөһим роль уйнаган бер төркем әдип-галимнәр (Г. Исхакый, Й. Акчүра, С. Максуди, Ф. Туктаров, Габдерәшит Ибраһимов һ. б.), большевикларның сәясәте белән килешә алмыйча, эмиграциягә китеп баралар һәм озак елларга туган мәдәниятләреннән аерылалар. Икенчедән, шулай ук егерменче йөз башы татар әдәбиятында күренекле урын тоткан әдипләрдән Дәрдемәнд, С. Рәмиев, Ф. Әмирхан, Г. Коләхметов һәм башкаларның иҗат эшчәнлегә, тиешле шартлар булмау аркасында, революциядән соң нигездә туктала, ә берәздән алар үзләре үк дөньядан китеп баралар. Өченчедән, Ш. Бабич, Н. Такташ, Г. Монасыйб кебек талант ияләре шулай ук вакытсыз вафат булалар һәм совет власте шартларында аларның иҗат мөмкинлекләре тулысынча ачылмыйча кала. Дүртенчедән, утызынчы еллар ахырындагы Сталин репрессияләре татар әдәбиятына тагын да зуррак афәт китерә. Репрессияләргә эләккән әдипләр белән чагыштырганда, кулга алынмаганның исәпләп чыгару күп мәртәбә ансатрак иде. Төрмәләргә ябылганның яки сөргенгә жиберелгәннәренәң байтагы шактый вакыт әдәбияттан һәм әдәби иҗаттан аерылып торды, ә кайберләренәң гомере зинданнарда өзелде. Бишенчедән, 1941 — 1945 еллардагы сугыш безнең әдәбиятка янә бер кайтарып ала алмаслык югалту китерде. Бу сугышта М. Жәлил, Ф. Кәрим, Г. Кутуй, А. Алиш, Н. Баян кебек танылган әдипләрдән тыш, әле талантлары яңа бөреләнә башлаган зур бер төркем яшь язучылар һәлак булды.

Мондый физик югалтулар белән бергә, совет власте елларында илдә урнаштырылган тоталитар система, бер партия хакимлеге әдәби иҗатны билгеле бер кысаларга куйды, ягъни аның мөмкинлекләрен чикләде. Биредә, барыннан да элек, әдәбиятның үткәннән килә торган миллилеген инкарь итү, аның төп иҗат принциплары рәвешендә сыйнфыйлыкны һәм партиялелекне билгеләү күздә тотыла. Әдәбиятта партия сәясәтен үткәрүче төп көчләрдән булган тәнкыйть ул вакытларда үтә уяулык күрсәтте, рәсми идеологиягә туры килми дип уйланылган һәрбер әдәби фактны яки күренешне кире какты. Шул сәбәпле, безнең әдәбият тарихында да «ак таплар» хасил булды. Шуларның берсе — татар әдәбиятында 1921 елгы ачылык фажигасен чагылдыру. Билгеле булганча, бу фажига 20 еллар әдәбиятында киң чагылыш таба, ул хакта төрле жанрларга караган күп кенә әсәрләр языла. Әмма ул әсәрләр, социалистик чынбарлыкны бозып күрсәтәләр, дип тәнкыйть тарафыннан заманында кире кагыла һәм әдәбият тарихыннан озак вакытларга сызып ташлана. Әлеге фажигале вакыйгаларга багышланган әсәрләрдән иң күренеклесе — Г. Ибраһимовның «Адәмнәр» повесте бары соңгы елларда гына кабат дөнья күрә алды. Егерме беренче елгы ачылыкны чагылдырган әсәрләргә бүгенге карашлардан чыгып бәяләү турында сүз алып барганда тагын менә нәрсә әйтәсе килә: аларда әлеге ачылыкның кешеләргә китергән газап-михнәтләрен, күпсанлы шәхси фажигалар тудыруын күрсәтүгә басым ясала. Ә инде бу афәтнең сәбәпләре турында авторлар гадәттә үз чорының рәсми карашларыннан чыгып шактый бер яклы фикер йөртәләр иде. Ягъни әсәрләрдә әлеге ачылыкның төп сәбәпчесе итеп табигать шартлары — егерме беренче елгы корылык карала. Әмма авторлар ул вакытта әле бу афәтнең хәзер ачыкланган социаль сәбәбен күзаллый алмадылар. Безнең көннәрдә тарихчылар ачыклаганча, егерме беренче елгы ачылык, беренче нәүбәттә, совет властеның ул еллардагы крестьянны талау сәясәте белән бәйләнгән булган. Эш шунда ки, егерменче елда Мәскәү тарафыннан Татарстанда крестьяннар икмәген чәчү орлыгына кадәр тартып алу оештырыла. Шунлыктан егерме беренче ел язын татар авыллары ашарларына булмыйча гына түгел, бәлки чәчәргә рәтле орлыклары да калмаган хәлдә каршылылар.

Совет чоры татар әдәбияты тарихындагы «ак таплар» исәбенә Г. Рәхим, К. Тинчурин, Х. Туфан, Ш. Усманов, Ф. Борнаш, Ф. Кәрим һәм башка әдипләргә күп еллар дөнья күрә алмаган әсәрләрен дә кертергә кирәк. Бу тарихта тагын бер зур «ак тап» булып чит илләрдә яшәгән татар язучыларының иҗаты тора. Эш менә нәрсәдә. Соңгы вакытта элекке СССРның төрле республикаларында совет чоры әдәбиятларын чын мәгънәсендә милли әдәбият яссылыгында карау һәм бәяләүгә игътибар арта. Мәсәлән, Мәскәүдә хәзер XX йөз рус әдәбияты тарихын яңадан язучылар башланды. Булачак күптомлы фундаменталь хезмәттә әлеге тарихны яңача өйрәнү, беренче чиратта, бу дәвер рус әдәбиятын милли әдәбият итеп карау белән бәйләнгән. 1917 елдан соңгы рус әдәбиятын бу рәвешле өйрәнгәндә тикшеренүчеләр эмиграциядәге рус язучылары иҗатына дикийләр бермә-бер арттыралар. Чөнки алар уенча, русның чын милли әдәбияты СССРда түгел, бәлки чит илләрдә уңышлырак үскән. Мондый фикерне билгеле бер дәрәжәдә татар әдәбиятына карата да әйтергә була. Гәрчә безнең эмиграциядәге язучыларыбыз русларны кебек күпсанлы булмаса да, алар иҗатында татар әдәбиятының алдарак әйтелгән миллилеген ачыграк чагыла. Эмиграциядәге татар әдипләргә иң күренеклесе, әлбәттә, Г. Исхакый. Үзенең 1917 елдан соңгы иҗатын да ул милләт тормышы һәм язмышы мәсьәләләренә багышлый һәм шуның белән татар әдәбиятының революциягә кадәрге яхшы мәгънәсендә милләтчел рухын дәвам итә.

XX йөз әдәбияты тарихын яңача өйрәнү хакында сүз алып барганда тагын бу дәвер әдәби хәрәкәтенең аерым тенденцияләрен яки күренешләрен хәзер башкачарак бәяләү зарурлыгын әйтергә кирәк. Шулардан берсе —

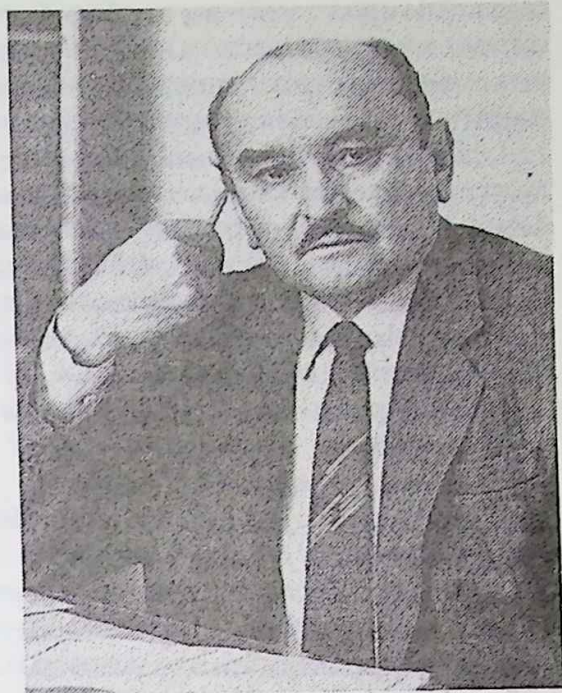
элегә дәвер әдәбиятында 1917 елга кадәр татар дөньясын, бигрәк тә аның рухи яшәешен сурәтләүне яңача бәяләү мәсьәләсе. Сүз биредә революциягә кадәргә татар мәгыйшәтен, еш кына бары сыйнфыйлык принцибына таянып, берьяклырак күрсәтү турында бара. Әйтергә кирәк, мондый берьяклылык, тенденциозлык әдәбиятта яңа гасыр башында ук сизелә башлый. Ул вакытта татар мохитында яңарыш өчен көчәйгән көрәшнең алгы сәфендә барган әдипләр заман тормышына һәм үткәнгә үтә тәнкыйтьчел карашта тордылар, инкарь итүчелек чиренә бирештеләр. Ягъни милләт тормышындагы искелек, торгынлык күренешләрен аяусыз рәвештә фашизмга итәргә алынып һәм шушы шөгыйль белән артыграк мавыгып китеп, алар, кем әйтмешли, су белән бергә баланы да чыгарып ташлыйлар иде кебек. Бу жәһәттән әдәбиятта дин әһелләре белән мәдрәсәләргә аеруча нык эләкте. Болар еш кына бер планда — бары караңгылык, томаналык тарафдарлары яки оялары итеп каралдылар. 1917 елдан соң әдәбиятта милли үткәнне каралтып күрсәтү тенденциясе тагын да көчәя. Мондый шөгыйль хәзер яңарак яңгыраш та ала.

Хәзер яңача бәяләүне сорый торган тагын бер тенденция совет чоры әдәбиятында авылда алып барылган күмәкләштерү хәрәкәтен яктырту белән бәйләнгән. Элек-электән авыл дөньясы белән аеруча нык кызыксынган һәм аның турында якыннан кайгырткан татар әдипләре совет властеның гасырлар дәвамында изелеп-таланып яшәгән крестьяннарга азатлык һәм бәхетле тормыш вәгъдә итүенә ышандылар һәм авылда алып барылган үзгәртүләргә яклап чыктылар. Чөнки алар күмәкләштерү крестьянның күпгасырлык хыялларын тормышка ашырып, дип өметләнделәр. Шунлыктан безнең әдәбиятта да башта коммуналар, аннары колхоз-совхозлар төзү рәвешендә алып барылган күмәкләштерү хәрәкәте авыл язмышында күркәм тарихи процесс итеп, бары уңай яктан гына бәяләнде. Югарыдан торып оештырылган элегә хәрәкәтнең асылда жирнең чын хужаларын еш кына «кулак» мәһерә сугып юк итүгә, крестьянны жирдән аеруга һәм шул юл белән соңгысын хужасыз калдыруга китерүен без байтак вакытлар үткәч кенә аңлый башладык. Күмәкләшү хәрәкәтен шушы рәвешле аңлау әдәбиятта да соңгы елларда гына сизелә башлады.

Башка әдәбиятлардагы кебек, татар язучылары ижатында да фәнни объективрак бәяләүгә мохтаж булган янә бер тенденциягә дикъкать итәргә кирәк. Ул — әдәбиятта 1941 — 1945 еллардагы сугышны сурәтләү. Мәгълүм ки, бу теманы яктыртканда авторлар тулысынча диарлек шул заманның идеологик таләпләренә җавап бирергә омтылдылар һәм үз максатларын, беренче чиратта, пропаганда максатларына хезмәт итүдә күрделәр. Ягъни сугышның беренче көннәреннән үк әдәбият халыкны басып алучыларга каршы көрәшкә туплауда һәм рухландыруда иң үтемле идеологик чараларның берсенә әверелде. Язучы каләмә штыкка тиңләп һәм хәтта аңардан көчлерәк корал итеп каралды. Ил алдындагы бурычларын тирәнтен аңлап, татар әдипләренә зур күпчелегә фронтка китеп һәм көрәшнең алгы сызыгында кулына турыдан-туры корал тотып та катнашты. Табигый, аларның әсәрләрендә ил азатлыгы өчәң көрәш һәм көрәшчеләр хәлиткеч урын тотты. Хәлбуки, сугыш темасы боларны гына эченә алмый иде, ул гаять күпкырлы иде. Безнең илдә соңгы вакытларга кадәр хакимлек иткән система һәм аның идеологиясе язучыларга сугышны энә шундый күпкырлылыгында яктыртырга мөмкинлек бирмәде, аларны билгеле бер рамкаларга куйды. Шунлыктан бу гаять катлаулы чынбарлыкның күп кенә яклары һәм мәсьәләләре әдәбият игътибарынан читтә калды.

Әдәбиятыбыз тарихындагы чын фәнни нигездә һәм яңача өйрәнүне сорый торган тенденцияләргә һәм мәсьәләләргә әле тагын да санарга булыр иде. Әмма биредә искә алганнары да XX йөздә татар әдәбияты узган юлны фәнни объектив яктырту өлкәсендә эшлисе эшләргә җитәрлек булуын күрсәтәләр, алай гына түгел, бу дәвер әдәбияты тарихын яңабаштан язучыларга кирәклеге раслыйлар.

ФЛҮН МУСИН,
филология фәннәре докторы.

КУЛЬЯЗМА МИРАСЫБЫЗНЫН ДОКУМЕНТАЛЬЛЕК ӘНӘМИЯТЕ ХАКЫНДА

(Аз өйрәнелгән мәсьәлэләргә карата)*

Күп гасырларга сузылган тарихи үсеш дәвамында төрки халыклар төрле язу системаларыннан файдаланган. Әйтик, борынгы төркичә «руник» язуын, уйгур алфавитын, кайбер жирләрдә исә согъд, йәисә сүрия хәрефләрен куллану фактлары яхшы мәгълүм. Хәзерге көндә күпчелек төркиләр латин яки кириллица системасындагы алфавитлар белән язалар. Шулай да безнең халыклар арасында географик һәм хронологик жәһәттән иң киң таралган, озак яшәгән язу, һичшиксез, гарәп алфавиты булды. Үзәк Азиядән алып Балканга, Якын Шәрәкътән Урта Идел буйларына кадәрге киңлекләрдә ул язу мең елдан артык гамәлдә булган. Гарәп хәрефләре белән төрле төрки телләрдә һәм шивәләрдә йөзлэгән-йөзлэгән әдәби, дини, фәлсәфи, фәнни-гыйльми әсәрләр иҗат ителгән, меңлэгән-меңлэгән китаплар күчерелгән. Шул язу ярдәмендә тудырылган, гамәлдә булган документларның — эш кәгазьләренең, төрле көнкүреш язмаларының микъдарына килсәк, аларның күләмен тагын да эрерәк саннар белән исәпләргә туры килер иде.

Кыскасы, гарәп, язуы ярдәмендә иҗат ителгән, теркәлеп калган һәм безнең көннәргә кадәр килеп житкән төркичә һәм татарча язма истәлекләрдән башка күпгасырлык тарихыбызны аңлау, гажәеп катлаулы рухи мирасыбызны иңләү бөтенләй мөмкин түгел. Шуңа күрә мин монда гарәп язуындагы төрки-татар кулъязма истәлекләренең узганны өйрәнер өчен чыганақ — документаль нигез буларак әһәмиятләрәнә махсус тукталырга теләр идем. «Әһәмиятләр» дигәч тә аларның һәммәсенә түгел, бәлки монарчы азрак өйрәнелгән кайбер мөһим хосусиятләренә игътибарны юнәлтәм.

Шул ук вакытта күз уңында гомумән төркичә кулъязмалар түгел, ә иң элек төрки-татар, икенчерәк итеп әйткәндә, иске татарча истәлекләр булып.

Өйрәнү объектларына карата мондый аныклама кертүнең үз сәбәбе бар. Чөнки Ислам диненә күчкән төрки дөньяда һәрвакытта диярлек үзара

* Мәкаләнең төп тезислары 1991 елның 8—12 октябрдә Германиядәге Бамберг шәһәрндә уздырылган «Урта Азияне өйрәнү буенча IV Европа семинары»нда доклад рәвешендә укылган иде.

гел ярышып торган — бер-берсе белән тыгыз багланышта булган, йәисә өзлексез көрәшеп яшәгән төрле-төрле башлангычлар хөкем сөргән. Әй-тик, бер яктан, дини нигездәге рухи уртаклык белән бердәмлеккә географик аерымлык, димәк, территориаль ераклык һәм башкалык каршы торган.

Икенчедән, этник кардәшлеккә нигезләнгән тел-шивә якынлыгы сакланган хәлдә, мөселманлашкан төрки халыкларның күпчелегендә аерым-аерым диалектларның мөстәкыйль әдәби телләргә әверелү процессы барлыкка килгән. Жыеп әйткәндә, төрки халыклар кичергән хәрби һәм сәяси, мәдәни һәм ижтимагый тарих үзенчәлеген бу дөньяда гел бер-берсен кире каккан, шунысы белән үзара укмашып яшәгән ике тенденциянең озын гомерлелеген тәэмин иткән.

Бу процесс үз нәүбәтендә киң колачлы төркиячә язма мәдәният эчендә географик һәм этник-сәяси нигездә оешкан чагыштырмача аерым-аерым диалекталь жирлеккә берничә зур тармакларны барлыкка китергән. Мәсәлән, госманлы, ягъни «иске төрекчә», чагатай, йәисә «иске үзбәкчә», төрки-татар, ягъни «иске татарча» традицияләр кебек тармакларны тудырган. Болар арасындагы генетик уртаклыкны — тамыр берлеген күрмәү, күрергә теләмәү никадәр тупас хата булса, аларда чагылган аермалардан, хосусый сыйфатлардан күз йому да шул кадәрә үк ялгыш булыр иде. Бу — мәсәләнең бер ягы.

Икенче яктан исә, гарәп язулы төркиячә язма мирас кебек иксез-чиксез, гажәп чуар формалы зур «дөньяны» дәрәс анлар, мөмкин кадәр киңрәк иңләр өчен да аны өлешләр-өлешләр өйрәнү мәгъкульрәк. Бары шундый алымнан файдаланып гамәл иткәндә генә без бер бөтеннең гомум сыйфаты, уртақ нигезләре белән үсү, үзгәрү үзенчәлекләрен дә төгәлрәк алачакбыз. Төрки-татар, ягъни иске татарча кулъязма мирас белән якыннан танышу шушы нәтижәне тулысынча диярлек раслый.

Мондый нәтижәгә без утыз елга якын дәвам иткән археографик эзләнүләр нәтижәсендә килдек, дип әйтергә кирәк. Мәсәлән, 1961 — 1963 еллардан башлап бу көннәргә кадәр Казан университетында даими рәвештә эшләр килә торган археографик экспедицияләр Идел һәм Урал буйларында, Себер якларында (төгәлрәк әйткәндә, Мәскәү-Рязань тарафларынан алып, Байкал күле буйларына кадәргә аралыкта) 830 дан артык татар авылларында һәм өлешчә кайбер шәһәрләрдә махсус эзләнүләр башкарды. Нәтижәдә 8000 нән артык кулъязма һәм 1600 дән күбрәк төрле характердагы басма китаплар, шул жөмләдән сирәк очрый торган газета-журнал нөсхәләре жыйелды һәм гыйльми китапханәгә саклауга тапшырылды.

Кулъязма мирасыбызның хосусиятларын өйрәнгән чакта, әлбәттә, бу табышлардан тыш, моңарчы мәгълүм, йәисә башка гыйльми оешмалар (әйтик, Г. Ибраһимов исемеңдәге Тел, әдәбият һәм тарих институты, Татарстан дәүләт музейе, Фәннәр Академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институты һ. б.) тарафыннан жыйелган, яки шуларда саклана торган коллекцияләренең материаллары да искә алынды.

Хронологик жәһәттән караганда, соңгы утыз ел дәвамында жыйелган материаллар унөч-ундүрт гасыр дәвамында тудырылган әсәрләренең текстларын һәм аларның күчермәләрен эченә ала. Әйтик, Коръән нөсхәләреннән башлап, безнең гасырда язылган документларны, әдәби әсәрләргә исәпкә алганда.

Күчермә нөсхәләргә, ягъни копияләргә «яшьләргә» килсәк, аларның иң борынгылары XIV гасырның башына карый. XV — XVII йөзләрдә эшләнгән нөсхәләр дистәләп табылса, XVIII — XIX гасырларда күчерелгәннәргә йөзәрләп-йөзәрләп исәпләнә. Иң «яшь» кулъязмалар, әле генә күрсәтелгәнчә, гасырыбызның урталарында күчерелгән.

Кулъязма истәлекләргә документаль һәм чыганаклык әһәмиятләренә күчкәнчә, язма мирасыбызның жыйелу тарихына да мөрәжәгать итү зарур. Чөнки кулъязма китапларның жыйелу, өйрәнелү тарихы да үзенчәлекле документаль кыйммәткә ия.

Шәрыкъ телләрендәге, шул жөмләдән иске татарча кулъязмаларны,

Россияда интенсив рәвештә жыю, өйрәнү эше, мәгълүм булганча, Казан университетында ориенталистика белеменең барлыкка килүе, тернәкләнеп аякка басуы белән бәйле. Казан ориенталистикасы, төгәлрәге ориенталистик археографиянең казанышларында, белгәнәбезчә, Карл Фукс, Христиан Мартин Френ, Ибраһим Хәлфин, Александр Казембек, Илья Березин, Йосиф Готвальдларның өлешләре зур. Шушы аталган күренекле галимнәрнең зур тырышлык һәм чын гыйльми зәвык белән сайлап жыйган шәрыкъ кулъязмалары 1855 елдан соң Санкт-Петербург университетына күчәрелеп, империя башкаласындагы иң әһәмиятле коллекцияләрнең берсенә нигез була.

Татар галимнәреннән кулъязма мирасыбызны барлауга, жыюга һәм өйрәнүгә зур өлеш кертүчеләрдән Шиһабетдин Мәржани, Хөсәен Фәезханов, Каюм Насыри, Ризәәддин Фәхрәддин, Һади Атласи һәм Сәет Вахидиларны махсус атарга кирәк. Бигрәк тә соңгы галимнең җегәрле эшчәнлегә аерата тәкъдир итүгә лаек.

Шуңа да махсус игътибар итик. Әгәр 1917 елга кадәр шәрыкъ кулъязмаларына карата гыйльми даирәләрдә фәнни мөнәсәбәт һәм гомумән хөрмәт хисе хөкем сөргән булса, большевиклар хакимияткә килгәннән соң вәзгыять тамырдан үзгәрде. Чөнки чын-чынлап тоталитар большевистик идеология урнашуга, гомумән рухи мәдәнияткә, бигрәк тә милли мәдәниятләргә карата эзлекле рәвештә тискәре мөнәсәбәт — мәрхәмәтсез репрессия сәясәте уздырыла башлады. Диннәрне чикләү, тыю, дингә ышанучыларны эзәрлекләү, халыкның зыялы катламнарын системалы рәвештә кырып барулар, шулай ук бер-бер артлы язу-алфавит алыштырулар нәтижәсендә рухи мәдәниәтебезнең иң мөһим өлешен тәшкил итүче гарәп язучылары иске китапларыбыз, бигрәк тә кулъязма мирасыбыз, гажәеп авыр сынауларга дучар булды, аларның зур өлеше физик рәвештә харап ителде. Югарыда исемә телгә алынган Сәет Вахиди нәкъ шушы чорларда тырыштырыша кулъязмаларыбызны жыюы, аларны үлемнән коткаруы белән үзен сүзнен чын мәгънәсендәгә гуманист галим, патриот гражданин итеп күрсәтте. Нәкъ шушы сыйфатлары өчен аны большевиклар хөкүмәте үлемгә хөкем итте дә.

Хәер, гаделлек өчен шуны да истә тотарга кирәк: төрки-татар язма мәдәниәте 1917 елга хәтле дә төрле сынауларга дучар ителеп килгән иде. Төп ватаныбыз булган Урта Идел һәм Урал буе өлкәләрен Көнчыгыштан да, Көнбатыштан да яулап алулар нәтижәсендә язма культура һәйкәлләренен дә күпләп-күпләп харап булулары яхшы мәгълүм. Чөнки яулап алулар вакытында авыллар яндырылган, шәһәрләр җимерелгән. Әлбәттә, алардагы китаплар саклана торган мәчет-мәдрәсәләр дә туздырылган.

Мондый эпизодик бәла-казаларга 1552 елдан башлап эзлекле рәвештә уздырылган миссионерлык сәясәте дә өстәлгән: рус патшаларының «дини мәгърифәт» тарату буенча эшчәнлегә иң элек мәчет-мәдрәсәләргә җимерү, туздырудан гыйбарәт иде. Мәсәлән, 1742 елда гына Казанда һәм аның тирәләрендә рус миссионерлары тарафыннан 428 мәчет, мәдрәсәләре белән бергә, җимерелгән, туздырылган иде.

Сугыш һәм яулап алулардан, миссионерлык вәйранчылыгынан исән-имин калган мәчет-мәдрәсәләргә кайберләрен ут-яндын ялкыннары ялмап торган. Ватан-төбәгебезнең нигездә агач архитектура дөньясы икәнлеген дә истә тотарга кирәк.

Китаплар, кулъязмалар башына гына ишелеп торган шушы субъектив табигатьле бәла-казаларга объектив характердагы факторны да өстәп карау зарур. Әйтик, безнең шартларда кәгазь гомеренең уртача 250—300 ел белән чикләнү, шуннан соң күпчелек кулъязмаларның «табигый рәвештә үлү» — хәрәкәттән чыгу факторы.

Элек тудырылган кулъязма китапларның юкка чыга баруларына күпчелек авылларның бетүе, яшәгән авылларда исә кешеләрнең иске йортлардан яңаларына күчүе дә өстәмә сәбәп булды. Билгеле, яңа йортларга күчүче яшь буын вәкилләре үзләре белән иске китапларны сирәк очракларда

гына алалар. Шуңа күрә, аларның күпчелеге дөньядан күчкән картлар белән бергә жиргә күмеләләр...

Шушы факторларның һәммәсен дә исәпкә алсак, югарыда без жыйган «сигез мең кулъязма» дигән «дәү» санның чынлыкта харап булып өлгәргән зур байлыкның кечкенә генә өлеше — очраклы рәвештә сакланып калган «ярчык һәм кыйпылчыклары» гына икәнлеген аңабыз.

Бу нәтижәнең дәрәсләнгән соңгы утыз ел дәвамында күзәтелгән фактлар һәм үзгәрешләр дә раслыйлар. Әгәр 60 нчы елларда һәр экспедицион сәфәр дәвамында уртача 200—250 кулъязма берәмлеккә табыла торган булса, 80 нче елларның ахырына таба еллык табышларның күләме 50—60 даңгак белән чикләнә башлады. Әгәр элекке эләннинди хикмәтләр белән «яшеренеп, посып калган» шәхси кәтәпханәләрнең чагыштырмача әйбәт сакланган өлешләре ел саен диярлек очраштыргалаган булса, соңгы елларда өзгәленеп беткән, череп таркалган кәгазь кисәкләреннән тора торган калдык-постыклар елдан-елга күбрәк «табыла» башладылар...

Кыскасы, язма мирасыбызның авыр язмышын чагылдыра торган сакланыш дәрәжәсе белән аның юкка чыга бару факторлары да, әгәр игътибар белән анализласак, зур информатив әһәмияткә — тарихи чыганак буларак документаль кыйммәткә ия иткәннәр.

Соңгы чорларда халык арасында гарәп язулы кулъязмаларны гел дини әсәрләр дип аңлау, шуннан чыгып, аларга кимсетеп карау күренешенең киң таралуын да әйтмичә мөмкин түгел. Чынлыкта дини әсәрләр теркәлгән кулъязмалар гомум репертуарның бер өлеше генә тәшкил итәләр. Фәнни һәм тарихи гадел булсак, андыйлар да чыганак сыйфатында әһәмияткә ияләр.

Әмма иске кулъязмаларда сакланып калган текстлар эчтәлекләре буенча, әлеге ялгыш карашның киресе буларак, күпкә бай һәм гажәп катлаулы. Соңгы елларда жыелган һәм саклауга тапшырылган кулъязма истәлекләр үзләренең эчтәлекләре, жанр үзенчәлекләре буенча, гадирәк итеп әйткәндә, түбәндәгеләре зур төркемнәргә бүленәләр:

Коръән һәм догалар текстларын эченә алган, ислам хокугы, шәригать мәсьәләләренә багышланган китаплар;

тел белеме һәм сүзлекләр, математика һәм астрономия, тарих һәм фәлсәфә, география һәм медицина өлкәләренә караган трактатлар, истәлекләр белән аерым вакыйгаларга багышланган язмалар;

әдәби әсәрләрнең текстларын, фольклор истәлекләренең күчермәләрен теркәгән кулъязмалар;

ниһаять, хужалык эшләрен яктыртучы документларны, шәхси хатларны, истәлекләренә, төрле характердагы хосусый язмаларны эченә алган кәгазьләр.

Халык арасынан жыелган кулъязмаларның шактый зур өлеше Идел-Урал буе татар әдипләренең әсәрләре күчермәләрен эченә алган китаплар тәшкил итүе характерлы. Әйтик, элеккерәк чорларда яшәгән шагыйрьләрдән, әдипләрдән Кол Гали, Хөсәен Кәтиб, Мәхмүд Сарай-Болгари, Мөхәммәдъяр һәм Кол Шәриф, соңгырак гасырларда иҗат иткән авторлардан Габдерәхим Утыз Имәни, Габделжәббар Кандалый, Нибәтулла Салих, Шәмсетдин Зәки, Мифтахетдин Акмулла һ. б. әсәрләреннән торган күчермәләр.

Фән дөньясында күптән мәгълүм соңгы фактларга махсус күрсәтүнең үз сәбәбе бар. Ул шуннан гыйбарәт: Россия империясендә колониаль изү шартларында яшәгән татарлар китап басу эшен үзләштергәннән соң да үзләренең әдәби әсәрләргә булган ихтыяжларын тулысынча канәгатьләндерә алмаган, шуңа күрә XIX йөзнең икенче яртысы белән XX гасырның башында да — басма китап сәүдәсе киң колач жәйгән заманда да — кулъязмалар тудыруны давам иткән. Шуңа күрә, яңа заманда барлыкка килгән әдәби әсәрләр күчермәләрендә элекке басма китаплар буенча моңарчы мәгълүм булмаган текстлар шактый мөһим очрыйлар. Фикер-

не дәлиләр өчен бер авторның ижатына караган фактлар да житеп то-
рыр. Мәсәлән, гасырыбызның 60 елларына кадәр Габделжәббар Кандаый
мирасының безгә мәгълүм өлеше ике мең чамасы шигъри юл иде. 1989 ел-
да безнең тарафтан нәшер ителгән жыентыгында шигъри юлларның са-
ны ун меңгә житә язды.

Төрле фольклор әсәрләренең текстлары теркәлгән күпсанлы кулъяз-
малар аерата әһәмияткә ияләр. Аларда XVI, XVII, XVIII һәм XIX йөз-
ләрдә теркәлгән йөзләгән әсәрләрнең текстлары сакланып калган. Болар
арасында соңгы дәвер кешеләренең хәтерләреннән чыгып өлгергән әсәрләр
дә шактый.

Әби-бабаларыбызның дөньяны тану, фикерләү үзенчәлекләрен, го-
реф-гадәтләрен жентекләп өйрәнәр өчен йола фольклоры истәлекләре зур
кыйммәткә ия. Нәкъ безнең экспедицион эзләнүләр нәтижәсендә моңар-
чы фольклор белембездә гамәлдә булмаган туй җырларының, әйтик,
«Яр-яр» җырының табылу фактлары күп нәрсә хакында сөйләсә кирәк.

Халык медицинасы өлкәсенә караган эреле-ваклы әсәрләр, язмалар
аерым төркемне тәшкил итәләр. Алар арасында чын-чынлап хорафи текст-
лар мул очраган кебек, бай тәҗрибәгә таянган хикмәтләр дә шактый.

Нәсел-ыру хәлләре, ягъни шәжәрәләр, шуларны эченә алган авыл-
жир һәм бистә-шәһәр тарихларына, икенчерәк итеп әйткәндә, төбәкчелек
тарихына (краеведениегә) караган әсәрләрнең кыйммәтенә дә махсус
күрсәтергә кирәк. Татарлар кебек элекке чор милли тарихы чагыштыр-
мача начар эшлängән халыкларның узганын әтрафлап өйрәнү өчен мон-
дый характердагы чыганаclarның әһәмияте бәхәссез, әлбәттә.

Халыкның икътисади-хужалык һәм сәүдә өлкәсендәге эшчәнлеген,
көнкүреш шартлары үзенчәлеген, аның тормышында хөкем сөргән юридик
нормаларны өйрәнү өчен рәсми һәм хосусый акт чыганаclarының зур әһәмияте
яхшы мәгълүм. 30 ел дәвам иткән экспедицион эзләнүләребез нәтижә-
сендә шундый документаль чыганаclar да шактый табылды.

Табылган һәм җыелган кулъязмаларның эчтәлек жәһәтеннән төрле-
леген вә байлыгын төгәлрәк күзаллар өчен игътибарны тагын әдәбият
өлкәсенә караган китапларга юнәлтү зарур. Мәсәлән, әдәби әсәрләр тер-
кәлгән кулъязмалар арасында атаклы фарсы-тажик әдипләреннән Гат-
тар, Сәгъди, Хафиз, Гомәр Хәйям, Мирза Бедиль әсәрләренең күчермә-
ләрен күрәбез. Идел-Урал буе татар әдипләренең әсәрләреннән тыш, без-
нең жирлектә башка төрки регион шагыйрьләреннән Әхмәт Йәсәви,
Сөләйман Бакыргани, Рабгузи, Нәваи, Физули, Әхмәди, Мөхәммәд Чәләби,
Һөвәйда, Мәшраб, Мәхтүмколы һ. б. әсәрләреннән эшлängән күчермәләр
системалы рәвештә табыла һәм җыела торалар.

Җыелган кулъязма китапларның чыгышлары буенча географиясе дә
игътибарга лаек. Идел-Урал буйларында, Көнбатыш Себер якларында
ижат ителгән, күчерелгән китаплардан тыш, безнең якларга Кырым һәм
Төркиядән, Урта Азия һәм Иранда, Әфганстан һәм Кавказда, Сүрия һәм
Мисырда эшлängән әсәрләрнең, кулъязмаларның күпләп килүләре харак-
терлы факт.

Бу санап чыгылгын фактларның һәммәсе узган чорларда халкыбыз
арасында төрле шәрыкъ телләрендәге әсәрләрнең киң таралганлыгын күр-
сәтә. Әйе, халкыбыз укымышлылары элекке дәверләрдә, үз ана теленнән,
башка кардәш төрки телләрдән тыш, гарәп һәм фарсы телләрендәге әдә-
биятны да иркен укыган, яхшы белгән. Бу исә халкыбызның борынгы-
лыкта башка илләр, дәүләтләр һәм милләтләр белән тыгыз сәүдә-икъти-
сади вә мәдәни-рухи мөнәсәбәттә торуы нәтижәсе иде. Чөнки элекке чор-
ларда, тормыш шартлары никадәр авыр булса да, милләтебез соңгы дә-
верләрдәге кебек йомыклыкта йәисә тик берьяклы гына мөнәсәбәттә яшә-
мәгән иде. Димәк, археографик материаллар татар халкының мәдәни та-
рихын әтрафлабрак, тирәнрәк аңларга ярдәм итә икән. Шуңа күрә, жирле-
гебездә табылган һәм табылачак «сәяхәтче китапларның» язмышларын

жентекләп өйрәнү алда торган мөһим бурычларның берсе дип бәяләргә ярый.

«Сәяхәтче китапларга» игътибар итү белән бергә, шуны да әйтү зарур. Һәр кулъязмада диярлек очрый торган колофон текстлары — китапларда бирелгән бетем язучылары, яки аларның кайларда, кем милкәндә булуларына күрсәтә торган мәгълүматлар махсус өйрәнүгә лаеклар. Бер яктан, мондый текстлар кулъязмаларның сәяхәт маршрутларын төгәл ачыкларга мөмкинлек биреп, элекке чор мәдәни багыланышларыбызны төгәлрәк аңларга ярдәм итә. Икенче тарафтан, колофоннарда очрый торган мәгълүматлар — кулъязманың кайда, кем мәдрәсәсендә, кайсы мөдәрристан дәрес тыңлаган чакта күчерелүе хакындагы белешмәләр — элекке чорда яшәгән, эшләгән мәктәп-мәдрәсәләрнең тарихи географиясен ачыкка да ярдәм итәләр. Шулай итеп, бу әйтелгәннәрдән күренгәнчә, кечкенә күләмле колофон — бетем язучылары үзләренең эчтәлекләре белән зуррак тарихи, димәк, информатив кыйммәткә ия икән.

Ниһаять, безнең жирлектә тудырылган кулъязма китапларның тышкы кыяфәтләре дә документаль-чыганаклык әһәмияткә ияләр. Чөнки дәүләт-челәкләре озак дәвам иткән, өстенгә катлам сыйныф-жәмгыятьләре гомерлерәк булган башка мөселман халыкларынан үзгә буларак, татар кулъязмалары нигездә урта һәм түбән катламнарның вәкилләре тарафыннан эшләнгән. XVI—XIX гасырларда татарларда чын мәгънәсендә китап базары булмаган, сәнгатьчә башкарылган кулъязмалар тууга стимул бирүче меценатлар булмавы турында әйтеп тә торасы юк. Чөнки татар кулъязмасының зур күпчелеге нигездә урта һәм түбән катламнан чыккан гади шәкертләр, шулардан житлеккән матди жәһәттән урта хәл руханилар тарафыннан йөздән туксан очракта үз кирәкләре, үз хажәтләре өчен язылган. Димәк, татар язма китапларының тышкы кыяфәтләре, физик гәүдәләнешләре дә халыкның матди мөмкинлекләре хакында хәбәр бирә икән.

Бу әйтелгәннәрдән чыгып, кулъязма китапларда теркәлгән төрле эчтәлектәге текстларның әдәби, гыйльми кыйммәтләренә күз йомарга ярамы, әлбәттә. Әмма текстларның төп функцияләре бер нәрсә булса, шул текстларның язмада физик гәүдәләнешләре исә бөтенләй икенче төр чыганак икәнлеген дә онытырга ярамас. Кызганычка каршы, бездә моңарчы (хәер, бездә генә түгел) кулъязма китапларда гәүдәләнгән өстәмә һәм «кыек» информация байлыгы кирәгенчә файдаланылмады диярлек.

* * *

Кулъязма мирасыбызның жыелу, өйрәнелү тарихы белән якыннан кызыксынучылар, яки шул юнәлештә үзләре дә белгечлек алып, рухи байлыгыбызны барлауга, өйрәнүгә теләүчеләр булса дип, укыр өчен биш-алты хезмәтемнең исемлеген тәкъдим итәм. (Чөнки бу мәкаләдәге кыскача күзәтү һәм фикерләр элегрәк чыккан хезмәтләремнән килеп туган сөземтә генә.) Алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Миркасым Госманов: а) Каурий каләм эзеннән. Археограф язмалары. Казан, 1984, 287 бит;

б) Сәет Вахидиның игелекле мирасы. — Казан утлары, 1987, 5 сан, 164—168 бб. (яки: 1990 елда чыккан «Үткәннән — киләчәккә» исемле китабымда, 80—90 бб.);

в) Язма мирасыбызның күтәреләсе катламнары. — Китапта: Үткәннән — киләчәккә, 91—113 бб.

Рус телендә:

М. А. Усманов: а) Методика организации сбора восточных рукописей среди населения. — В кн.: Южноуральский археографический сборник. Вып. I, Уфа, 1973, с. 170—171;

б) Сколько потерь в каждой находке!.. — Памятники Отечества. Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. I/1989, с. 115—123;

в) Итоги и перспективы археографических работ в Казанском университете. — В кн.: Материалы итоговой научной конференции КГУ за 1988 год. (Доклады на пленарных заседаниях.) Казань, 1990, с. 3—20.

МИРКАСЫМ ГОСМАНОВ,
академик.

КАТАНОВ КИТАПХАНӘСЕ ЭЗЕННӘН

Күренекле тюрколог Н. Ф. Катанов исеме безнең илдәге генә түгел, чит илләрдәге Көнчыгышны өйрәнүче галимнәргә дә яхшы таныш. Тюркологлар арасында Н. Ф. Катановтай татар халкының тарихын, мәдәниятен, әдәбиятын, китап басу эшләрен өйрәнүгә олы хезмәт куйган кешене атап күрсәтү кыен.

Аның китапханәсе турында сөйли башлаганчы кыскача гына булса да чыгышы буенча «абакан татарларыннан» (хәзер алар «хакаслар» дип атала) булган Николай Федорович Катановның шәхесе, тормыш юлы һәм хезмәтләре белән таныштырып китү кирәктер дип саныйм. Аның чын исеме Хызыл улы Пора, ә Николай Федорович чукундырылгач алган исеме.

Ориенталистикада ул энциклопедист — галим буларак билгеле. Ул Казан университеты профессоры, Казанская духовная академиянең доценты һәм профессоры, Төньяк-көнчыгыш археология һәм этнография институты деканы, төрле фәнни һәм ижтимагый берлекләренең рәисе, эгъзасы булып торган, зур жәмәгать эше алып барган, педагогика, гыйлем, китап басу, редакторлык, тәржемә өлкәсендә зур эшчәнлек күрсәткән. Аны бик күп төрки халыкларның килеп чыгышы, теле, әдәбияты, тарихы, фольклоры, этнографиясе, нумизматикасы, археологиясе дә кызыксындырган. Гыйльми эзләнүләре барышында ул шулай ук урыс, фин-угор халыкларының тарихы, кытай, һинд, фарсы, гарәп халыкларының фольклоры, мәдәнияте һәм тарихы мәсьәләләренә дә кагылган. Моннан тыш ул китап, музей белгече, библиограф һәм журналист, географ һәм сәяхәтче дә булган. Ул Европа һәм Көнчыгыш телләрен белгән, шулай ук Европа һәм Көнчыгышның борынгы классик «үле» телләрен дә аңлаган, төрки рун, шумер, чөй язмасын, Мисыр һәм Кытай иероглифларын, санскрит язуын, гарәп, борынгы уйгыр һәм арамей графикасындагы язмаларны иркен укый алган. Галим үзенең фәнни хезмәтләрен язганда жир шарының 114 телендәге чыганаклардан файдаланган.

1888 елда Н. Ф. Катанов Казан университетының Көнчыгыш бүлегендә оештырылган Петербург университетының Көнчыгыш факультетын тәмамлый. 1888 һәм 1892 еллар арасында Россия академиясе эше буенча Себер, Монголия, Кытай Төрөкстанында гыйльми командировкаларда була, фәнни эзләнүләр алып бара. 1894 елда Н. Ф. Катанов Казанга килә һәм гомеренең ахырына кадәр шунда эшли. Гыйльми һәм педагогик эшчәнлегеннән тыш, ул жәмәгать тәртибендә Казан университетының археология, этнография һәм тарих жәмгыяте башта сәркәтибе,

соңрак рәисе, Казан укуыту округының тәржемә коллегиясе рәисе, изге Гурий туганлыгы (братство св. Гурия) каршындагы шундый ук комиссия әгъзасы, Казан университетының нумизматика музейе директоры, «Деятель» һәм «Инородческое обозрение» журналлары мөхәррире, Казан аеклар жәмгыяте рәисе булып эшли.

Аның дуслары, хезмәттәшләре һәм остазлары арасында академик һәм профессорлар В. В. Радлов, В. П. Васильев, Л. М. Мелиоранский, К. Г. Залеман, И. А. Бодуэн де Куртенэ, В. А. Богородицкий, Н. Н. Фирсов, А. Я. Гордягин, И. Ф. Готвальд, Н. П. Загорский, Н. Н. Парфентьев, Д. И. Нигуевский, П. А. Пономарев, П. В. Знаменский, Көнчыгышны өйрәнүчеләр Н. М. Ядринцев, Г. Н. Потанин, П. Н. Пантусов, В. П. Наливкин, төрки халыклар галимнәре Ш. Мәржани, К. Насыри, Г. Әхмәров, А. А. Диваев, М. Н. Бекимов һәм башкалар бар.

Н. Ф. Катанов хезмәтләре үзе исән вакытта ук олы бәягә лаек булган, ул Гельсингфорс университетының фин-угыр жәмгыяте (Финляндия), Будапешттагы этнография жәмгыяте, Петербурттагы Урта һәм Көнчыгыш Азияне өйрәнү буенча урыс комитеты әгъза-корреспонденты; Нижний Новгород урыс археология жәмгыяте, Петербурттагы Император Урыс география жәмгыяте, Мәскәүдәге Император табигатьне, антропология һәм этнографияне яратучылар жәмгыяте, Казандагы А. С. Пушкин истәлегенә оештырылган рус телен яратучылар жәмгыяте, Левендагы Халыкара фән һәм әдәбият жәмгыятьләренә хакыйкый әгъзасы, Тобол губерна музейенең әгъзасы, Казан шәһәр күргәзмә музейе советы рәисе һ. б.

1921 елның 18 августында төзелгән соңгы автобиографик анкетасында Н. Ф. Катанов 382 басма хезмәтен исәпкә ала. Монда аның йөзәрлэгән Көнчыгышка һәм Көнчыгышны өйрәнүгә багышланган басмаларга рецензия-рефератлары әле кертелмәгән. Галимнең басылмаган фәнни миясы исә 15 мең кулъязма бит күләмендә исәпләнә.

Галимнең тормышы һәм ижат юлы әлегә тулысынча өйрәнелмәгән. Бу хакта 1958 елда Абаканда басылган аның тормыш һәм ижат юлы турындагы С. Н. Иванов монографиясен, мәкаләләр җыентыгын һәм аерым мәкаләләргә генә күрсәтеп була. Үз вакытында безнең тарафтан да галимнең китап тарихчысы һәм библиограф буларак эшчәнлеген яктыртуга омтылыш ясалган иде. Басылып чыккан хезмәтләрдә галимнең күпкырлы эшчәнлегә тулысынча яктыртылмаган, аның бөтендөнья ориенталистикасына керткән өлешенә, шул исәптән татар халкының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнүгә багышланган хезмәтләренә, чын-гадел бәһа бирелмәгән әле. Н. Ф. Катанов басма китапның чын кадерен белүче, бигрәк тә татар китапларына күзәтүләр, рецензия-рефератларның авторы булды.

Казанга күчеп килү белән Н. Ф. Катанов татар теле һәм әдәбияты, төрки халыкларның тарихы буенча лекция курслары эзерли, гарәп, фарсы, соңрак татар һәм төрек телләрен укуга. Әлегә курсларны хәзерлөгәндә аңа татар басмалары кирәк була һәм ул XIX гасырда басылган барлык татар китаплары репертуарын тулысынча ачыклап чыга. Аның үз куллары белән төзегән 1801—1899 еллар арасында чыккан татар китапларының исемлегә Татарстан үзәк дөүләт архивында сакланып калган.

Н. Ф. Катанов шулай ук элек һәм яңа басылган көнчыгышны өйрәнүгә багышланган Петербург, Мәскәү, Одесса, Харьков, Кырым галимнәренә китапларын ачыклау һәм җыюга да игътибар итә. Галим һәрдаим Көнбатыш ориенталистикасының үсешен дә күзәтеп бара, Вена, Париж, Рим, Лондоннан аларның хезмәтләрен алдыра. Көнбатышка командировкаларга барган вакытларында аннан бик күп Көнчыгыш басмаларын алып кайта торган була.

Казан университеты һәм духовная академия профессоры буларак, Н. Ф. Катанов үзенең китапханәсен Көнчыгышны өйрәнүгә багышланган хезмәтләр белән генә түгел, православие христиан миссионерларының башлыча татарга, мөселманлыкка каршы рухтагы әдәбият белән дә тулыландырырга тырышкан. Күрәсәң, әлегә басмаларны ул духовная академия

профессоры булган өчен генә түгел, ә миссионерлык хәрәкәте һәм Россия халыкларын көчләп чукундыру тарихын өйрәнү һәм, ахыр чиктә, чукундырылган «инородец» буларак, үз хәлен аңлар өчен дә жыеп баргандыр. Замандашлары язганча, Катанов «чын христиан» булып «көн-төн түләүсез-нисез ах-вах килеп төрки Себер халыклары телләренә христиан китаплары тәржемә итсә дә», шовинистик рухтагы чиновникларның һәм хакимият вәкилләренә эзәрлекләүләренә, мыскыл итүләренә дучар була. Ул Петербург университетыннан да нәкъ менә шуның өчен китә, күрәсәң. Казанда да Н. Ф. Катановны кул чабып каршы алмаганнар. Замандашларының истәлекләренә караганда, университет профессурасының аксәяк катламы үзләре арасына «инородец»ның килеп керүенә чирканып караганнар. «Бераздан безгә кыргый кешеләр дә жибәрә башларлар инде», — дип көлә торган булганнар.

Н. Ф. Катановны Казанская духовная академиянең профессоры итеп сайлатмас өчен, Казан православие миссионерларының барлык башлыklары — П. К. Жузе, А. Михайлов, Я. Д. Коблов, бигрәк тә Е. А. Маловлар, каршы күтәреләләр. Катанов духовная академиянең советы тарафыннан профессор булып сайлангач та әле Е. А. Малов, бу карарга каршы чыгып, Изге Синодның баш прокурорына донос яза. Үзенә доносында ул православие миссионерларының идеологы Н. И. Ильминский «тәгълиматына» таяна. Аның фикер сөреше Н. И. Ильминскийның Победоносцевка язган билгеле хатындагы «миссионерлык эшенә бары тик Казанская духовная академиядә махсус белем алган кешеләрне генә тартырга кирәк», Петербург университетының Көнчыгыш факультетын бетерүчеләренә «патриотик миссионерлык мәсләге юк», чөнки анда, «Азия халыкларының әдәбиятын, тарихын, этнографиясен объектив рәвештә өйрәнәләр һәм аларга теләктәшлек итә башлыйлар» дигән сүзләргә аваздаш. Билгеле инде, башкаланың бу университетын тәмамлаган Н. Ф. Катанов «Казанская духовная академиянең кафедра житәкчесе була алмый» (Иванов С. Николай Федорович Катанов. — М., 1962, с. 74). Шушы доностан соң, Изге Синод күрсәтмәсе белән, духовная академия советының Катановны профессор итеп сайлау турындагы карары гамәлдән чыгарыла. Соңыннан Н. Ф. Катановның белеме, эрудициясе, эш сөючәнлеге, тыңлаучанлыгы өскә чыга, аны духовная академия профессоры итеп барыбер сайлыйлар. Духовная академиядә төп эшеннән тыш килеп эшләргә омтылуын мин аның академияне эчтән өйрәнү теләге белән, андагы «эшлеклеләрне», кемнең кем булуын белү өчен булгандыр дип аңлыйм. Шул ук вакытта Н. Ф. Катанов үз теләге белән Изге Гурий братствосы каршындагы православие дини эсәрләргә христиан булмаган халыклар теленә тәржемә итү буенча комиссиянең әгъзасы һәм тәржемәчесе булып эшли, ел саен ул комиссиянең отчетларын төзеп бастыра.

1905—1907 елгы революциянең тәэсире белән Санкт-Петербург цензура комитетында татар китапларын цензурау да туктатыла. Аның урынына 1907 елда Казанда нигездә татар китапларын цензураучы матбугат буенча вакытлы комитет ачыла. Шул комитетның татар китаплары цензоры итеп Н. Ф. Катанов чакырыла. 1912 елда вакытлы комитетның рәисе Н. П. Пинегинга язган хатында Катанов бу тәкъдимне канәгатьләнү белән кабул иткәнлеген белдерә. Галимнең бу адымын да аңлап була. Эш шунда ки, татар китаплары буенча цензор булудан файдаланып, ул татар халкының рухи тормышын тулырак күзәтергә, үзенә китапханәсен фәнни эзләнүләр вакытында зарури булган яңа татар басмалары белән тулыландырырга мөмкинлек алган. Шунысы да мөһим, цензор вазифасы аңа татар китапларын түләүсез алырга мөмкинлек биргән, шулай итеп аны күп кенә акча чыгымнарыннан да коткарган.

Н. Ф. Катанов китап жыю эшен фәнни максатлардан чыгып алып бара. Үзенә тупланмасы белән ул укучыларны да таныштыра. Казанга күчеп килүнең беренче көннәреннән үк Көнчыгыш, урыс, Көнбатыш Европа телләрендәге үзе туплаган китапларга күзәтүләр язып бастыру эшенә ке-

решә. Аның Көнчыгыш басмаларына библиографик, аннотацияле күзәтүләре «Известия общества археологии, этнографии и истории», «Ученые записки Казанского императорского университета», «Мир ислама», «Циркуляр Казанского учебного округа», «Инородческое обозрение» һ. б. жыентык һәм журналларда һәрдаим басылып тора. Казан аеклар жәмгыятең үз редакторлыгында чыккан «Деятель» журналында ул «Шәрыкъ библиографиясе» дигән бүлек ача һәм 1896 дан 1904 елга кадәр системалы рәвештә татар китапларының аңлатмалы күзәтүләрен чыгара. «1880 елдан 1896 елга кадәр Казан император университеты типографиясендә басылган китаплар каталогы»нда шул елларда чыккан татар китапларына документлаштырылган күрсәткечләр ясалган. Бу да аның хезмәте. Шулай ук аерым жыентыкларда һәм аерым китап булып чыккан татар китапларының тематик күрсәткечләре дә аның каләм астыннан чыкканнар.

Безгә билгеле булган мәгълүматлар буенча, Н. Ф. Катанов татар һәм башка Көнчыгыш китапларына, Көнчыгышны өйрәнүгә багышланган басмаларга 900ләп рецензия-аңлатмалар язган. Аның библиографиясендә 7000 исемдәге урыс, татар, Көнбатыш Европа телләрендәге китапларга тасвирлама ясалган. Аның күпчелеге галимнең шәхси китапханәсендә саклана. Болар һәммәсе Н. Ф. Катановның олы галим-библиограф, китап пропагандалаучы икәнлегенә турында сөйли. Замандашларының һәм кызының (миңа аның белән шәхсән күрешергә насыйп булды) истәлекләренә караганда, Н. Ф. Катанов үзенең эш хакының зур өлешен китап сатып алуга туздыра торган булган.

Мөгаен, Н. Ф. Катанов, берьюлы төрле жирләрдә дә эшләгәч, байтак кына акча да ала торган булгандыр, әмма ул аңа һәрчак мохтажлык кичергән. Ул үзенең эш хакын китап алу һәм аларны төпләтүгә генә түгел, ә халыктан нумизматик, археологик, этнографик табылдыкларны, искедән калган әйберләргә сатып алуга да тоткан.

Ә менә Н. Ф. Катановның шәхси китапханәсе үзенчәлекле язмышка дучар булган. Алдарак әйтелгәнчә, Н. Ф. Катановның хәле университетта да, духовная академиядә дә икеле-микелерәк булган. Арусыз-талусыз булуы, тырышлыгы, эшкә бирелгәнлегенә, сүз тыңлаучан булуы да аны бер төркем шовинистик рухтагы «хезмәттәшләренең» мыскыллауларынан коткара алмаган. Алар өчен ул барыбер «инородец» булып калган. Шундый авыр вакытларында ул ярып эшкә тотына торган була. Тюркологиянең төрле тармаклары буенча лекция курслары хәзерли, Көнчыгышны өйрәнү буенча хезмәтләр яза, нәширлек, редакторлык эшен алып бара, төрле фәнни жәмгыятьләр белән житәкчелек итә. Армый-талмый эшләү, әйткәнне карусыз үтәү, күндәмлек һәм тагын хезмәт, хезмәт, хезмәт... Бары тик шулай гына ул, «инородец», үзенең шовинистик рухтагы «хезмәттәшләрен» һәм житәкчелекнең ризалыгын яулап тора. Ул аларга бары тик бернәрсәгә дә карышмаучан үтәүче, үз эшенең зур белгече булган өчен генә кирәк иде, бары шуның өчен генә аңа карата түземлек күрсәтә килделәр. Ул беркем белән дә алыштырып булмый торган, конкурентсыз белгеч булганга түзеләр. Ә көндәшләр булганда, без алдарак духовная академиядә профессор урынын алырга теләгән чагында ачык күрдек.

Н. Ф. Катанов тора-бара шуңа төшенә: «инородец», кирәк өч мәртәбә чукунып христиан булсын, никадәр талантлы булсын, великоросслар белән хәтта гыйльми даирәләрдә дә тигезлеккә ирешә алмый. Әлегә башыннан кичкән эшләр аның күзен ача, үзенең халәтендә халыклар төрмәсендәге «инородец»ның ачы язмышын күрә. Н. Ф. Катановның биографы, Ленинград университетының профессоры С. Иванов язганча: «Ул бик олы нәрсәне, үз-үзенә, үз көченә ышанычын югалта, үзенең элеккеге максатчанлыгын һәм көч-күәтен югалта» (Иванов С., с. 74).

Күңел канатларының сынуы, гомер буга үзе хезмәт иткән нәрсәләргә ышаныч югалу, XX гасырның унынчы елларында материал авырлыклар кичерү галимне фәнни эшенә, тарихи истәлекләр, басылган китаплар жыюга кызыксынуын тәмам бетерде, хәтта элегрәк бик яраткан һәм саклык белән караган шәхси китапханәсенә карата да кызыксынуы бетте. Эш шу-

на барып житә ки, Н. Ф. Катанов үзенең китапханәсеннән, фәнни казанышларын яулавының, шатлык-сөөнечләренең шаһите булган китапханәсеннән дә котылырга карар бирә. Н. В. Никольскийның истәлекләренә караганда, Н. Ф. Катанов үзенең китапханәсе турында түбәндәгеләрне сөйләгән: «Китапханәмне мин Төркиягә саттым. Ни өчен? Хәл болай булды. Мин аны Фәннәр академиясенә (Россия Фәннәр академиясенә — Ә. К.) тәкъдим иттем, ләкин алар сатып алудан баш тарттылар. Мин китапханәм Иркутск университетының Көнчыгыш факультеты, востоковедлар китапханәсе өчен нигез булып, анда Көнчыгыш факультеты ачсыннар, дип, Себер генерал-губернаторына тәкъдим итеп караган идем. Себер генерал-губернаторы мәгариф министрлыгына мөрәжәгать итеп карады, әмма аннан «отказ» килде. Шуннан соң мин Ташкент университетын күз алдында тотып, әлеге мәсьәлә белән Төркстан генерал-губернаторына мөрәжәгать иттем. Ул вакыттагы генерал-губернатор Кауфман мәгариф министрлыгынан рөхсәт сорап карады, аңа да «отказ» килде. Алга таба мин Лейпцигга, андагы мәшһүр нәширләр белән бәйләнешкә кердем, алар минем барлык китапларымны алырга теләделәр, ләкин шул вакытта Казанга үзенең хезмәткәрләре белән Төркиянең премьер-министры Хильми Паша килде. Алар сәүдәгәр Юнысовларда тукталганнар иде. Алар минем китапханәм сатылачагы турында һәм анда Көнчыгыш басмалары һәм сүзлекләр булуын белгәннәр. Хильми Паша шундук килеп житте, китапханә өчен түләүне килеште. Шунда ук үзенең хезмәткәрләренә китапларны бәйләргә һәм Төркиягә-Истанбулга, жирле университетның китапханәсенә жиберергә кушты» (Николай Федорович Катанов: Очерки жизни и творчества. — Абакан, 1958, с. 169—170).

Н. Ф. Катанов өчен китапханәсе белән хушлашу тагын бер зур удар була. «Мин китапханәм белән хушлаштым, — ди ул, — минем халәтем шундый, әйтерсең иң якын жан иясен жирләгәнмен» (Николай Федорович Катанов, с. 170). Бу беренче бөтендөнья сугышы алдыннан, 1914 елның жәендә була.

Н. Ф. Катанов көнкүрештә гамәл кешесе булмый, ул «Известия ОАИЭ», «Деятель» өчен секретарьлар тота, акчасын музейлар өчен экспонатлар алуга туздыра...

Башыннан кичкән түбәнсетүләр, төшенкелеккә бирелү, 1921—1922 еллардагы ачылык үз эшен эшләгән — Н. Ф. Катановны паралич суга. Аның университетта бик күп профессор-медик танышлары булуга карамастан, беркем дә аңа ярдәм итәргә ашыкмаган. Бераздан аңа эренле плеврит чире ирешә һәм 1922 елның 10 мартында, 60 яшен дә тутырмастан, Николай Федоровичның йөрәге тибүдән туктый.

Н. Ф. Катанов китапханәсенең язмышы ничек булган соң? Профессор М. Гайнуллин бу китапханәнең Истанбул университетына эләгүе һәм аны ул вакытта анда рус теле укытучысы булып эшләгән татар язучысы Муса Акъегетзадә эшкәрткән дигән мәгълүмат биргән иде. (М. Г. Гайнуллин. Татарская литература XIX века. Казань, 1975, с. 200.) Төркиядәге бу китапханә турында башкача хәбәрләр юк иде. Исән микән ул китапханә? Кайда саклана? Сакланышы ничек? Аннан кем файдалана? Октябрдан соңгы бик күп рус һәм татар галимнәренең шәхси китапханәләрен национализацияләүләр чорындагы кебек юкка чыкмаганмы ул? Шушы һәм башка төрле сораулар мине, китап тарихчысы, әдәбиятчы һәм библиограф буларак, күптән борчып килә иде.

Һәм менә дистәләрчә еллар буге борчып килгән сорауларга җавап табарга мөмкинлек туды. 1988 елда мине һәм профессор Я. Г. Абдуллинны Төркиянең социаль һәм экономик тарихы буенча V Халыкара фәнни конгрессында доклад белән катнашырга чакырдылар. Ул Истанбулда 1989 елның августында үтте. Бу конгресска катнашуга хәзерлек алып бару белән бергә, мин Төркиядәге Катанов китапханәсе турында да белешмәләр җыя башладым. Ачыклык кертүгә өмет итеп, Парижга, татар халкының мәдәният, әдәбият һәм ижтимагый хәрәкәт тарихлары буенча моногра-

фияләр авторы профессор А. Беннигсонга мөрәҗғәгать иттем. Аның хезмәтләрендә Төркиядәге Н. Ф. Катанов китапханәсенә сылтамалар бар иде. Истанбулда барысы биш университет бар, аның кайсында бу китапханә? Минем хатыма Александр Беннигсонның кызы — Лондондагы Үзәк Азияне өйрәнү җәмгыятенең директоры Мария Броуксop җавап бирде. Ул әтисе минем хатны алганда авырып ятканлыгы һәм аңа Н. Ф. Катанов китапханәсенең Истанбулдагы Төрөк институтында булуын хәбәр итәргә кушуы турында язган иде.

Килүебезнең беренче көнөндә үк без, Я. Абдуллин белән, бу институт турында белешмәләр җыя башладык. Төрки рун язмаларын өйрәнү буенча күренекле хезмәтләре белән билгеле телче, борынгы төрки язмалар текстологы, Истанбул университетының яшь галиме Осман Сертский безгә ярдәмгә килде. Ул безне Эминью пристаненнан әллә ничә чакрымнарга сузылган, жаның ни тели шуны алырга мөмкин булган ачык һәм ябык Капулы Чаршы базарлары аша Истанбул университетына алып китте. (Сүз уңаенда әйтик, бу университетта 80000 студент укый икән, бу Казандагы барлык студентлар саныннан ике мәртәбә күбрәк дигән сүз.)

Без Истанбул университетының төп корпусыннан ерак түгел урнашкан ике катлы таш йортка барып кердек. Бу әлеге Төрөк институты, безнеңчә әйтсәк, Истанбул университеты каршындагы тюркология тикшеренү институты икән. Икенче катка мендек. Безне Истанбул университетының төрөк теле һәм әдәбияты кафедрасы профессоры Мертол Тулум каршы алды. Ул шуның белән бергә Н. Ф. Катанов китапханәсенең директор вазифасын да үти икән. Без үзебез белән таныштырып, килүебезнең максатын сөйләп бирдек. Ул көлемсерәп, Советлар Союзыннан Н. Ф. Катанов китапханәсе белән кызыксынып килгән беренче кешеләр булуыбызны әйтте. Аның әйтүенчә, Н. Ф. Катанов китапханәсе шушы институт көтепханәсенең бер өлеше икән. Шулай булуга карамастан, ул гомуми фондка кушылмаган һәм аерым саклана. Алга таба без көтепханә белән танышып йөрдек. Китаплар өчен махсус шкафлар ясалган. Алар бик астында сакланалар. Шкафлар түгәрәк бүлмәнең стена буена тезелеп киткән, аларга кояш нурлары төшми. Бүлмәдә тәрәзәләр юк, яктылык түшәм аша төшә. Н. Ф. Катанов китаплары сакланган шкафларның ачкычлары профессорда икән. Анда укучыларны кертмиләр. Шунда ук әлеге китапханәнең һәм Төрөк институтының гомуми фондларының каталоглары. Монда Н. Ф. Катанов көтепханәсенең тулы сакланылышын тәэмин итү өчен бөтенесен эшлиләр. Сакланыш кагыйдәләре катгый булуга карамастан, профессор М. Тулум безгә шкаф ачкычларын бирде һәм безгә бу китап тупланмасында теләгәнчә «казынырга» мөмкинлек бирелде. Безгә монда байтак кына үзебезнең элеккеге «танышларыбыз» белән очрашырга туры килде, чөнки Н. Ф. Катанов китапханәсенең төп өлешен Казанда, Уфада, Оренбургта чыккан китаплар тәшкил итә иде. Урыс телендәге китаплар, шул исәптән Казанның православие миссионерларының басмалары да күп. Профессор М. Тулум әйткәнчә, Н. Ф. Катанов китапханәсе фондында 5—6 мең томлап китап саклана икән. Ә безгә билгеле булганча, галимнең китапханәсендә 9000 том булырга тиеш иде. Кая икән соң китапханәнең бер өлеше? Алары да шушында икән. Эш шунда ки, бер тышлык астында берничә китап төпләнгән. Бәлки Н. Ф. Катанов кайбер китапларны үзәндә дә калдыргандыр. Казан университеты китапханәсендә Н. Ф. Катановның аерым китаплары очрау шуны дәлилли кебек.

Н. Ф. Катанов китапханәсе фондларында безнең илебездә булмаган китаплар да саклануы мөмкин. Алар Н. Ф. Катанов тарафыннан аеруча үзәтлек белән җыелган «арест» салынган китаплар. Әлеге китапханәдәге басмаларда автографлылары да, кулъязма китаплар да очрый.

Н. Ф. Катанов китапханәсе белән тулысынча танышып чыгарга безнең вакытыбыз җитмәде. Шулай да безнең көтепханәләрдә булмаган берничә китапны күрдем. Алар: О. С. Лебедеваның «Кыскача Казан тарихы» дигән 1893 елда Римда басылган итальян телендәге автографлы китабы, Гатаул-

ла Баязитовның төрек телендә Истанбулда басылган китабы һ. б.

Н. Ф. Катановның китапханәсе тик тормый. Монда һәрчак төрекнең Көнчыгышны өйрәнүче галимнәре эшләп утыралар. Англиядән, Франциядән, Америкадан, хәтта Япония, Иран, Австрия һ. б. илләр ориенталистлары да монда еш була.

Н. Ф. Катанов китапханәсендәге гарәп графикасында басылган татар китапларының каталоглардагы тасвирламалары, Төркиядә кабул ителгәнчә, латин имлясында бирелгән. Төрөкләр бу графикага 20 еллар уртасында күчкән иделәр. Шуннан чыгып әйтергә була ки, Муса Акъегетзадә аны әле төрөкләр латин графикасына күчкәнчә, гарәп графикасында тасвирламалар ясаган булган, соңыннан Катанов фонды яңадан каталоглаштырылган. Ләкин бу вакытта татар язмасының традицияләрен, исем-фамилияләренең язылышын белмәгән кеше эшлэгән, күрәсәң, барлык татар китапларының автор исемнәре хата белән язылган. Әгәр китапта, мәсәлән, автор «Габделкаюм Габделнасыири» дип күрсәтелсә, ул тасвирламада «Габделкаюм» дип күрсәтелгән һ. б. Каталог өчен тасвирламалар төзегәндә эсәрнең исеме белән башка төрле язмаларны бутау очраklары бар. Без бу турыда профессор М. Тулумга да әйттек. Ул безнең искәртмәләргә кабул итте һәм яңадан тасвирлама ясаганда искә алачакларын белдерде. Ул тиз арада Н. Ф. Катанов китапханәсе фондына яңа тасвирлама ясау һәм яңа каталог бастыру планлаштырыла, диде. Шулай ук китапларның, авторларының исемнәрен ачыклауда ярдәм кирәклеген әйтеп, бу эштә татар галимнәре һәм белгечләре дә катнашсын иде, дигән теләк белдерде. Минем Н. Ф. Катановның китапны өйрәнү, библиография буенча фәнни хезмәtlәре турында гыйльми эшләр авторы икәнәмне һәм китап тарихы өйрәнүче һәм библиографлыгымны белгәч, бу эштә турыдан-туры катнашуымны теләде. Мин шундук риза булдым, чөнки бу мин эшлэгән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты планнарына тәңгәл килә. Чыннан да, бу эш татар китабының берләштерелгән каталогын төзегәндә аның состав өлеше булып кереп китә ала. Н. Ф. Катанов китапханәсенең бастырылган каталогын тудыру татар мәдәнияте тарихының әле күрелмәгән сәхифәләрен ачар. Аларга тасвирлама ясаганда без әле, һичшиксез, безнең китапханәләрдә булмаган байтак татар китапларын, шул исәптән цензура тарафыннан тыелганнарын, цензура «төзәтмәләре» керткән экземплярларын да, күрербез. Н. Ф. Катанов китапханәсенең фондында әле татар галимнәре, язучыларының басу станогына барып житә алмаган кулъязмалары да булуы мөмкин. Һәрхәлдә монда халкыбызның мәдәният тарихы белән бәйләнешле яңа материаллар, яңа фактлар көтә безне.

Н. Ф. Катанов китапханәсе хәзер төрек мәдәнияте хәзинәсе булып санала, әмма эчтәлегә белән ул татар халкыныкы. Бу китапханәдә безнең илебез фондларында булмаган китапларны ачыклау халкыбызның милли китап репертуарын тулырак итеп күзалларга ярдәм итәр иде. Бу көтепханәдә, һичшиксез, безнең ил тупланмаларында булмаган, илебездә, чит илләрдә чыккан уникаль китаплар, шулай ук гарәп, фарсы басмалары да табылачак әле. Билгеле булганча, Н. Ф. Катанов чит илләрдән кайтканда бик күп китаплар алып кайта торган була, китап сатучылар аша да ул Көнбатыш Европа илләрендәге Көнчыгышны өйрәнү үзәкләреннән китаплар яздырып ала.

Н. Ф. Катанов китапханәсенең язмышы урыс нәшире һәм китаплар жыючысы Г. В. Юдинны хәтерләтә. Аның 500 000 томнан торган китапханәсе, шундый ук сәбәпләр аркасында, АКШка күчеп китә. Г. В. Юдин китапханәсен өйрәнү өчен АКШка белгечләр төркеме китте, ул китапларның ксерокопия күчермәләргә инде Россиягә кайтарылды да. Хәзер безнең галимнәргә ул китапханәнең эчтәлегә билгеле. Н. Ф. Катанов китапханәсе фондларын кайтарту буенча да шуны эшләргә тиешбездер.

ЭБРАР КӘРИМУЛЛИН,
академик.

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ

Җосра-Шифрин хикәяте

Рәссам Рушан ШӘМСЕТДИНОВ

Тәржемәчедән: ундүртенче гасырда Ак Урдада (хәзерге көньяк Казаньда) ижат ителгән «Хөсрәү — Ширин хикәяте» озак гасырлар төрки халыкларга аз билгеле булып, тулы күчермәсе тик XX гасырда гына Европа китапханәләрендә табылган гажәп бер шигъри әсәр.

Бу тезмәле романның авторы үзен Котби дип атый (аны Котби дип тә язгалыйлар) һәм әсәрне Низамидан күчәргәнлеген әйтә. Чыннан да, шигъри романда күпчелек урыннарда фарсы телендә язган бөек Өзәрбайжан шагыйре Низами Ганжәвинен «Хамса»сына (биш роман-поэмадан торган зур циклына) кәргән «Хөсрәү вә Ширин»не тәржемә итү күзәтелә. Ләкин Котбинның «Хөсрәү — Ширин»е гади тәржемә генә түгел. Аның шигърь белән тәржемә ителүен, текстның байтак өлеше оригиналь эчтәлекле булуын, Низами поэмасының кайбер урыннары кыскартылуын, үзгәртелүен искә алганда, поэманы автор әсәре дип тә карарга мөмкин.

Поэма гажәп бай һәм тәгъбирле төрки тел белән язылган. Үзенек лексик һәм грамматик үзенчәлекләре буенча ул татар һәм уйгур телләре арасында торган һәм үзендә уйгыз телләре элементлары да булган шивә телен тәшкил итә.

Авторның шәхесенә килгәндә, аны Ак Урда ханы Тәнибәк сараена тәһияктән — Болгардан килгән дип уйларга да нигез бар. Котби үзен Ак Урдага ерак юл йөрәп килгәнлеген әйтә, тик менә, кызганычка каршы, каян килгәнлеген турында мәгълүмат бирми. Аның тел үзенчәлекләре исә кыпчаклардан булуына ишарә итә. Күренекле галим Г. Таһиржанов Котбинны чыгышы белән Болгар илендәге искил кабиләсеннән дип күрсәтә. Искилләр исә IX гасырда Уйгурстаннан күчеп килеп, болгарларга кушылып яши башлаган халык булган.

Әсәрнең тарихы кызыклы. Автор үлгәч, Бәркә исемле бер галим (юрист) «Хөсрәү-Ширин хикәят»ен Мисырда алып барган һәм күчәргәнсен ясаган. Вакытлар үтү белән ул французлар кулына эләгеп, аны Париждагы милли китапханәгә тапшырганнар. Әсәр шулай сакланып калган. Әдәбият галимнәре өчен ул XX гасырда гына билгеле булды.

Татар әдәбияты тарихында күренекле урын тоткан бу әсәрне өйрәндә һәм халыкка житкерүдә галимнәр А. Заянчковский (Польша), Х. Госман, Г. Таһиржанов, Х. Миннегуловлар олы хезмәт куйдылар.

Әсәрне хәзерге әдәби телебезгә тәржемә иткәндә без авторның гаруз шигъри үлчәмен сакларга омтылдык.

Котбинның бу әсәре XIV гасыр әдәбиятының кыйммәтле бер үрнәге. Ул борынгы бабаларыбызның тормышы турында энциклопедик чыганак булып тора. Шунның өчен без авторның стилин сакларга тырыштык. Тексттагы күп санлы тарихи сүзләр, аңлатмалар бирелеп, үз көнчә калдырылды.

Тәржемә, Х. Госман һәм З. Максудова тарафыннан хәзерләнеп, Х. Госман редакциясендә гарәп шрифтында 1973—1974 елларда Казан университеты нәшриятында чыгарылган «Хөсрәү-Ширин хикәяте» буенча эшләнде. Текст урыны-урыны белән кыскартылып бирелә.

Рифкать Әхмәтжанов.

К Е Р Е Ш

БИСМИЛЛӘҺИР-РАХМӘНИР-РАХИМ!

Илаһи, тәүфигым кинрәк ачылсын,
Күңелгә рәхмәт орлыгың чәчелсен.

Рухымны кыл сиңа кямил ярарлык,
Ижат уты сүрелмәстән янарлык.

Күңелнең көзгесен сафландырып тор,
Бөтен мәшкүл эшен тиз хәл кылып тор!

Бу жанга үз нурыңның чаткысын бир,
Бу телгә үз телеңнең ачкычын бир!

Давытныкы кебек рух чиста булсын,
Телем Забур¹ язарлык оста булсын.

Жанымның һәр сүзе житсенче жанга,
Ягымлы булсын ул барча жиһанга.

Укылгач, яктырып китсен күңелләр,
Телемнән гел чәчелсен мөшк-ү-гамбәр².

Карагач, барча күзләр нурга тулсын,
Ишеткән һәр колак шатлыкта булсын.

Югары кылып мәгънәсен сүземнең,
Бәхетле ит яшәвемне үземнең.

Күңелләрең куаныч чишмәсе кыл,
Авырлыктан котылдырсын шушы тел.

Ширин исме белән шигърем тезелде,
Ширин³ кыл шаһ күзендә һәр сүземне.

Миңа юмарт бул, алла, ярдәмдә,
Уят мине гафиллек хәлләремдә.

Бел, илһамым, син алладан бирелгән —
Күңелдәген дәрәс әйттер телемнән.

БЕРЕНЧЕ БАБ

АЛЛАҢЫ ТӘГАЛӘННҮ БЕРЛЕГЕ ТУРЫНДА

Илаһым, дип, шагыйрь, башла сүзеңне,
Нәкъ ул бар итте юклыктан үзеңне.

Олугъ тәңре — галәмне ул яратты,
Бизәп жирне, күген жиргә каратты.

Таный барча халыклар берлегеңне,
Вә күп нәрсә дәлилли барлыгыңны.

Бөөк алла — аңар кайда вә кем тиң —
Яратыр һәм йөрәтер бер хөкемдин.

Фәләк⁴ — күкне борып, йолдыз йөрәткән,
Иген игеп яшәргә мәжбүр иткән.

Ничаклы ул гыйлем-хикмәт яраткан,
Төн артыннан тагын көнне яңарткан.

Яраткан төн-көнән, йолдыз-аен да,
Сагыш, шатлык, хәтәр, өмет — барын да.

Бу дөньяда ни бар аннан да сафрак?
Булуы ап-ачык берәз карансак.

Бөтен галәм хөкем алмыш аңардан,
Адәмнәргә бирә ул көч, һөнәр, дан.

Жете күзле галимнәргә терәк ул,
Вә чүлдәге заһитләргә⁵ кирәк ул.

Табылмас, эзләмә — охшаш ише юк,
Фикер йөрәтә, аны аңлар кеше юк.

Аның заты килә үзгә жисемнән,
 Биегрәк ул кешенең аң-исеннән.
 Бу мәгънәне беләм дисәң, күнел, син
 Үзең — дөнья, жиһаннан ким түгелсең.
 Үзеңне йөзгә бүл, гөл тик, гомердә,
 Барыбер тәнгә саулык юк бу жирдә.
 Сораулардан качып килдеңме монда?
 Тагын кач тиз — яна күрмә утында...
 Аны эзләп уем гизде фәләктә,
 Күнел янды янар ут тик теләктә.
 Галим мин һәм беләм, дип эзләгәндә,
 Сизелмәстән югалган белгәнең дә.
 Бу хәлдә хәтта Үздән ⁶ кул күтәрде,
 Ахырта үз-үзен жирдән китәрде.
 Аны белмәк кирәк түгел болай бик,
 Ләкин безне күп эш хәйран кыла тик.
 Шәме кемнең чәчәр якты нурын, күр,
 Шуңа дәлил була, гүя: бар ул, бер!
 Белем бирде үзен танып белергә,
 Сизем бирде сизеп хәвефләнергә.
 Күген төзде, уйлансын, дип, хәкимнәр,
 Язып йолдыз белән саннар, рәкымнәр ⁷.
 Кара туфрактан ул чәчкә яратмыш,
 Вә бер тамчы судан шәхес түрәтмеш ⁸.
 Бәгыреннән сугарып жаныбызны,
 Кабызды ул чырак — күз жавыбызны.
 Югаласы бу дөньядан югалыр,
 Югалмас зат бары тик ул гынадыр.
 Ижат серен аның белмәс кемең дә,
 Ничек башлап, ничек бетергәнән дә.
 Юмарт ул ярдәмендә барчабызга:
 Биреп куйган һәр эшнең башламын да.
 Анык кылган бу башламнарны чыннан,
 Һәр эшне башлагыз дип нәкъ шушыннан.
 Жиһанга алты күлмәк ул кидерде,
 Вә сайлап жиргә дүрт гәүһәрне бирде.
 Малың бирде берәүгә: «Бу бетерсен!»
 Саран итте икенчесен: «Котырсын!»
 Бетермешләр беләлми: «Кем бирә мал?»
 Жыючылар уйланмый: «Соң нигә мал?»
 Ут аңламый нигә көйдергәнән һич,
 Су аңламый нигә сүндергәнән һич.
 Бөтен барны бар иткән ул — тиңе юк,
 Бөтен фәрман аңардандыр — шигем юк.
 Берәу бармы аның кәрваннарында
 Ки, баш тарткан аның фәрманнарыннан?

Анадыр жир, ләкин кендекчесе юк,
Исәдер жил, ләкин аның исе юк.

Никадәр ул нәфис сәнгать иясе,
Никадәр зур куәт-кодрәт иясе!

ГАЛӘМ-КӨРӨКӘТГӘ ТУРЫНДА

И, дус, күрчә галәм жисемнәрен бер:
Нигә кәгъбә икән алар өчен жир?

Жир аларның гыйбадәтханәсеме?
Йә юллары бу жир әйләнәсеме?

Урап жирне ни максат күзли алар?
Бу сандыктан ни байлык эзли алар?

Ник әйләнеп, күчәрдә нык торалар?
Нигә йөрөп, ниләктән тик торалар?

Ничәмә мең чәчәк кебек ачык йөз,
Кәмәр⁹ баглап табынмаклыкта сүзсез.

Моны күрсәм уйлыйм, дус, мин калып таң:
«Буып зиннар¹⁰, әгәр потка табынсам?»

Тигәч хақ дингә бу шөбһәм, бу мескен
Шагырьгә — тәңредәндәр — килде бер өн:

— Бу хикмәтләргә бакма син тышыннан,
Алар һич тә табынмас үз башыннан!

Алар жәзбә¹¹ кебек әйләнсә, күктән
Шуны эзли: «Йә, кем безне бар йткән?

Житәр сиңа, кулың булсын эшендә,
Йөрәнмә потханәләр ишегендә.

Син Ибраһим¹² кебек суд яса потка,
Кереп потханәгә, янмачы утка.

Караш ташлап шуңа, бума билеңне,
Потын таптап, котылдыр син үзеңне.

Күренгән бу жисемнәр — жир вә күктә,
Болар тышлык — бөтен эш әчтәлектә.

Ачылыр ерт кына — тылсымлы тышлык,
Күрерсең бер хәзинә — кыл тырышлык.

Табигатькә караш ташла, күнел куй,
Белек күзең жете булсыңга нил¹³ куй!

Бу күкләр — чуп-чуар нәкыш — уен бу,
Чишәм димә, чияәли бер төен бу.

Мавыксам да галәм сере белән мин,
Күренгән бу нәкыш нәрсә? — беләлмим.

Әгәр булсам болар серен алырлык,
Бу нәкышлар үзе аваз салырлык.

Бу гөмбәз нур чәчеп гел әйләнәдер,
Һәр әйләнгән саен бер үзгәрәдер.

Кануннар бар фәләк әйләнешендә,
Үзен әйләндерү күкнең көчендә.

Һәр эштә бар сәбәп — йөртүче бер көч,
Вә күк әйләнсә — бардыр эчке боргыч.

Зырылдый, күр, чыгыр әби кулында,
Вә жир дә әйләнә — сәбәп ни монда?

Сүземдә юк мәкер — бак та, күрә бел;
Бу күкне нинди зат әйләндерәдер?

Гыйлем булмаса кул әйләндерәлмәс,
Тәнендә булмаса жан — тел сөйләмәс.

Фәләк әйләнгәнән күргән галимнәр
Шуңа багып, чыгарган күп кануннар.

Ләкин белдермәсә тәңре, ни имгә
Хисап, астролябияләр галимгә?

Кирәксездер китап белән багулар:
«Галиммен», — дип олы чалма чалулар.

Ни нәкышта чагылдырса үзен ул,
Шуңа корган фалын һәм йолдызын ул.

Бире баксаң — он һәм арпа кирәктер,
Кире баксаң — точ аләт¹⁴, фән терәктер.

Жир әйләнә — тигездер төн дә, көн дә,
Шулай ук точ һәм арпа бер хөкемдә.

Ике ошбу терәк төрләнә йөзгә:
«Яман бу!» — дип берәү дә килми сүзгә.

Әгәр куйсаң жиһанга кодрәтеңне,
Фикерне һәм коралны — бар рәтеңне,

Кушып янә хыялыңны коралга —
Ни кылгайсың, теләмәсә бер алла?

Әгәр туфрак, жил, ут бергә кушылса,
Шулардан бер әкәмәт сын корылса,

Булыр иде мени күкләргә фәрман?
Килеп чыгар иде мени тере жан?

АЛЛАҖЫ ТӘГАЛӘННӨН МАКТАУЛЫ СЫЙФАТЛАМАСЫ

Әвәләп алла безне балчыгыннан:
«Миңа сез кол!» — дип әйткәннән соңыннан,

Яшәмәкне фарыз кылды эш эшләп,
Жәзалауны үзенә алды йөкләп.

Шушы безнең зәгыйфьлеккә карама,
Гамәлләрне кабул ит, хак тәгалә!

Синең ярдәм итәр мөмкинлеген бар,
Зәгыйфь колны нахак еглатма аһ-зар.

Теләгебез үсә чиксез вә хәтсез,
Юмарт булсаң — булырбыз канәгатьсез.

Югыйсә соң бер уч туфрак ни кылсын?
Чамаңнан тыш дулап ни майтарысын?

Бир ихтыяр — үзебездән кичик без,
Иман-тәүфикъ белән булсын күнел төз.

Лаек булсак илаһи истәлеккә,
Чакыргай ул берәмләп безне күккә.

Ә без коллык итик көч житкәненчә,
Гамәл кылып көчебез чикләренчә.

Разый булсаң әгәр без — туфрагыңнан,
Сиңа булмас зыян, безгә керер жан.

Әгәр башланса бу мизгел кыямәт,
Кичер, күрсәт, илаһи, син кәрамәт!

Тәнем — туфрак: бар иткәчтен үзең син,
Синең кодрәт бу жанга бирде жисмен.

Яраттың да тәнемне тамчы судин,
Бүләк иттең бу жанга хис вә уй, дин.

Бәдән бирдең, вә күзгә инде бир нур,
Канәгатьлек хисен күңлемә индер.

Кыенлыкта сабырлык бир, фикер бир,
Җиңеллектә тынычлык бир, шөкер бир.

Гөнаһым хәттин ашты — мең оятлар,
Мине тәүбәм генә хөкмәндә яклар.

Нәкыш күрсәм уйлыйм: син ул — бизәктер,
Хәреф күрсәм юрыйм: синдин теләктер.

Жүләрлекләр исә синнән бирелгән,
Калышмыйдыр милә һич тә тилеңнән.

Минем максат сиңа хезмәт итүдәр,
Адашсам — мине тугры юлга күндәр.

Юнәлдем кәгъбәгә бүген тотып юл,
Әгәр чүлдә югалсам — язмышым шул.

Күренми күзгә ни чиста, ни пычрак,
Ризалыгың сөйгән ярдан кыйбатрак.

Йөгерекең аягын сындырасың,
Очынганны канатсызландырасың...

Моны күргәч сорау борчый күнелне:
Ә миннән ул ризамы соң, түгелме?

Гөнаһлымын, ничек килсә — үлем бер,
Ни булса да кичер — бәндәң үземдер.

Игелегең белән колыңны кыл дус,
Эшемне төпчемә, и, тәңре, бул дус!

Теләкләрем минем азгын түгел һич,
Синең теләк гүя гәүһәр, минем — точ.

Дәрәс юлның нурын күңлемдин алма,
Йәнә мине караңгылыкка салма.

Белемле ит һәр эштә дә үземне,
Китәрт йокы томанын, ач күземне.

Фикеремнән чыгарт исрек сусынны ¹⁵,
Жегәрле ит, аек кылгыл һушымны.

Тәнемне ит тыныч һәм жанга кол кыл,
Исэнлекне тырышлыкка корал кыл!

Тәнем-жаным булып хезмәт юлында,
Мине калдырмагыл бәндә кулында.

Шулай тот син мине бу барлыгымда,
Ризалыгың басып торсын янымда.

Азаплама мине вак эш белән син.
Ни сөйлим соң сиңа? Барсын беләсең...

Күңелемнең ярасына дару бир,
Эшемдә гел акыллы башкару бир.

Эчем якты булып торсын нурыңнан,
Ераклатма рухымны хозурыңнан.

Күңелемнең ярасына дәва кыл,
Кыямәттә булышчым Мостафа¹⁶ кыл.

Мөхәммәт ул бер илче иде, хактин
Аңар фәрман бирелгән: «Ач,— дип,— ак дин».

Яратылмыш буенча ул да туфрак,
Ни әйтсә дә, сүзе ләкин, аның хак!

Аның йөзе күңелләргә чырактыр,
Сүзе — дингә кояш, өммәткә сактыр.

Вафа — хәстәрдә чапкын атлыдыр ул,
Нәбиләр¹⁷ кәрванында башчыдыр ул.

Карап үстерде диннең багларын ул,
Өзеп йөрде кяферлек бауларын ул.

Газиз ярдәмчесе ул өммәтемнең,
Афәрин шундый жанга инде мең-мең!

Шәригать гөлләренен хуш исеннән,
Хакыйкәт диңгезенен энжесеннән,

Адәмнең туфрагыннан иң саф өлеш ул,
Бөтен дөнья күзендә шат көлеш ул.

Шәригатьчә бөтен дөньяны төзде,
Хаталарның төбен тамырдан өзде.

Аның дине бүтән диннәрне узды,
Хорафатны юк итте, изде, бозды.

Кулы чәчте рәхим-шәфкәт мисалын,
Теле ачты күңелләренең йозагын.

Ана жиңү кылычын тәңре сонды,
Кире жаннарга ул бик катгый орды.

Кяферне мыскыл итте могъжизасы,
Күңелләрне кояш итте мирасы.

Аны үз каршына алла китергән,
Вә мактаулык тунын шунда кидергән.

Шат ул шатлык күреп өммәт йөзәндә,
Кипарис ул галәмнең багы түрәндә.

Кипарис күккә бирсә шундый төснә,
Тараткан чалмасы барча хуш иснә.

Халыкка коллыгы — үз ихтыяры,
Дәвам итте эшен дүрт изге яры.

Гарешкә булмыш аның башмагы таж —
Моны раслый халыкка серле мигъраж ¹⁸!

Чокырдан күпне күккә ул күтәрде,
Фәрештәгә тиң итте керле тәнне.

Чиру ¹⁹ жыйганда ул чын дусларыннан —
Гүя ки Гайсаның чавышларыннан,

Качып йөрдә, жир асты — гарда торды:
Аңарга үрмәкүчләр пәрдә корды.

Тешен тишкеч, иренен чут ²⁰ итеп ул,
Таш астыннан бәрәп чыкты, тишәп юл.

Тагын бәрде чүкеч һәм тишкечен дә,
Ләгыль-жәүһәр иде ул таш эчендә.

Ярылды таш, ярылды-чыкты жәүһәр,
Нурын күреп, йөгерде күп адәмнәр.

Күзен йомса — жаны хак каршысында,
Гамь, уй, мәгънә эчендә һәм тышында.

Тәмуглардан гөнаһлыны йолыр ул,
Кыямәттә аралаучы булыр ул.

Гаебем күп илаһка итагатьтә.
Рәсүлүлла! Ни эшлим бу халәттә?

Сорыйм мин дә йөзем оҗмах багыннан,
Сораганга ачулаңмасмы аллам?

Күтәрәп кул дога кыл — йол колыңны.
Таратырсың бөтен кайгы-моңымны.

Уң ит Котби эшен, кума тирәңнән,
Гамьсәзлекләренә алчы жан вә тәннән.

Аның күңлен тынычлыкка этәр син,
Ни булса да авырлыкны китәр син!

Әгәр қолга язык йөкләнсә таудай —
Йотылсын диңгезендәге атаудай.

Теләсә ул табар сәбәпкә сылтау,
Аңар мең ел догаң да — бер тузан, кау ²¹.

РӘСҮЛ ГАЛӘЙЬИӘССӘЛАМНЕН ДҮРТ ДУСТЫНА МАКТАУ

Рәсүлгә дус — сәфәрдәшләр дә булган,
Алар һәрчак хәерле эшне кылган.

Әбүбәкер беренче, тугрылыкта
Ярып булган, ди ул, кылны кырыкка.

Икенчесе — Гомәр. Ул дин сагында
Торып, кырган кяфернең барчасын да.

Вә хәтта шайтан аны күргәнәндә,
Тыпырчыныр икән жаны тәнәндә.

Өченчесе — тыйнак, инсафлы Госман,
Укымышлы, гыйлемле, тәкъвә бер жан.

Илаһи сүзне иң башлап жыя ул,
Вә дингә юлны киң ачып куя ул²².

Вә дүртенчесе — Гали, гаскәрдә башчы,
Рәсүлгә яшьтән үк дус һәм киңәшче.

Хәсәнгә һәм Хөсәенгә ата ул
Вә Корьәндә «асылташ» дип атаулы.

Әгәр дә кем дә кем сөйсә бу дүртне —
Шуның белән дә яулар ул бәхетне.

Яратмаса әгәр дүрттән берен кем —
Тәмуғтадыр аның урны — килер көн.

Илаһи, мин калам тугры боларга,
Кыямәт көндә ярдәм кыл миңарга.

Бу дүртәүдән калып бик күп яраннар²³,
Фида кылды илаһка тән вә жаннар.

Торыр иде карап бар да Рәсүлгә,
Аның һәрбер сүзен салып хәтергә.

Алар булды менә чыннан да өммәт!
Ләкин кайда хәзер шундыйны күрмәк!

Менә шулар тырышлыгы белән дин
Биләп алды жиде икълим²⁴ иңендин.

Илаһи, мин сөям ошбу токымны!
Харам кыл бу бахырга тәмугыңны.

Кем «Амин!» дип хәзер тибрәтсә телне,
Сәхабәләргә²⁵ тин дип бел шул ирне.

ШАҖЗАДӘ ТӘНИБӘККӘ ХАҖАТ

И, таң жиле! Барып шаһка тиз үк син!
Бу дустаннан сәламнәр әйт тезеп син!

Жир үп, аңлат, бу бәйрәм шәп корылмыш,
Һәм өлкәргә²⁶ гүя кипрән²⁷ өрелмеш.

Аның йөзе белән бу дөнья нурлы,
Бу дин — дәүләткә ул яктырта юлны.

Улус²⁸-илнең көче, солтан вә хандыр,
Жиһан халкы — тән, ул — шул тәнгә жандыр.

Ханыбыз ул — Тәнибәк, ул бәхетле,
Куандырадыр ул таж һәм тәхетне.

Жиде икълим эчендә бу заманда
Тиңәң юк синәң ошбу киң жиһанда.

Бүген ханлык эчендә чын хан ул — син!
Шуңа күрә жиһанның да жаны син!

Белек камчысының тот нык сабын син,
Менеп алгач бу дәүләт тулпарын, син

Каты тот тезгенеңне, атны чаптыр,
Бу дөнья мәйданында туп уйнаттыр²⁹.

Чирүеңне дөрөс, тиешчә тездең,
Хыянәтчел ыругның башын өздөн.

Хан икәнсең — риза-бәхил бөтен кол,
Кылыч белән салалдың таш үтә юл.

Теләк — Рөстәмнеке, Зәххакныкы³⁰ — сын,
Ләкин бар ким жирең — артык намусың!

Әгәр тажлы сораса: «Бир тагын таж?!»
Үзеңнекен бирерсең, дип: «Бу мохтаж».

Пичәт басып йөзек-мөһрең, бир әмер:
Хәреж³¹ жыяр сиңа нәкъ Румгача жир.

Синең «изге» дигән данга офык тар,
Йөзеңне бер күрергә зар халыклар.

Илаһ сиңа үзе биргән бәхет бит!
Терелсә, жир үбәр алдында Мәхмүт³²!

Ике дөнья бәхете тиң бирелгән,
Холык гүзәл вә күңел киң бирелгән.

Лаек холкың хакимгә ил күзендә,
Вә мәгънә энжесе бар һәр сүзендә.

Холык һәйбәт, фәһемлесең, гыйлемле,
Акыллы син һәм ипле, хуш күңелле.

Хакимлегең тоташ шәфкать, закон — нык,
Дога кылмыш сиңа халкым — зарым юк.

Әгәр Хөсрәү кубылса төрбәсеннән
Алырлык ул сабак шаһлыкта синнән.

Каян Хөсрәүгә килсен бу жегәрлек?
Каян Шириндә булсын бу чибәрлек?

Төмән³³ Хөсрәү сиңа коллык итәрлек,
Ачык Ширин сиңа тиеш икәнлек.

Бүгенгенең Сөләйманы менә син!
Ярың да бит аның Балкыйсенә³⁴ тиң.

Бу хәлеңне ганимәт тот — үтәр, бел!
Сине каплар дивар булмас — исәр җил!

Жиһанга юк ышаныч — син көнеңне
Күрерсең, күрсәтеп егетлегеңне.

Күгең хәйлә болытында — юанма,
Бүген хәлләр имин дип тә куанма.

Илаһ бүләк бирә тик эш эченнән,
Тырыш ныклап көрәштә бар көчеңнән.

Шул ук вакыт шөкер кыл да йөзең сөрт:
«Йа, тәңре, мин — колың», — диеп фикер йөрт!

Риза итсәң, сине алла тотар шат,
Синең язмыш бәхет нәрден³⁵ отар, шәт!

Йөрөт барча жиде икълимгә фәрман!
Бу дөньяда калыкмасын бүтән хан.

Мисыр һәм Шамда йөрсен ярлыгыгыз,
Рәхәт күрсен табигъ ³⁶ ярлыларыгыз,

Хаканнардан булып бар колларыгыз,
Житеп күккә гыйбадәт кылганыгыз,

Булыгыз чын сәгадәтле хөкемдар,
Сәламәт-сау узып шатлыклы еллар.

Тимерказык ³⁷ вә дәүләт бар чагында
Сабыйларча сәгадәт кыршавында,

Жаныгызны камиллеккә юнәлтөп,
Табышкансыз гүя гөл һәм гөләп тик.

МӘЛИКӘГӘ МӘДХИЯ

Гасырга бер чибәр — чорга бизәк ул,
Жиһанга бер үзе булса кирәк ул.

Сөйкемле бу хатын — нишан ³⁸ бәхеткә,
Ак Урда котлы — ул торса тәхеттә.

Тиңе юктыр гүзәллек, уш, холюкта:
«Ай ул йолдыз эчендә,» — ди халык та.

Чагылыр күз йөзенең нурларыннан,
Хатын-кызның бүтәне сын, ә ул жан!

Вуаль төшсә йөзендин — уфтаныр көн,
Чәчен күрсә, жиңелгәнән таныр төн.

Матурлыкка лаек әхлак, сәләт, һуш,
Аны алла камил итеп яратмыш.

Килерме шундый зат, ай күк тулып бер?
Күреп хәйран кала яшь-карт, егет-ир.

Аның йөзен галәм, күкләр сагынмыш,
Аяк эзләренә күпләр табынмыш.

Шуның чаклы йөзе-холкы дан алды:
«Аңарга тиң бүтән юк», — дип саналды.

Аның даны табып күкләргә юллар,
Аңарга охшады оҗмахта хурлар.

Бөек дәртләр туадыр шундый ярдин,
Тереклекнең нигезе шундыйлардин.

Бәхет шулдыр, камил кыйлган бу буйдыр,
Шуңа карап күк үзе фал юрыйдыр.

Фәләк тә, тугры бер кол сыйфатында,
Югарыдан төшеп баскан катында.

Хужа булса да дошман барча жиргә,
Табалмас юл эзен килеп үбәргә.

Аяк баскан жире йөз төрле гәүһәр,
Ничек энже вә таш булсын бәрабәр?

Гакылы — чакмадыр: утлар чагылса,
Гажәп булыр чыдар дошман табылса.

Булыр көл дошманы сүз чаткысыннан,
Чәчәр таң йолдызы нур-шатлыгыннан ³⁹.

Төгәл исәп белән төзеп һәр эшне,
Белә ул дус вә дошман, ят-белешне.

Ничә төрле гыйлемнәрдән хәбәрдар,
Сүзен тыңлар хәйран булып адәмнәр.

Гүзәлләр шаһы сүздә дә ярыр кыл,
Аның алдында ни безнең тар акыл?!

Вә ләкин бар өмет: итәр дә хөрмәт,
Кылыр безләргә дә рәхим һәм шәфкать.

Галимне ул сөядер, гыйльме бар, дип,
Гарипне ул карый, ятим-сыңар, дип.

Хажәтле кем генә килсә дә монда,
Табыр ярдәм бу ханча капкасында.

Кирәк читтән, кирәк үз, бай вә ярлы,
Шөкер итми берәү киткәне бармы?

Кабул кылса, барыйм каршына мин дә,
Көчем житкәнчә булыйм хезмәтендә.

Бу ханбикә кулында калса дәүләт,
Вә бу колга һаман яр булса һиммәт,

Ничә яшьләргә житсәм дә үзем мин,
Дога булгай аңар телем-сүземдин.

Яшәсен ханбикә, хан янда булсын,
Аларның сакчысы бер алла булсын!

КИТАПНЫ НАЗЫЙМ КЫЛУ ⁴⁰ СӘБӘПЛӘРЕ

Ничә еллар булыр — жаным төбендә
Шушы фикер бар иде уй-күнелдә:

Берәр шаһның сараена барыйм, дип,
Бетәр шунда бөтен кайгыларым, дип.

Күнел сизде менә бермәл — жае бар!
Борды ул: «Бәхетегне сына, бар!

Тиз үк, Котби, кичекмә, соң булыр, бел,
Сөйләп бирсәң, сине мәшһүр кылыр тел.

Низамидан ал үрнәк — тез сүзегне,
Төгәл белдер бу ханга кемлегегне.

Ханың белән ханымның катына кер,
Китабыңны язу максатына кер!»

Гамәл дигән шәһәргә жан — күнелдер,
Жаным белән кабул иттем, жигелдем.

Күнел әйткән шушы сүзләргә тоттым,
Бүтән уйларны берьюлы оныттым.

Фикер кайнап, казандай, ошбу хәлдә
Низамының балыңнан пеште хәлвә.

Моны фарсычадан ханга, ханымга
Күчердем-мәзмүнен ⁴¹ салдым назымга.

Чыгардым саф, көмеш су ошбу күлдин,
Сусау китсен, дип ихлас һәр күнелдин.

Кылып хан дәүләте бу колга ярдәм,
Күнел кузын кужытты тәңре бердән!

Бу назымга тезеп тел былбылы саз,
Бу аһәндә бәян иттем хушаваз. ⁴²

Морадым шул гына — уңсын юлым, дип,
Табылса иде миңа да урын, дип,

Сәфәр кыеннарын күп көн кичердем,
Килеп життем, ахыр, хезмәт өчен мин.

Ниләр күрсәм дә мин юл йөргәнемдә,
Төгәл йөрдәм, төгәл килдем, көнендә.

Бик акыллы сүз әйтте миңа бер карт:
— Кичексәң дә килми калма — килү шарт.

Килүдән ошбу максат торды алда:
Теләгемне үтәр монда хак алла.

Шөкер хакка — бу максатка китерде,
Теләк-өмет жәясен нык киерде.

Күнел кошым хәзер үз бакчасында:
Кирәк былбыл, кирәк — син карга шунда.

Күнелемдин тагын килде бер аваз:
И, былбыл! Гөлләрен ачты сиңа яз!

Бу дөнья бакчасы, бак, ятты жәйрәп,
Гыйшыгым ни кадәр — аңлатчы сайрап.

Менә шуннан гашыйк былбыл кебек мин,
Шигырь багын бизәдем сүз тезеп мин.

Гыйшык дәрте биләп алса адәмне,
Гүя былбыл, зарый кылса, гажәпме?

Фәләк-михрап гашыйкларча кылыр фал,
Гашыйк сүзгә гыйшык тотып, колак сал!

Гашыйк түгел кеше гүя мәеттер,
Үлекне соң «акыллы» дип кем әйтер?

Гашыйк булса илаһка эт әгәр дә,
Килер телгә вә китмәс типсәләр дә.

Гашыйк булмаса, күк гөмбәзе туктап
Ятыр иде үле сәйяхка охшап.

Гашыйк булмаса, ошбу жиде кат жир
Бу ертуга түзәр иде мени бер?

Вә диңгезләр гашыйк булмаса, һәр көн
Нигә шаулар, гөрелдәр иде типкен?

Ни күрсәм дә сорадым: һәр күренгән
Нигә болай? Жавап килде күнелдән:

Гыйшык белән терек ошбу галәм дә,
Гыйшыксыз булмагай иде адәм дә.

Гыйшыклыкта хасият ни? Жавап шул:
Күнел биреп гыйшык алу савап ул.

Гыйшыклыкка багышланды бу дастан,
Шуңа өндим, көтәм гыйшык жиһаннан.

И К Е Н Ч Е Б А Б

ХӨСРӘУ ВӘ ШИРИН ХИКӘЯТЕНЕН ӘУВӘЛЕ ХӨСРӘУНЕҢ ТӨРБИЯСЕ

Болай хәбәр килә остаз агадан
(Камил булган һәр эштә ул — аңа дан!):

Үлеп Нәүширван, ошбу ай тотылгач,
Номай сөөклесе һурмузга кунгач,⁴⁴

Ата тәхтен биләп ул тугрылыкта,
Гаделлектә дан алды бар халыкта.

Тотар иде атасының юлын чын,
Ышанычлы кануннарын, йоласын.

Һәм аннан соң, чалып тәңрегә корбан,
Теләде ул таза, матур бер углан.

Һәм аллага житеп ихлас келәүләр⁴⁵
Угыл туды — гүзәл, сафлыкта гәүһәр.

Нәкъ алланың бүләкләр дингезеннән
Бер энже — шәм кебек, нурдан төзелгән.

Аның бәхете — Ватанның бәхте бергә,
Йөзендә шаһлыгы балкыр гомергә.

Житезлектә бу, дип, нәкъ хөсрәви зат,⁴⁶
Атасы куйды «Пәрвиз» дип кушамат.

Нәфислегә камил булгач жисем дә,
Бирә Хөсрәу дигән изге исем дә.

Яңаклары кояштай — күз багалмас,
Йөзен күргәннең күңлен кайгы алмас.

Атасына китергәндә күрергә,
Йөреттеләр тиң итеп исле гөлгә.

Жофар⁴⁷ тәне ефәкләргә төрелде,
Якут-алмаздан артык яшерелде.

Бишегеннән төшөп, сипте жиһанга
Сөенеч орлыгын ул барча жанга.

Яше бердә һушын арттырды алла,
Белек-тәгълим, фәһемләү артты анда.

Бише тулгач, ачылды киң бу дөнья —
Күп әйберне төшенде ул уенда.

Ниһаять шаһзадәгә булгач алты.
Күреп, күп нәрсәләрдән гыйбрәт алды.

Жидедә бу малай — чибәр вә төз буй —
Яратты гөлләргә сибәргә хушбуй.

Матурлыкта бөтен жирдә алып дан:
«Йосыфтыр бу!» — диде һәркем, калып таң.

Атасы куйды остаз бу шаянга,
Югалмасын диеп вакты заяга.

Гомер узып тагын да беркадәрле,
Сәләтенчә булып Хөсрәү һөнәрле,

Гажәп остарды фән-гыйлем сүзендә:
Камил әнже фикерләр диңгезендә.

Матур сүзгә өйрәтүче үзе гел
Оялып, әйтмәде аңар сүзен бер.

Белемләр күп, фикерләр нечкә кылдан,
Сүзендә кыл ярып, күңлендә илһам.

Тугыз яшьләрдә туйды һәр уеннан,
Баһадирлык килә иде кулыннан.

Уны тулгач, кылыч, кын такты билгә,
Ничә дошман башын очыртты жиргә.

Чишәр иде угы кылда төенне,
Кылыч тотып турайтты һәр бөгелне.

Төзәп атса угын дошманга, һич тә
Түзәр калкан юк иде шундый көчкә.

Унар жәяне бергә тарткан ир дә
Тоталмады моның жәясен индә.

Кәмәнтеннән ⁴⁸ котылмас булды дошман,
Аты таптар иде, кем булса төшмән ⁴⁹.

Яшен кебек иде күкрәп томылса,
Тишелер булды таш, сөңге томырса.

Тәмам ундүрткә житкәнәндә Хөсрәү,
Гыйлем кунды аңарга мисле сәмрәү.

Күрә белде яшерелгән гыйлемне,
Ни яхшы, ни яман — бар да беленде.

Бар иде бер Бөек Мобед ⁵⁰, атаклы,
Олуг белгә ⁵¹, намуслы, күңле якты,

Аңар мәгълүм булып ялган да, чын да
Белеп һәрбер хәзинә ачкычын да,

Кыдырган жир йөзен, төрлечә гизгән,
Күк аның язмышын үзендә төзгән.

— Бул остазым! — диде Хөсрәү шуңар, нәкъ
Шуның каршына барды ул жәяүләп.

Шөкер итеп, итәгенә тотынды,
Гыйлем күленә гәүһәр эзли чумды.

Алып тәгълим — белем яктыртты күңлен,
Сабак газабына киң тотты күңлен.

Вә күп фәндә шаһ углы булды өлгер,
Ачык булды аңар бар күктәге сер.

Гаять күп жыйды хикмәтне гомердә,
Беренчеләрдән булды ул гыйлемдә.

Гамьсезлектән уяулыкка юл алды,
Шул ирлеге белән ул шаһ булалды.

Таралса гаскәре һәм китсә рәте,
Гыйлем бирде, киңәш, акыл өйрәтте.

Шулай бик яшьли сайлап эш юнен ул,
Буш уздырмас иде һичбер көнен ул.

Анасы саклады жаныннан артык,
Жаныннан һәм дә дөньясыннан артык.

Озын гомер теләп шаһ бу угылга,
Кисәтте, чик куйды илдә золымга:

— Кеше һич йөрмәсен аның багында,
Вә терлек сөрмәсен торлакларында.

Берәү бакса, кыеп, углы йөзен бер
Жикерде шаһ, чәчеп усал сүзен гел:

— Оятсызлар, жәзаларга бирермен
Һәм инсафка да сезне китерермен!

Югыйсә шаһ иде гадел, тыйнак зат.
Фәкыйрь һәм бай белән йөрдә уйнап нәрд.

Халыкны һәр тарафтан ул күтәрде,
Залимнәр камчысын илдән китәрде.

ХУРМУЗ ХӨСРӘУГӘ ЖӨЗӘ БИРГӘНӘ

Бу шәп Хөсрәү, шулай бер көн, афәткә,
Ат атланып чыгып, истирахәткә⁵²

Кыдырганда ау аулап киң даланы,
Кинәт ул күрдә читтә бер саланы:

«Тирә-юне матур чәчәкле-гөлле,
Төшик әйдә, ачийк шунда күңелне...»

Эчеп алсу шәраб, тайды исеннән,
Каны качты чәчәккә тиң йөзеннән.

Менә көн жайдагы да төште жиргә,
Кара һинд явы килде, тезде жәргә⁵³.

Ачык йөзле руми гаскәр чигенде,
Аларны кысты, һиндләр инде жиңде...

Булып һинд гаскәре барчасы бердәм,
Ачып күк тирмәсен, тиз узды түрдән.

Кара һиндләр галәмне яулап алды,
Кояш жиз калканын диңгезгә салды.

Ә шаһзадә, биләп бер өй салада,
Бизәп, мәжлес ясады шул арада.

Утырдашлар тирәдә, бар да дуслар,
Таң атканчы эчеп, әйтелде тостлар.

Тәне шатлык табып чиста шәрабтан,
Жаны да шаһзадәнең тапты бер тәм.

Эчелде ал шәраб һич туктамыйча,
Кубызчы чалды чәң ⁵⁴ төн йокламыйча.

Утыргач таңга чаклы ошбу хәлдә,
Кинәт купты тавыш иртәнге мәлдә.

Имеш, шаһзәдәгә хезмәтче углан
Жимеш чәлгән, кереп авыл багыннан.

Туды көн — бар жиһанга нур агылды,
Караңгыдан бөтен галәм арынды.

Качып карга гүя тутый кошыннан,
Кояш чыкты тутыйның каурийсыннан.

Алынгач төн карасы һәммә күздән,
Хәбәрдар булды дөнья ошбу сүздән:

Имеш, Хөсрәү әдәпне ташлаган, ди,
Атасыннан курыкмый башлаган, ди.

Телен тыймас кешеләр аз дисезме?
Алар житкерде шаһка ошбу сүзне.

Шаһ: «Ул кайда, — диде — мин аңламыйм һич?»
Һәм әйттеләр: «Кичә шунда калып, кич

Аты йөргән шул авыл тарлавында,
Һәм урлашкан, — ди, — ул кеше багында.

Куган дәрвишне ул шунда өнениән,
Хатын-кыз йөгереп чыккан өеннән».

Моны кылса әгәр углыннан үзгә,
Кисәр иде башын шаһ, катмый сүз дә.

Гөнаһлылар, укып тәүбә күңелдән,
Китәрләр иде күптән качып, илдән.

Бу юлы кушты шаһ: «Хәнжәр алып тиз,
Ул атларның аякларын кисик без».

Ниләр ауланса, тотылса ул ауда —
Бирелде өй хужасы картка бар да.

Кисәргә кушты чәңченең учын ул:
Кирәкмәгәнгә чәң чалган өчен — шул.

Баш угрыга сәясәттә хөкем — гүр!
Кирәк ятка, кирәк үзгә закон бер.

Кая инде хәзер мондый гаделлек
Үз углын, хәтта ки, судка бирерлек?

Гөнаһсызның бүген канын түгәрләр,
Котылыр бар гөнаһлы хәйләкәрләр.

Яраламачы, Котби, үз-үзеңне,
Сүзеңне дәвам ит, бозма күңелне!

ХӨСРӨУ АТАСЫ ЯНЫНА ИЛ ОЛУГЛАРЫН ҮЗЕН ЯКЛАРГА АЛЫП КИЛГӨНӨ

Бу хурлыкны күреп Хөсрәү, уеннан
Фикер йөртте: — «Уймак чыкты уеннан!

Яман кылдым, — диде, — барча бу эшне
Башын тотты, — хәзер нишләү тиешле?»

Бу сагышта утыргач бер сэгатыләр:
«Болай яхшы түгел,» — диде. Ниятләр,

Олугларны жыеп, әйтте елап сүз:
«Озатыгыз мине шаһка. Терәк — сез.

Гажәп түгел, әгәр шаһ итсә шәфкать,
Үтенсәгез усаллык кылмас ул, шәт!»

Кәфен киде, кылычын тотты кулда,
Халык күргәч моны аһ итте шунда.

Олуглар барсы бергә алгы сафта,
Әсир тик шаһзадәбез барды артта.

Житеп тәхеткә, бар рух, көч киселде,
Зарый кылды жинаятьче шикелле:

«И шаһым, ярлыка зинһар, кичер син,
Олугъ бул син кечегә, иң кечен — мин.

Йосыфны син бүрегә инде бирмә,
Гөнаһым зур, ләкин син зур ди күрмә!

Языгымны хөкем ит син күнелдән,
Синең үпкәң түгел миңа жиңелдән.

Авызымнан килә әле сөт исе,
Канымны түкмә син минем су төсле.

Гаеп булса кылычта һәм дә миндә
Үтәр үзең — бетәр үпкәң күнелдә.

Ни кайгың булса да, йөкләт, күтәрт. Тик
Үкенүем кирәксә — ул житәрлек.

Бу сүздән соң, тагын туфракка аунап,
Башын салды аяк астында аһлап.

Моңа барча халык жәлләп карады,
Жыелганнар елады бергә бары.

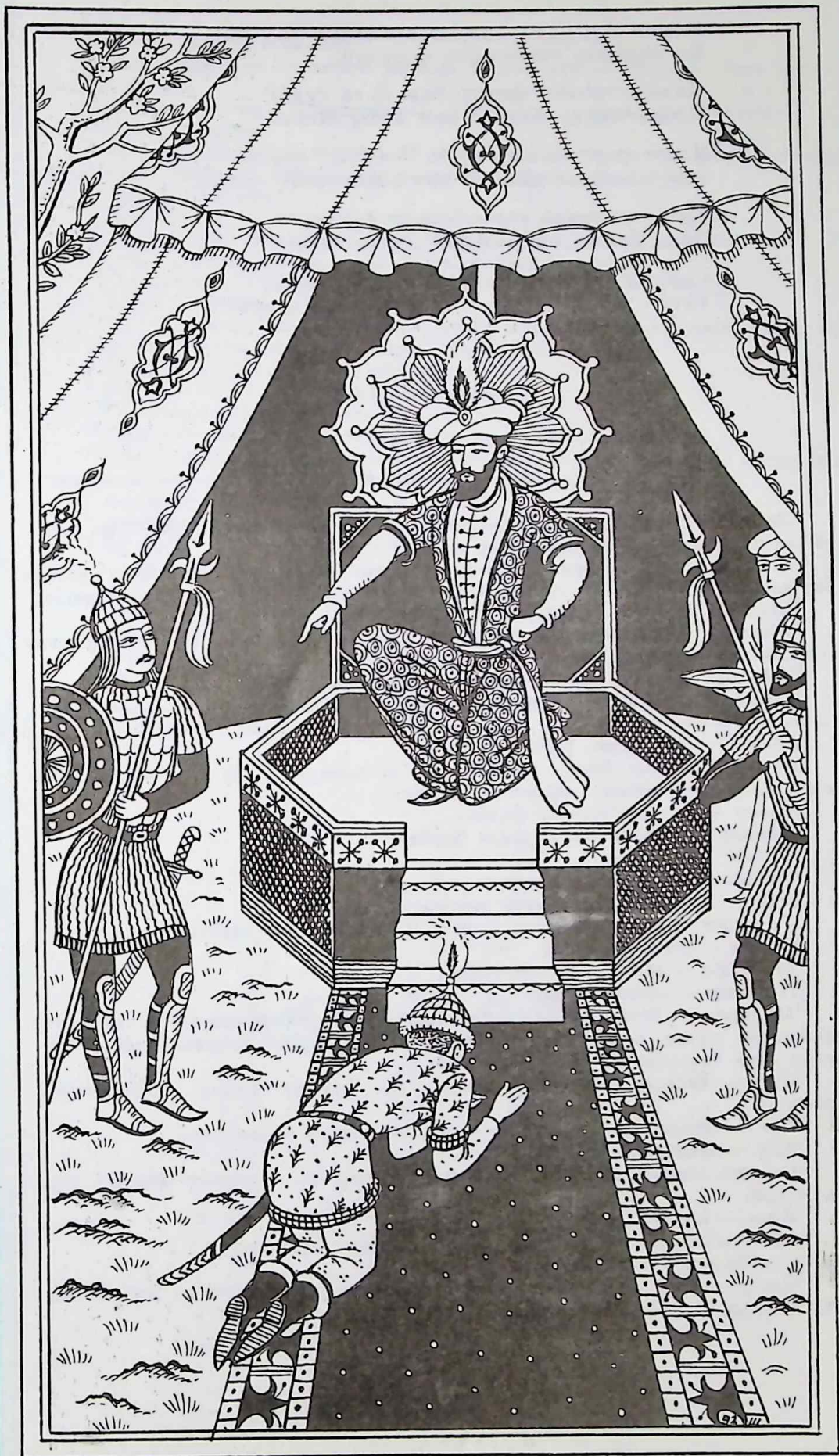
Иреште шаһка бу зар, житте күккә,
Халыкта аһ, елашлар китте күпкә.

Нәзәкәтле булып үскән бер углан,
Пошаманга төшеп, жиргә егылган.

Әгәр бәхет насып булса балага,
Тырышыр ул ата күңлен табарга.

Атасына никадәр кылса хезмәт,
Үз углыннан да күргән шундый хөрмәт.

Атасына угыл кылса яманны,
Үз углы күрсәтер аңар таманны.

Күреп һурмуз — ниләр кылмыш бу улан,
Бу кадәрле эшен оста корудан.

Калып таңнар фикер һәм оста сүзгә
Йөзен сәрде таныш һәм якты йөзгә.

Яшен сөртте, жар итте: ⁵⁵ «Суд тәмам!» — дип,
Ант иттерде: «Болай һич эшләмәм!» — дип.

Канәгатьлектә углы биргән антка,
Лаек булды шаһ «изге» дигән атка.

Гаделлек бар икән шаһта — беленде,
Түгел тик тыштан — ул эчтән гыйлемле!

Дәвими бар.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹*Забур* — Давыт пәйгамбәргә нисбәт ителгән изге китап (русча — «Псалмы Давида», Библиянең бер өлеше).

²*Мөшк-ү-гамбәр* — хуш исле бәлзәмнәр (мөшек-мускус — мәче сыман бер хайван бизләрәннән, гамбәр-амбра — китләрнең бер төрәннән алынган).

³*Ширин* — фарсыча «татлы» дигән сүз.

⁴*Фәләк* — йолдызлары белән бергә алынган күк гөмбәзе, астрологиядә кешеләр язмышын билгеләүче һәм белдерүче.

⁵*Заһит* — табигать эчендә бер үзе яшәүче дәрвиш.

⁶*Үздән* — төркиләренң борынгы мәжүси пәйгамбәре. Коръәнне укыгач, үз-үзен үтергән, имеш.

⁷*Рәкым* — математик билге.

⁸*Түрәтү* — «үсеш бирү, житештерү» мәгънәсендә. Бу сүз татар теле-
нең мишәр (көнчыгыш) диалектында бар.

⁹*Кәмәр* — бизәкле махсус билбау.

¹⁰*Зиннар* — кызларның бизәкле билбавы.

¹¹*Жәзбә* — циркуль.

¹²*Ибраһим* пәйгамбәр потларны жимергән.

¹³*Нил* — Һиндстаннан килгән зәңгәрсү буяу.

¹⁴*Точ аләт* — бронза прибор (точ — бронза, аләт — прибор).

¹⁵*Сусын* — эчке, исерткеч.

¹⁶*Мостафа* — Мөхәммәт пәйгамбәр.

¹⁷*Нәбиләр* — пәйгамбәрләр.

¹⁸*Мигъраж* — Мөхәммәтнең алла каршына ашуы. Мөхәммәт алла белән сөйләшеп, шунда башмагын онытып калдырган. Ул башмак гареш көр-
сиенә (күк тәхетенә) элөп куелган, ди.

¹⁹*Чирү* — гаскәр, *чавыш* — офицер, бу урында Гайса пәйгамбәрнең
апостолы.

²⁰*Чут* — аркылы балта (чутлау — аркылы балта белән юну).

²¹*Кау* — кипкән үлән сабагы.

²²Госман хәлифә Коръән аятьләрен жыйдырып, Коръәнне хәзерге хәл-
гә китерә.

²³*Яран* — ир дус, иптәш.

²⁴*Жиде икәлим* — борынгыча жирнең жидегә бүленеше.

²⁵*Сәхабәләр* — пәйгамбәрнең иң якыннары.

²⁶*Өлкәр* — бик якын бергә торган йолдызлардан гыйбарәт йолдызлык,
«Иләк йолдызлыгы» дип тә атала.

- ²⁷ *Кипрән* — чатыр тукумасы.
- ²⁸ *Улус* — дәүләт, хөкүмәт.
- ²⁹ *Элек Шәрәкътә* ат менеп уйнала торган уен — «Чәкән» уены күз алдында тотыла.
- ³⁰ *Рөстәм, Зәххак* — Фирдәүсинен «Шаһнамә» поэмасы геройлары.
- ³¹ *Хәрәҗ* — налог.
- ³² *Мәхмүт Газнәви* — Иран һәм Әфганстанны, Урта Азияне берләштергән төрки хөкемдар, төркиләрдә көчле һәм гадел патша үрнәге.
- ³³ *Төмән* — ун мең.
- ³⁴ *Бәлкыйсь* — Сөләйман пәйгамбәрнең иң шөһрәтле хатыны.
- ³⁵ *Нәрд* — лото сыман уен төре, Шәрәкътә әле дә бик популяр.
- ³⁶ *Табигъ* — патша яки дәүләт карамагындагы кеше.
- ³⁷ *Тимерказык* — астрологиядә иң көчле химаяче, яклаучы рух.
- ³⁸ *Нишан* — билге.
- ³⁹ Таң йолдызы, ягъни Марс — сугыш алласы — Мәликәнең башкалары тар-мар итүенә шатланып торыр, дигән сүз.
- ⁴⁰ *Назыйм кылу* — шигырь язу, төзү.
- ⁴¹ *Мәзмүн* — эчтәлек, сюжет.
- ⁴² *Хушаваз* — матур шигырь.
- ⁴³ *Типкен* — «прилив», диңгезнең тәүлеккә бер ташуы.
- ⁴⁴ *Нәүширван* — Иран шаһы, һурмуз — аның углы, һомай — патшаларга таж кидерүче кош: ул кем башына куна, шул шаһ була, имеш.
- ⁴⁵ *Келәү* — мәжүси дога.
- ⁴⁶ *Хәсрәви зат* — Иран шаһлары династиясе.
- ⁴⁷ *Жофар* — хуш исле матдә, жофар дигән жәнлектән алына.
- ⁴⁸ *Кәмән* — таш атар өчен кулланылган элмәкле каеш.
- ⁴⁹ *Төшмән* — сугышта аттан егылган гаскәри.
- ⁵⁰ *Боек Мобед* — борынгы Иранда баш рухани.
- ⁵¹ *Белгә* — мәжүси галим.
- ⁵² *Истирахәт* — ял итү.
- ⁵³ *Жәр* — хәрби строй, рәт.
- ⁵⁴ *Чәң* — күп кыллы музыка коралы.
- ⁵⁵ *Жәр итте* — хөкем итте.

Гаяз Исхакий

ДУЛЖЫН ЭЧЕНДӘ

БИШ ПӘРДӘЛЕК ПЬЕСА

ДҮРТЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шул ук өй. Бер елдан соң. Пәрдә ачылганда сәхнә буш. Берәздән хатын доктор Гөлсем, анын артыннан Разыя чыга. Разыя башын ак яулык белән бәйләгән. Өстенә зур бер шәл салган. Ябыккан, картайган, йөткерә.—

Гөлсем. Бер нәрсә юк, абызтай, катырак суык алдыргансыз, бер-ике көн тышка чыкмаңыз инде.

Разыя. Ничек чыкмыйсың? Бердәнбер кызым иде, инде ике ай була — бер хәбәр юк, күңел тынмый шул!

Гөлсем. Бер нәрсә дә юктыр, менә хаты да килер, хәбәрә дә булыр.

Разыя (йөткерә). Авызыңа бал да май. Әле менә бөтен гәзитә шул Кырымдагы большевик сугышы белән тулган. Мөфти хәзрәт кебек мөфтинә кылыч белән турап дингезгә ташлагач, ул безнекеләр нишләгәндер инде?

Гөлсем. Юк, берни дә юктыр. Әнә шул даруны иртә бер, кич бер эч. Ләкин кара, абызтай, суык тидермә!

Разыя. Элгәре мәтрүшкә кайнатып ак бал белә эчсәң, кул белә алган кебек була иде, хәзер балы кайда да, мәтрүшкәсе кайда?!

Гөлсем. Күңелен ни теләсә, шуны аша, ни теләсә, шуны эч, ләкин сак бул, суык тидермә! Берәз өшәнеп киткәнсең, абызтай, күбрәк кайгырдың ахрысы?

Разыя. Шулай булды шул! Минем язмышым шундый булды... Артка әйләнеп карасам, бер шатлыклы көн юк! Мин туйны да еглап иттем, җеназаны да еглап күтәрдем...

Гөлсем. Менә инде тынычлап торырсың. Пароход төшкәч, бик матур иттереп Уфа тирәсенә кымызга барырсың, азрак һава алыштырырга кирәк, абызтай!

Разыя. Шулайдыр шул! Кырымнан нинди хәбәр була бит, мин бит тол тормышны татыган. Алай-болай кияүне үтермәсеннәр дә, кызым да үзем кебек булмасын дип шикләнәм...

Гөлсем. Юк, берни юк, хуш, абызтай.

Разыя. Хуш, алай булса, зәгъфран белә «Аятел-Көрс» яздырып эчәргә ярыймы?

Гөлсем (чыга-чыга). Бик ярый, бик ярый, хуш!

Разыя (акрын гына йөри, тәрәзгә бара). Менә шуннан хәзер кызым килеп керер кебек була... Ерак жирнең шунысы авыр шул! Шәүкәт углым, син андамы? (Шәүкәт теге бүлмәдән: «Монда, монда!» — дип кычкыра да берәздән килеп чыга.)

Ахыры. Башы журналның 1992 елның 4 нче санында.

Рәссам Рәшит ТӨХФӘТУЛЛИН.

Ш ә ү к ә т. Йомышың бармы?

Р а з ы я. Юк, йомышым юк, әле ялгыз кебек булып киттем дә, чакырдым (*башыннан сыйпап*). Сабак укыймсың?

Ш ә ү к ә т. Әйе, иртәгә бер мәктәптә төрекчә жырлыймыз, син барамсың, ханым?

Р а з ы я. Юк, углым, күрмисеңме, авырып торам. Әнә кызымнан да хәбәр юк! Анда да — Кырымда бик күп мәселманны урыс кискән, ди. Куркып торам... Сездәге кебек кискән, суйган, тураган, ди (*тагы сөөп*). Бар, углым, укы сабагыңны! Кич белә, минем кызым белә кияү сәламәт булсын, дип дога кыл, жәме!

Ш ә ү к ә т. Жә! (*Разыя күзен сөртә, үзе йөткерә, Шәүкәт югала.*)

Р а з ы я (*ялгыз*). Әллә ни күңелдә тынычлык бетте! Бу, дим, Хәйрулла абзый күңеленнән рәнжеп үлдеме икән әллә дим? Шул үлгәннән бирле бөтенләй дәртем качты... Әллә нинди бер пәриме, шайтанмы, дошманмы басар кебек... Гел куркып торам. Шәүкәт!

Ш ә ү к ә т (*теге бүлмәдән*). Нәрсә, ханым?

Р а з ы я. Сезнең хәлфәләр, монда да бәлшәвик мәселманны кисәр, дип сөйләмиләрме?

Ш ә ү к ә т. Юк, ханым, юк!

Р а з ы я. «Юк» диген, «юк» булсын! Кырымда да булмаган булса, бик шәп була иде, ә?! (*Галимә килеп керә. Өсте-башы чишенмәгән.*)

Г а л и м ә. Ник караңгыда утырасың, абызтай?

Р а з ы я. Караңгы төштемәни? Мин белмәдем дә! (*Галимә ут кабыза.*) Менә күңелле булып китте!

Г а л и м ә (*жентекләп карап*). Доктор хәзер киләм дигән иде, килдеме?

Р а з ы я. Килде. Йә, ни булды?

Г а л и м ә. Ни булды? Боларның бит жәбәлә ягы! юк! Анда барсаң, тегеннән кәгазь китер, ди. Монда барсаң, аннан, ди. Йөри торгач: «Син шурага бар»,— диделәр. Шурасына киттем. Инде халык, инде халык! Безнең туташ вакытында безгә йөри торган бөтен яшъ жылкенчәк анда икән! Әле теге сучы Камалның углы да анда шура булган булып утыра. Бардым. «Абызтай,— дидем,— туташның хәбәрен белә алмаенча бик борчыла. Көн дә телеграм жиберәмез, берсенә дә жавап юк, хәбәр белешеп бир»,— дидем. Олугланып кына: «Ярый, карармыз»,— ди. Хәзрәтләр кебек утырган! «Карарбыз түгел, жавап ал да бир! Атаңны абызтай бик күп ашатты, оныттыңмыни?»— дидем. Шуннан, теге, туташ вакытында йөри торган Әхмәт килеп чыкты. «Нишләп йөрисең, Галимә?»— ди. «Нишләп йөрим, элгәре туташ вакытында көн дә килеп сыйлана иденез, самовар куя-куя кулларым ярылып бетә иде, инде эзенең юк,— дидем,— менә абызтай бик борчыла, туташтан ике айдан бирле хәбәр юк, телеграмга да жавап юк, шуңардан жавап алып бир»,— дидем. «Алай икән, дөрест, дөрест»,— диде дә китте. Тагы берсен алып килде. Сөйләштеләр дә: «Мин,— ди,— иртәгә тугры чыбык белән сөйләшермен»,— ди. «Тугры белән сөйләрсенме, кәкре беләнме — безгә хәбәр генә бир! — дидем. Ярый, ярый, иртәгә үзем хәбәр итәрмен»,— диде. Шуннан сине исәнме дип сорады. «Исән дә, бик борчыла»,— дидем. «Үзем керермен, үзем хәбәр итәрмен»,— диде.

Р а з ы я. Бәлки берәр хәбәр килмәсме? Күңелем бик курка, Галимә!

Г а л и м ә. Синең күңелең курыкмаган вакыты булмады инде! Син туйдан да куркасың, женазадан да куркасың... Син куркып туган инде...

Р а з ы я. Һәрвакыт күңел куркуым тугры чыкты шул!

Г а л и м ә. Чыкты ди, чыкмыймы соң?! Дару алырга кушмадымы?

Р а з ы я. Юк, шул барларны гына эчәргә кушты.

Г а л и м ә. Аннан теге безнең эчтрине күрдем, яхшы атка менгән, әфичәр кебек киенгән, үзе көлә: «Мин,— ди,— бәлшәвик булдым»,— ди. Кәһәр генә икән! Кайтып житкәндә әле урамда аксак Шакирләрнең асравына очрадым: «Кая барасың, Мәрфуга?»— дидем. «Мин бит,— ди,— кияүгә чык-

тым», — ди. «Кемгә?» — дидем. «Әчтригә!» — ди. «Соң ул мөселманмы?» — дидем. «Түгел», — ди. «Мөселман булмагач, ярамый ләса», — дидем. «Хәзер ярый, яңы закон чыккан», — ди. Исем китте, абызтай!

Р а з ы я. Әстәгъфирулла, әстәгъфирулла!

Г а л и м ә (*чыга башлап*). Ахыр заман инде, самовар куйыйммы?

Р а з ы я. Куй, эчәрмез. Чәйгә берәр кеше чакырмыйсыңмы?

Г а л и м ә. Кемне?

Р а з ы я. Юк, әле тегеләй әйтәм, чит кеше белән кайгы онытылып иде, дим. (*Галимә чыгып китә, Разыя ялгыз кала. Берәздән.*) Шәүкәт! Син андамы?

Ш ә ү к ә т (*теге бүлмәдән*). Монда, ханым!

Р а з ы я. Син, сабакларың беткәч, миңа тәрилкә яздырырга барырсың, жәме?!

Ш ә ү к ә т. Ярый, ярый.

Р а з ы я (*тәрәзгә барып карап*). Тагы көн үтте, тагы кич булды. Тагы хәбәр килмәде... (*Калтырана, озын гына йөткерә дә өстәл янына утыра.*) Ул инде исән-сау булсалар, үзләре дә бер хатмы, телеграммы жибәрми булмаслар иде... Үтергәннәрдер шул! Шәүкәт, сездә мөселманнарны үтергәндә телеграм бар идеме?

Ш ә ү к ә т. Аңламадым, ханым!

Р а з ы я. Шулайдыр шул. Укы, сабагыңны укы! Аллага тапшырдым... (*Ишекне кагалар.*) Әллә ишек кактылар? Әллә телеграм килдеме? (*Тагы кагалар.*) Галимә! Галимә! Ишек шакыйлар, телеграм килде булырга кирәк, ач әле! (*Галимә сызганган жиңен төшерә-төшерә үтөп китә.*)

Р а з ы я. Хәерле хәбәр генә була күрсен! (*Ишек ачыла, солдат киemen-дә бер кеше килеп керә, Галимә артында басып тора.*) Йә, ни? Ни кирәк?

К е ш е (*госманлы төрек шивәсе беләнрәк сөйли*). Ханым әфәнде, гаеп итмә, сездә бер төрек баласы юкмы?

Ш ә ү к ә т (*теге бүлмәдән кычкыра*). Бабам, бабам! (*Чабып чыгып атасының муенына асылына.*) Бабам, бабам!

К е ш е. Углым! Углым! (*Бик озак кочаклашып торалар.*)

Р а з ы я. Менә бәхетле кешеләр кавыштылар! Минем кызымнан һаман хәбәр юк!

Ф ә р и т. Ханым әфәнде, гафу итәсез, углымны ике ел югалткан идем...

Ш ә ү к ә т. Ханым әфәнде, бабам! Ханым әфәнде, бабам!

Р а з ы я. Узыңыз... Утырыңыз!

Ф ә р и т. Тәшәккер иләрем... (*Узып утыра. Шәүкәтне итәгенә утырта.*) Баламны тәрбияңез өчен бик рәхмәт!

Р а з ы я. Берни түгел, бер ятим мөселман баласы дип тәрбия иттем. Әллә ни карый алмадым, гаеп итмәңез! (*Галимәгә.*) Самоварыңны керт! Кунак туңгандыр.

Г а л и м ә. Хәзер, хәзер...

Р а з ы я (*Фәриткә*). Исеменез ничек, кунак?

Ф ә р и т. Фәрит, ханым!

Р а з ы я. Менә исән-сау кеше бервакыт кавыша. Минем элгәре ирем үлде, тол калдым... Кызым бар иде, аны тәрбия иттем. Ул кияүгә чыкты, Кырымга китте, ялгыз калдым... Бер күршемез бар иде, яхшы күрше иде. Солдат булды, үлде... Мәрхүм булды!.. (*Йөткерә.*) Әле инде кызымны югалттым. Ике ай булды, хәбәр юк. Бәлшәвик Кырымда мөселманны бик тураган, ди. Үлмәделәрме икән дип бик куркам.

Ф ә р и т. Юк, ханым әфәнде, юк, иншалла саглардыр...

Р а з ы я. Шулай булсын инде! (*Галимә самовар кертә, чәй сала.*) Әфәнде, өстеңезне салыңыз! (*Фәрит аптырабрак тора.*)

Ф ә р и т. Минем өст-баш бик шәп түгел, ханым, беләсез, без әсирлектә... Ике елдан бирле Русиянең бер очыннан икенче очына сөрелдем. Әле бәлшәвик чыккач кына качтым, гаиләмне эзләргә дип качтым. Сибириядә идем. Бөтен шәһәрдә сораша-белешә монда кадәр ике ай килдем. Казанда төрек

балалары күп дигәч, монда килдем. (*Киemen сала, өсте-башы бик сәләмә.*)
Мин берәз кулымны юар идем, ханым!

Р а з ы я (*Галимәгә*). Шунда гына тас белә су бир! (*Галимә комган, тас, сабын бирә, Шәүкәт сөлге тотып тора.*)

Ф ә р и т (*кулын юа-юа*). Казанда өч көн эзләдем. Берничә йортка китдем, минем углым улмады. (*Шәүкәтне сөеп.*) Ул монда икән! (*Галимә чәй ясый, Фәрит утыра.*)

Р а з ы я. Ашаңыз, арыгансыз! Чәйгә ияләштеңезме инде?

Ф ә р и т. Инде һәммәсенә ияләштем.

Р а з ы я. Татарча бик яхшы сөйләсез!

Ф ә р и т. Лагерьда татар гәзитләре генә укып тордык. (*Фәрит ашый-эчә башлый.*) Углым зурайган. Бик яхшы тәрбия иткәнсез, ханым, рәхмәт! (*Үзе зур кабын ашый.*) Әле минем бүген ашаганым юк иде... Гаеп итмәңез, ханым!

Р а з ы я. Бик ашаңыз, бик... Галимә, берәр кайнар нәрсәң юкмы?

Г а л и м ә. Хәзер аш өлгәрә!

Ф ә р и т. Мәшәкәтләнмәңез! Мәшәкәтләнмәңез! Без ачлы-туклы торырга өйрәнгән...

Ш ә ү к ә т. Бабам, сакалың юкды?²

Ф ә р и т. Иштә³ үсди, үсди, углым! Ихтиар улдым⁴. (*Разыяга.*) Инде углымны тапдым. Хатынымны табарга гына калды. Ул кайда сөрелә торгандыр, мискин кадин!

Ш ә ү к ә т. Анаммы, бабам? Анам үлди... Анами үлдердиләр, бабам!

Ф ә р и т (*катып китеп*). Үлдердиләр? Үлдердиләр... Кемнәр үлдердиләр? Юк, үлдермәдиләр... Мин аларның сәгадәтләре өчен ике сәнә мөхәрәбә япдым⁵ юк...

Ш ә ү к ә т. Казак кәлди. Әрмәни кәлди. Төфәк патлады⁶. Жамигъ⁷ төтенлә тулды. Анам йирә дүшди. Канә бугылди. «Шәүкәт!» — диди. Әлеми сыкды⁸. Алла! — диди, үлди... үлди, бабам! (*Егларга тотына.*)

Ф ә р и т (*сикереп торып башын тотып*). Тагы ниләр күрәчәгем бар икән? (*Еглый.*)

Р а з ы я (*берәздән Фәрит янына килеп*). Сабыр ит, әфәнде! Тәкъдир шулайдыр... Урыны ожмахта булсын! Урыны ожмахта булсын!

Ф ә р и т (*күзен сөртеп*). Ханым әфәнде, күңелле улып⁹ гаскәргә киттем, тукуз ай даимән мөхәрәбәдә улдым. Дүрт дәфга¹⁰ яраландым. Әжәлең янында¹¹ тордым. Йөземи бер мәртәбә чытмадым. Бу хәсрәтне күрермен дип уйламаган идем... Ah, Заһидә мескин, Заһидә! Йирә дүшди. Канә бугылди. «Алла!» — диди. Жан тәслим итди... Биз дә мөхәрәбә япдык. Ләкин кәлисәгә кидүп¹² дә кадинлари¹³ суймадык! (*Еглый.*)

Р а з ы я (*чәйне биреп*). Эч, әфәнде! Берәз күңелең басылып!

Ф ә р и т (*берәр йота да*). Ханым әфәнде, гафу ит! Чәйнең дә тәме бетте. Тормышның да тәме, таты качты. Мөхәрәбәдән соң гаиләм белә бергә яшәргә дип өмит итә идем... (*Тик тора, Шәүкәт тә күзен сөртә. Озын гына пауза.*) Нурия нә улды?

Ш ә ү к ә т. Нурия анамың әлендә иде. Әлендә иде...

Ф ә р и т. Соңра нә улды?

Ш ә ү к ә т. Дәһа казак кәлди. Дәһа әрмәни кәлди. Дәһа төфәк патлады. Нурия дә канә бугылди. Төтен бетди. Бән анамны үпдим. Нурияи ала чыкдым. Боз кеби суыкди, у, бабам, суыкди... Казак кәлди. Бәни алды-китди... (*Фәрит теһләрен шыкырдата.*)

Ф ә р и т. Мин шул хәбәрләргә ишетер өчен авылдан-авылга ике ай жәяү килдеммени? Ни өчен жәрәхәт өстенә жәрәхәт ачасың. (*Аяк өстендә калтыранып, калтыранып еглый.*)

Р а з ы я (*торып, янына барып*). Әфәнде, әфәнде, сабыр ит, язмыш шулай булгандыр... Син күрәсене башкалар күрмәс бит! Менә, әлхәмделилла, алма кебек углың бар! Үзең әле яш. Яңадан оя корырсың! Яңадан тормыш башларсың, менә, тәһарәт ал да, хатының рухына бер һәүел намазы¹⁴ укы!

Фәрит. Дугру¹⁵, ханым, дугру. (*Шәүкәткә.*) Углым, су вармы?

Галимә. Бар, бар! (*Фәрит белән Шәүкәт чыгып китәләр.*)

Разыя. Галимә! Кияүнең иске киемнәре бар иде, шуның берсен керт әле, өсте-башы бик беткән, берәр күлмәк-ыштан да бир! (*Галимә чыгып китә.*)

Разыя. Бу дөнья! Шатлыгы да, кайгысы да бергә йөри. Кызымнан һаман хәбәр юк! (*Галимә киемнәр күтәрәп керә.*)

Галимә. Шулармы?

Разыя. Шулар, шулар!

Галимә. Шәүкәт, Шәүкәт!

Шәүкәт (*ерактан*). Нәрсә?

Галимә. Монда кер әле! (*Шәүкәт керә.*)

Разыя. Атаң шул киемнәргә бир, кисен! (*Шәүкәт күтәрәп алып чыгып китә. Галимә дә чыга.*)

Разыя (*ялгыз, тәрәзгә барып карый*). Тыш караңгы! Өметсез... Кызымнан хәбәр юк. Тугры чыбыгы белә дә хәбәр юк. Кәкресе белән дә юк. Аллага тапшырдым! (*Башка киемнәрдән Фәрит, Шәүкәт килеп керәләр.*)

Разыя. Менә шулай! Бик һәйбәт булган! (*Намазлык биреп.*) Менә кыйбламыз шунда! (*Фәрит намазлыкка тезләнеп утыра.*)

Разыя (*Шәүкәткә*). Атаң янына тезлән! Ул дога кылып, без «Амин» диермез! (*Һәммәсе кул күтәрә, Разыя йөткерә, сирәк-сирәк кенә «Амин, амин», ди. Галимә чәй урынын алып, аш урыны хәзерли. Дога кылалар.*)

Разыя. Менә шулай, Коръән укугач, күңел тынычлап китә ул! Әнә Шәүкәт атасын күрәп ничек сөенде!

Фәрит. Рәхмәт, ханым, сезгә! Балама да ана булгансыз. Үземә дә ана булдыңыз...

Разыя. Мин тол хатын булып гомер иттем. Кайгының ачысын беләм. Кулымнан ни килсә, шуны эшләргә хәзер! Сөз бит безнең рәхәтемез өчен дип кан түккәнсез. Безнең тынычлык өчен дип илеңездән-көнеңездән читтә булгансыз. Алла әжәрен бирсен!

Галимә (*аш алып керә*). Утырышыңыз!

Разыя. Яңез, әфәнде, утырыңыз! (*Утыралар.*) Бу ашка да хәбәр булмады! (*Сискәнеп киткән кебек була.*)

Галимә. Нәрсә бар?

Разыя. Капка төбенә чана туктаган кебек булды. Бар әле, кара әле!

Галимә. Синең күзең күренә, колагыңа ишетелә башлады инде. (*Разыя тәрәзгә барып карый.*)

Разыя. Бернәрсә күренми. Күзгә төртсәң, күренмәс! Галимә, бар әле, чык әле!

Галимә. Юк ла. Бернәрсә юк!

Фәрит. Мин чыгыйм.

Разыя. Юк, юк! (*Галимә чыга башлый, ишекне ачуга ишектән аяк тавышы ишетелә, Галимә ишекне ачып жибәрә. Солдат шинеленнән, кулына баласын күтәргән Бану килеп керә. Керүе белә анасының муенына барып асылына.*)

Бану. Әнием, бәгърем, рәнжеттем үзеңне! Әнием, бәгърем, рәнжеттем... Әнием, бәгърем, бәхил бул! Валлаһи, сине рәнжетәм дип уйламадым! (*Кычырып еглый, икесе дә еглыйлар, соңра аерылалар. Бану Фәритне дә, Шәүкәтне дә күрми. Икесе ике якта еглап торалар.*)

Разыя. Күрсәт углымны! (*Бану китереп анасына күрсәтә.*)

Бану. Бик тунды. Инде авырмаса ярар иде.

Разыя (*баланы алып*). Углым! (*Тагы әллә нәрсә әйтергә тели, әйтә алмый... Ахырдан.*) Кияү кая? Кая ул, кызым?

Бану. Әйтмә, әни, әйтмә, әни! Аттылар... Янымнан алып чыктылар да, дивар буена китерделәр дә аттылар... Чыгып та өлгерә алмадым! (*Акырып еглый.*)

Разыя. Аттылар? Аттылар? Ни дип аттылар? (*Урыныннан калка, тотына-тотына көчкә утыра, йөткерә.*)

Б а н у (*яшь эченнән*). Белмим, эни, белмим, ачма жәрәхәтемне! Сугыш булды. Бәлшәвик жинде. Безнең гаскәр тауга качты. Бәкер, мин гаскәр түгел, дип китмәде. Әйттем, китмәде. Һәр жирдә тентү ясадылар. Безгә дә килделәр. Берни тапмадылар. Бәкергә: «Киен!» — диделәр. «Кая алып барасыз?» — дидем. «Милициягә», — диде. «Ярый», — дидем. Шул вакыт углым еларга тотынды. Шуны туктата-туктата соңгарак калдым. Кая алып баралар икән дип чыктым. Ишектән чыгуга «дөрст» иткән тавыш ишетелде. «Дөбер» итеп егылды. Мин дә котым чыгып егылдым. Шуннан ни булды, белмим... Женазасына да тора алмадым. Ике атна саташып яттым. Аннан менә аякка басу белән, ялган солдат паспорты белән, монда чыктым. Өч атна юлда йончыдым. Кырык тентеделәр. (*Кычкырып еглый.*) Әнием, рәнжемә, синең күңел сыкравың төште. Яшьлек. Белмәдем. Бу эни ничек ялгыз торыр икән дип күңелемә дә кертмәдем... Менә Бәкерне аткач кына синең хәлеңне аңладым! (*Икесе дә еглыйлар.*)

Ф ә р и т. Сабыр итеңез, ханым... Сабыр итеңез!

Б а н у (*борылып карап*). Эни, бу кем?

Ш ә ү к ә т. Бәнем бабам. (*Фәрит башын ия.*)

Б а н у. Син кем соң?

Р а з ы я. Бездә торды, адашкан бер төрек баласы. Бу минем кызым, әфәнде, бердәнбер кызым. Киявен үтергәннәр.

Б а н у. Әллә кай төше Бәкер кебек булып китте...

Р а з ы я (*акрын гына*). Мин аңарга кияүнең киёмнәрен кигезгән идем.

Г а л и м ә. Йә, утырыңыз инде, аш суына!

Б а н у. Бу көнне дә күререм бар икән! Эни, сине күрмичә үләрмен дип тордым.

Р а з ы я. Мин дә бик борчылдым! (*Үзе йөткерә.*)

Б а н у (*курыккан тавыш белән*). Эни, ник йөткерәсең?

Р а з ы я. Суык алдырдым, кызым, суык... Яңез, утырышыңыз! (*Бану солдат киёмнәрен салып ташлый. Утырышалар.*)

Р а з ы я (*Фәриткә*). Менә хәзер һәммәмез тигез, һәммәмезнең кайгысы берсенекеннән-берсенекә ким түгел.

Б а н у. Әфәнденең исеме ничек?

Ф ә р и т. Фәрит!

Б а н у. Фәрит әфәнде, газиз углын тапкан, без газиземезне югалтканмыз!

Ф ә р и т. Мин дә, ханым әфәнде, газизләремне югалттым. Мин дә хәзер генә хатыным һәм кызым үлтерелгәнән ишеттем...

Р а з ы я. Монда кайгысыз кеше менә шул бала гына! (*Тимергә күрсәтеп.*) Кара әле, кызым, көлеп ята!

Ф ә р и т. Безнең хәсрәтләремез шуларга бәхет юлы ачсын инде!

Р а з ы я. Шулай, шулай.

Б а н у. Фәрит әфәнде төрекме?

Ф ә р и т. Әйе, әйе.

Б а н у. Сөз бераз кырымчарак сөйләсез!

Ф ә р и т. Татарча берлә төрекчә катышты. Иштә буйлә улды.

Р а з ы я (*калтырап*). Галимә, тунымны китер әле, туңып киттем...

Б а н у. Ни булды, эни?

Р а з ы я. Берни түгел! (*Калтырана.*) Шулай менә туңып китәм, аннан тирләтә...

Б а н у. Әнием, бәгърем! (*Галимә тун китерә, Разыя тун кия.*)

Р а з ы я. Даруымны китер! (*Галимә дару китерә, Бану салып бирә.*)

Ф ә р и т. Ханым әфәндене докторга күрсәтергә кирәк!

Р а з ы я (*калтыранып*). Бүген генә булды. Суык алдыргансың, ди. Язга кымызга бар, ди.

Б а н у. Кымызга бар, ди? (*Разыя йөткерә, аптырап.*) Кымызга, ди?

Ф ә р и т. Бернәрсә түгел, үтәр-китәр...

Б а н у. Шулаймы, Фәрит әфәнде? Шулай булсын! (*Маһруй чабып керә.*)

М а һ р у й. Нишләп торасыз? Бәлшәвик матросы килгән, ди. Татар бәлшәвиклары юл күрсәткәннәр, ди. Безнең халык аларны үтергәннәр, ди. Бәлшәвик белә сугыш башлана, ди. Шулай ди. Шурадан: «Тәрәзәләреңезне каплаңыз!» — дип әйтеп йөриләр. Тәрәзәләрне каплаңыз, тәрәзәләрнең капкачын каплаңыз... Тиз булыңыз! (*Үзе югала. Бар да катып калалар.*)

Б а н у. Уттан чыктым, утка кердем...

Р а з ы я (*калтыранып*). Күнелем курка иде. Тегендәге канга туймадылар, инде монда килделәр... Инде безне кисәчәкләр! (*Һәммәсе калтырана.*)

Ф ә р и т. Ханым әфәнделәр! (*Үзенә күрсәтеп.*) Мин — намуслы төрек гаскәре, милләтем өчен бу кадәр сугыш иттем, милләтем угурына ¹⁶ гаиләмне корбан иттем. Бүген мин монда, шул ике тол хатын, ике ятим баланың саклануы минем муенымда — минем муенымда милли бурычым! Курыкмаңыз! (*Кесәсеннән табанчасын ¹⁷ чыгарып.*) Тәндә жаным бар вакытта бу ишектән дошман аяк атлый алмаячак...

Р а з ы я, Б а н у. Рәхмәт, Фәрит әфәнде, рәхмәт!

Ш ә ү к ә т. Бабам, бән дә сәнеңлә!

Б а н у. Мин дә сезнең белә!

Р а з ы я. Барымыз да... Барымыз да бергә!

Ф ә р и т. Һәммәмез бергә, Һәммәмез бергә бу гаиләнең намусын саклаячакмыз, киләчәктә шул ятимнәр рәхәт яшәсен өчен жанымызны фида итәчәкмез! (*Углын үбә. Бану баласын сөя.*)

Р а з ы я. Иманнарыңызны әйтеңез! (*Галимә ишекләрне бикли. Балталар алып килә. Тышта мылтык шартлавы, пулемет тавышы, кычкырган, бакырган тавышлар ишетелә.*)

П ә р д ә т ә ш ә.

БИШЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шул ук өй. Дүрт-биш ай вакыт үткән. Өйдә жиһаз, тәрәзәләрдә пәрделәр юк. Ишек шторы алынган. Көзгеләр, сәгатьләр юк. Бөтен дивар буп-буш. Бөтен бүлмә буш. Пәрдә ачылганда күрше бүлмәдә тавышлар ишетелә. Әллә нинди хатыннар күлмәкләре, мендәр кочаклап хатыннар ягынан берничә солдат килеп керә. Әйберләрне уртага ыргыталар.

Б е р с е. Китереңез барысын да! Авыру булып яткан була... Буржуй!

Б е р н и ч ә к ы з ы л с о л д а т. Тиз атла, әллә мылтык түтәсенәң тәмен беләсең киләме? Атла! (*Диварга тотына-тотына гына Разыя чыга. Үзе калтырый. Бөкрәйгән. Өстенә искергән камзол кигән, шәл салган. Аның артыннан Бану чыга.*)

К о м и с с а р (*утырган көенчә Разыяга*). Кая акчаң, әйт?! (*Разыя йөткерә.*) Кая акчаң? (*Кызыл солдатлар Һәммәсе дә табанчаларын ачып тотканнар. Бер солдат табанчасын маңлаена таба китереп.*) Акчаң кая?

Р а з ы я. Юк минем акчам. Мин бер тол хатын. Юк минем акчам...

Б е р с о л д а т. Юк! (*Табанча китереп.*) Буржуйка! Мин күрсәтермен юкны! (*Разыя калтырана, егылыр-егылмас кына аяк өстендә тора.*)

Б а н у (*артыннан*). Оялыңыз ичмасам, бик батыр булган икәнсез! Үләргә яткан бер карчыкны жиңдегезме? (*Алга таба чыга башлап.*) Утыр, әни! (*Бер кызыл солдат Бануны кулынан тотып бәрәп жибәрә.*)

С о л д а т. Буржуй, кан эчүче! (*Солдат табанча түтәсе берлә суга, Бану диварга барып бәрелә. Теге яктан тагы берничә солдат әйберләр күтәреп керәләр.*)

К о м и с с а р. Акчаң кая?

Р а з ы я. Сиңа акча бик кирәкмени? Син алай тол хатыннарны талап рәхәт күрермен дип уйлыйсыңмыни? (*Үзе йөткерә.*) Күсәк кебек башыңыз белә хатыннар талап йөрергә оялыңыз!

Б е р с о л д а т. Тик тор, буржуй, тик тор! Авызыңны жимерермен!

Р а з ы я. Жимер, балакаем... Алла иманымны юлдаш итсен!

Б а н у. Әни, утыр! Әни, утыр! *(Комиссарга.)* Ничек оялмыйсың аягы-на баса алмый торган бер карчыкны шулкадәр жәберләргә! Синен әзрәк оятың бармы?

К о м и с с а р. Монда синнән сабак алырга килмәгәннәр! Акчаңыз каялыгын әйтсәңез, котыласыз!

Б е р с о л д а т. Бусы чибәр генә. *(Бануны тотмакчы була, Бану бәрәп жибәрә.)*

Р а з ы я *(ачы тавыш белә кычкыра)*. Оятсыз, тик тор! *(Комиссарга.)* Ул нинди оятсызлык? Кая сезнең оятыңыз, кая сезнең законыңыз?!

К о м и с с а р. *(көлә)*. Закон... Ә закон?! Бик күп безнең канны эчте-ңез!

Р а з ы я. Без сезнең канны эчтекме? Мин ничек синен каныңны эчә алам, ди. Мин — бер тол карт хатын. Син — бер таза ир. Син — бер урыс. Мин — бер мәселман. Ничек мин синен каныңны эчә алам, ди. Таласы әйбер-ләреңне таладың, бар, юлыңда бул! *(Хатын-кыз ягыннан бер солдат бер бутыл-ка динатурат күтәрәп керә.)*

С о л д а т. Ура, ура! Нәрсә таптым... Буржуй яшереп куйган. *(Кулын-да чынаягы, барысына да салып бирә. Эчәләр, үзе исерә төшкән. Көлә.)* Эһе-эһе. Буржуйлар, курыктыңызмы? *(Разыя борынына табанчасын итә.)* Иснә, тәмлемә? Буржуйка!

Б е р с о л д а т. Нәрсә монда вакыт әрәм итәргә? Стенага сөяргә дә...

К о м и с с а р. Менә сезгә биш минут вакыт, шул биш минутта акчаңыз, алтын-көмешенез кайдалыкны әйтсәңез, котыласыз, әйтмәсәңез, диварга сөимез дә, атамыз да үтерәмез...

Р а з ы я. Биш минут вакытыңызы әрәм итмәңез! Юк безнең акчамыз! *(Солдатлар икесен дә дивар янына сөйләр. Разыя берлә Бану кулга-кул тотыш-кан көенчә дивар буенда торалар.)*

К о м и с с а р. Ике минутыңыз үтте! *(Солдатлар шарт-шорт табан-чаларына ядрәләр куялар.)* Бер минут гомереңез калды, әйтеңез яхшылык белә...

Б а н у. Безнең әйтәсемез әйткән!

К о м и с с а р. Актык сүз: кая акчаңыз?

Р а з ы я. Мин падишаһмы акча өләшергә?

К о м и с с а р. Яңез, өйрәтәңез шуларны! *(Теге исерек солдат бутылкасыннан динатур салып Разыяның авызына итә.)*

С о л д а т. Эч, буржуйка, батыррак буялырсың! *(Бар да кычкырып көлә, солдатлар табанчаларын тугрылап торалар.)*

Р а з ы я. Лә илаһә иллалла... Йә, ат, ни карап торасың?! *(Шәүкәт килеп керә, солдатларны күргәч, аларга ябыша.)*

Ш ә ү к ә т. Үлдермә, ханым әфәндене үлдермә! *(Әле берсенә, әле берсенә бара.)* Үлдермә! *(Еглый.)* Руслар анами үлдердиләр, ханым әфәндене үлдерәчәкләр... Бабам, бабам сән нәрәдә¹⁸? Бабам, дошмар вар! *(Чыгып китә. Шул арада Галимә чабып керә.)*

Г а л и м ә *(солдатларны күрәп)*. Оятсызлар, караклар! *(Әле бер сол-датны бәрәп жибәрә, әле берсен. Исерек солдат кул салырга тели. Аны бәрәп ега.)* Тик тор, оятсыз!

К о м и с с а р. Тик тор! Син дә диварга сөяләсең киләмә? *(Разыяга.)* Әйтәмсез?

Р а з ы я. Безнең сиңа әйтәсе сүземез юк!

К о м и с с а р. Пли! *(Шарт-шорт табанча атыла. Өй төтен белә тула. Шәүкәт кереп кычкырып еглый. «Бабам!» — дип кычкыра. Хатыннар һаман баскан көенчә торалар. Төтен ачылыр-ачылмас Разыя һушсыз булып егыла. Авызыннан кан килә.)*

Б а н у. Әнием, бәгърем, әнием, бәгърем! *(Анасына ыргытыла, солдат-лар табанчаларын тыгалар.)*

К о м и с с а р. Әле куркытыр өчен генә, юри генә аттык... Өч көнгә сезгә миһләт¹⁹, өч көндә әйтмәсәгез, чынлап атып үтерәмез! Әйдәңез, иптәш-

ләр! (Солдатлар әйберләргә ала башлылар, бер солдат егылган Разыяның шәлен тартып ала.)

Г а л и м ә. Бирдем, ди. Сызгә дип күлмәк теккән идем, ди. (Тартыша, әйберләргә ала, солдатлар бәрәп жибәрәләр, теге исерек солдат кычкырып кәлә.)

К о м и с с а р. Киттек, иптәшләр! (Бар да чыгып китәләр.)

Ш ә ү к ә т. Баһәм, баһәм! (Кычкырып тагы чыгып китә, Галимә белә Бану Разыяны күтәрәп кәнәфигә яткыралар.)

Б а н у. Су китер, Галимә! (Үзе еглый.) Әллә инде үлә... Әллә инде үлә! Авызыннан һикадәр кан китте... Кара, ичмасам, ядрә тигәнме, әллә һушы гына киткәнме?

Г а л и м ә (су биреп). Авызына су сал! «Бисмилла» әйтеп сал! Бер жирендә дә кан юк... Тимәгән! (Икесе дә Разыя янында маташа. Шәүкәт, Шәүкәт артыннан Фәрит килеп керә. Фәрит табанчасын ачып тоткан, боларны гына күрәп аптырап кала.)

Ф ә р и т. Каялар?

Б а н у. Акрын, Фәрит әфәнде! Әни һушсыз булды, әллә инде үлә үк? (Аңарга карап.) Син дә шул табанчаны күтәрмә инде ичмасам! Болай кот очканымыз житмәгән, ди...

Ф ә р и т (табанчасын яшереп). Гафу итәсез, ханым... Мин теге дошманнар бар дип ачып кердем! (Фәрит тә килеп Разыя янына туктый, бар да карап торалар. Озын пауза.)

Р а з ы я (акрын гына). Су биреңез, су, жаным көя... Лә илаһә иллалла! (Галимә су бирә, Разыя эчә. Тагы пауза. Разыя күзен ачып, Фәритне күрәп.) Син дә мондамыни? Һичбер нәрсәдән курыкмадым, Фәрит кенә кайтып кермәсен дип котым очты. Алла саклады. Ашыйсы ризыкымыз бар икән әле. Син булсаң, кызу кеше, чыдый алмаячак идең. Бәхетемез икән! Барымызны да атып үтерәчәкләр иде!

Ф ә р и т. Сизне шулкадәр авыр хәлгә төшергәнче минем үлүем артык инде!

Б а н у. Шул гына калды, ди! Женаза житмәгән, ди инде бу йортта!

Р а з ы я. Юк, сез яшьләр яшәңез инде! Үлем кизүе минеке. Шәүкәт, кил, балам, утыр! (Шәүкәт утыра.)

Г а л и м ә. Каһәр сукканнар! Бөтен дөньямны актарып бетергәннәр! Чәч такмама булыр дип өч бөтен саклый идем, урлаганнчр, кяферләр...

Р а з ы я. Хәерлегә булсын, Галимә! Тәрәзәләргә корыңыз да... бик эчәсем килә! (Галимә, Фәрит, Бану төрлө нәрсәләр белә тәрәзәләргә корырга тотыналар.)

Б а н у (Фәриткә). Инде урамга ут күренерлек түгелме? Тагы боларның керосины бар икән дип кермәсеннәр, дим!

Ф ә р и т. Яхшы булды! (Шәүкәткә.) Углым, бар, урамга чыгып кара, тәрәзәләрдән якты күренмиме? (Шәүкәт чыгып китә.)

Р а з ы я. Бу каторга тормыш кайчан бетәр икән?!

Ф ә р и т. Төрөк гаскәре Бакуны забыт иткән²⁰, ди. Аннан Әстерханга киләчәкләр, ди. Аннан, иншалла, Казан да озак түгел!

Р а з ы я. Алла бирсен иде!

Ш ә ү к ә т (кереп). Якты күренми.

Р а з ы я. Чәңгез булдымы? Бик көйдем...

Б а н у. Булды, әни, булды. (Галимә самовар кертә, чәй салалар.)

Р а з ы я. Галимә! Кара яктан гына кереп хәзрәтне чакыр әле. «Абызтай бик авырып ята... Васыятьнамә яздырып идем, керсен лә!» — дип әйтте диген.

Г а л и м ә. Нинди васыятьнамә ул? Ул бит теге каһәрләр генә куркытты!

Б а н у. Әни, кирәкми, кирәкми!

Р а з ы я (йөткерә). Ул васыятьнамә булгач, күңел тынычланып китә! (Йөткерә, Бану чәй ясап бирә.)

Фәрит. Ханым, васыятьнамә яздырудан зарар юк. Ләкин иртәгә көндөз имам әфәндене чакырсаңыз ничек булыр?

Разыя. Бүген... (йөткерә). Хәзер... Шул мәлгуннең мылтыгы тигән булса, хәзер бит үлек була идем... Минем соңгы теләгемне кем белә иде... (Шәүкәткә.) Бар, углым, син дә Галимә белән барыш! (Шәүкәт белә Галимә чыгалар. Разыя чәйне ала да, кулы бик калтырый. Бану чәен күтәрәп эчерә. Фәрит катыбрак тора.)

Разыя. Тыныч үсмәдем... Рәхәт яшәмәдем... Тыныч үлә дә алмыйм! (Йөткерә. Бануга кулын салып.) Синәң өчен борчылам, кызым, синәң өчен... Хәзергә хәлдә, бу яшь балаң белән... тол көенчә ничек дөнъя кичерерсең!

Бану. Әйтмә, әни, әйтмә! Кирәкми... (итәгенә ятып еглый). Син үлмисең... Әни, син үлмисең!

Разыя. Һәр эш алладан. Тәкъдирдә ни язылгандыр. Кымызга да бара алмадым... Юлы киселде шул!

Фәрит. Иншалла, ханым, терелерсез!

Разыя. Үзем өчен түгел... Шул чуалышлар беткәнче генә, кызым өчен генә аз гына торыр идем дә бит! Язган ризыгың бетсә! (Йөткерә, Фәрит әллә ни әйтмәкче була, әйтә алмый.) Кызым! Үлсәм-нитсәм, үзе чыкмаса, Галимәне чыгарма! Азрак базынган да, нишлисең инде, үзе тугры, алты ел сынадым, үзе чыкмаса (йөткерә), үзе теләсә, барлыгың булса, туй итеп кияүгә бир... (Фәриткә.) Утыр! Чәй эч! Сиңа да ияләштек... Безгә — тол хатын-нарга бик зур иптәш булдың. Рәхмәт...

Фәрит (утырып). Мин, ханым әфәнде, кулымнан ни килсә, сезнең гаиләңез өчен эшләргә хәзер! Менә тереләңез дә, сөйләшермез, кунушырмыз²¹... әле... (Галимә белән Шәүкәт килеп керәләр, Галимәнең кулында бер төен.)

Галимә. Менә хәзрәтнең чалма, чапаны. Аны трибуналга чакырганнар, ди. Азрак посуыбрак торадыр, ди. «Тавыш-тын чыгармаңыз!» — диде. Мин ишек ачарга төшәм. (Бану шәл ябына, Галимә чыгып китә, берәздән ишектән солдат шинеленнән хәзрәт, аның артыннан Галимә керә.)

Хәзрәт. Әссәламегаләйкем, курыкмаңыз! Мин бәлшәвик түгел. Әле, беләсез, дөнъя шулай икән инде...

Фәрит. Вәгаләйкемәссәлам! Боерыңыз, хәзрәт! (Хәзрәт солдат шинелен салып ташлый, чапанын кия, чалма чалырга тотына.)

Хәзрәт. Тегендә сезнең төрекләрнең хәленә сөенеп тора идек. Менә монда ниләр булды!

Фәрит. Шулай, хәзрәт, шулай...

Разыя. Утырыңыз, хәзрәт... Гаеп итмәңез, тел ачтым... (Хәзрәт утыра.) Менә хәлем авыррак... Васыятьнамә яздырыйм дим, хәзрәт!

Хәзрәт. Әйе... Безнең остазымыз мәрхүм дамелла Фәхри: «Мин утыз дүрт яшемдә васыятьнамәмне яздырып куйдым», — дия иде. Васыятьнамәдән зарар юк. Кәгазь-караңыз бармы? (Бану кәгазь-кара бирә.)

Фәрит. Хәзрәт, чәй ясыйммы?

Хәзрәт. Чын чәйме? Алма яфрагы гынамы?

Разыя. Чын чәй, хәзрәт, чын чәй...

Хәзрәт. Алайса, берәрне ясаңыз. Без бит инде милли идарә тарафында. Без бәлшәвикне танымыймыз, без моны алланың жибәргән бәласе генә дип карыймыз. Шунның өчен һәр нәрсәне үз милли теләгемез, үз шәригәтемез буенча эшлимез... Сез дә, абызтай, шуны тели торгандырсыз бит?

Разыя. Шулай, шулай... Менә, хәзрәт, мин әйтим, сез үзеңез белеп языңыз! (Хәзрәт васыятьнамәнең башын яза. Бар да тик торалар.) Күрше фатирдагы Хәйрулла абзыйның балалары үсеп житкәнче шул фатирларында бушлай торсыннар... Әйеме, кызым... Аның углы ир, кызы хатын булганча фатир хақы алма! (Бану башын ия.) Үземнең авылда атамнан калган алма багчамыз бар иде, аны бәлшәвик алды инде алуын да. Алай да бер кайтыр әле... Шул багча авылымызның кызлар мәктәбе өчен булсын! Балык базары чатындагы кибет уртаклата Шәүкәт белә кечкенә углым Тимергә булсын! (Хәзрәт яза.)

Хәтфә тышлы туным, үзем кия торган калфагым, килен чактагы чатма күлмә-
гем, каенанам күрендереп биргән алкам, ике беләзегем, ике йөзегем, ал өстенә
чәчәкләндереп каеган жефәк камзулым Галимәгә булсын... Кызым, болар кай-
да, беләмсең?

Б а н у (*еглаган тавыш белә*). Беләм, эни! (*Галимә дә еглый.*)

Р а з ы я. Иремнән калган хәтфә палас үземезнең мәсҗеткә жәелсен!
Вә башка бөтен мал-милкем кызыма...

Х ә з р ә т. Шулай, шулай! (*Яза. Пауза.*) Менә тәмам. Моңарга инде
шаһитләр кирәк иде!

Р а з ы я. Фәрит, син кул куй!

Ф ә р и т. Баш өсте! (*Хәзрәттән каләмен алып кул куя.*)

Р а з ы я. Кызым, син дә куй! (*Бану үзе еглый, үзе кул куя.*)

Р а з ы я (*колагыннан алкасын алып хәзрәткә бирә*). Хәзрәт, менә рә-
хим итеп шул алкаларны алыңыз! Кызыңызга булыр, үзем кигән алкалар.
Инде миңа кирәкми. Яшьләргә булсын...

Х ә з р ә т. (*алып*). Рәхмәт, абызтай!

Р а з ы я. Алай-болай үлеп китсәм, хәзрәт, китап әйткәнчә жыңыз
инде. Кызым яшь, хәзрәт. Кешем юк...

Х ә з р ә т. Мин мәгъзүр²² инде, абызтай, беләсез бит, качыбрак торам.
Мөезингә әйтермен инде... Әле бала-чага бар диген... Жан газиз. Посыбрак то-
рам. Минә бит: «Мәдрәсәдә дин дәресе укуытмый ярамый», — дип әйткән дип,
трибуналга биргәннәр (*торып*). Хушыңыз! Хөррият, хөррият», — дип көттек,
менә ни булды! Хуш! (*Фәрит озата чыга.*)

Р а з ы я. Бик туңам, кызым! (*Өстенә китереп ябалар. Пауза. Фәрит
керә. Галимә белә Бану — Разыя янында, Фәрит — читтәрәк. Разыя йөтке-
рергә тотына, буылып йөткерә. Кан какыра.*) Эһе-эһе, азрак җиңеләеп киттем.
Сүндермә самоварыңны! Гөҗләп торсын! Этиеңез мәрхүм гөҗләп тормаган
самовардан чәй эчми иде. Мәрхүм булды. Хәйрулла абый да үлдә. Әйе...
Кияүне дә үтерделәр! (*Бану чәй бирә, Разыя азрак эчеп Галимәгә.*) Галимә,
бик күп хезмәт иттең, рәхмәт! Мин үлгәч туташны ташлама... Ул яшь кеше,
кызар да, тиргәр дә, аны калдырып чыкма! Дөньялар тынычланганча тор, җәме!

Г а л и м ә (*еглап*). Жә, жә!

Р а з ы я (*Шәүкәткә*). Син зур булырсың, этиең кебек олуг булырсың...
Минә онытма! Бер әби бар иде дип дога кыл, Коръән укуы, җәме!

Ш ә ү к ә т. Жә... жә... (*пауза*).

Р а з ы я. Кызым... кызым! (*Йөткерергә тотына, озын йөткерә, яулы-
гына кан какыра... Карылган тавыш белә.*) Кызым (*бишектәге балага күрсә-
теп*) бала хақы дип торма! Кешесе тугры килсә, кияүгә чык... Кияүгә чык... Бер
кайгыны ялгыз күтәргәнче икәү бүлешерсез... Бала хақы дип үз хақыңны кор-
бан итмә! Кияүгә чык! (*Бану кычкырып еглый, Фәрит торып әллә нәрсә әйт-
мәкче була, Разыя йөткерергә тотына. Разыя Бануның башын кулы белә сый-
пый.*) Фәрит! (*Фәрит аякка калкып Разыя янына килә.*)

Ф ә р и т. Нәрсә, ханым?

Р а з ы я. Сиңа бик күп, бик күп сүз әйтмәкче идем... (*йөткерә*). Шу-
лай булды инде...

Ф ә р и т. Боерыңыз, ханым! (*Пауза.*)

Р а з ы я. Сине бик күп сынадым. Син яхшы кеше, яхшы кеше... Кы-
зым... Кызым!

Б а н у. Нәрсә, эни?

Р а з ы я. Фәрит, дим, яхшы кеше... Әйеме, кызым?

Б а н у. Әйе...

Р а з ы я. Әйе... әйе... Сиңа бик күп сүз әйтер идем... Син әле кан кар-
дәш, син әле дин кардәш булсаң да, ят кеше... (*йөткерә*). Әйеме, кызым?

Б а н у. Әйе, эни!

Р а з ы я. Әйе, диген... әйе... Чит кеше шул... Әйт, ят кеше... Син, мөм-
кин булса, илеңне, күйеңне бик сагынмаган булсаң... (*йөткерә*), мин үлгәч тә

Шәүкәтне алып китмә... Ул Бануга иптәш булыр, өйдә ир заты булыр... Әйеме, кызым?

Б а н у. Әйе, әни!

Р а з ы я. Әйе, үзең теләсәң нишлә, сиңа ышанычым камил... әйеме, кызым?!

Б а н у. Әйе...

Ф ә р и т. Ханым әфәнде! Тагы бик күп еллар яшәңез! Мин һәрвакыт сезнең хезмәткә хәзер! Бану ханымга да шулай...

Р а з ы я. Шулай, шулай... Кызым ялгыз кала... Кияү үлде... Агасы, әнесе булмады... Үзе тол... Үзе ятим... Үзе ялгыз...

Ф ә р и т. Рөхсәт биреңез, мин углым белә шушы кечкенә бүлмәдә торыйм?!

Р а з ы я. Теләсәң, бик рөхсәт... Зур бүлмәдә теләсәң, зур бүлмәдә тор... Әйеме, кызым?!

Б а н у. Әйе...

Ф ә р и т. Йөз ел яшәңез, ханым әфәнде! Ләкин мин Бану ханым үзе кит димәсә, аны ялгыз калдырмайчакмын!

Б а н у. Ник әйтим, әйтмим... Әни дә үлсә, син дә китсәң, мин нишлим ди...

Ф ә р и т. Мин әмереңезгә мөнтәзыйр! ²³

Р а з ы я. Сине, Фәрит, углым кебек күрәсем килә иде, гомерем вафатмәде... ²⁴

Ф ә р и т. Рөхсәт ит, ханым, углың улым!

Р а з ы я. Ни дисең, Фәрит?

Ф ә р и т. Рөхсәт ит, ханым, углың улым!

Р а з ы я. Шулай, шулай... *(Бану күзен ачып аптырап тора, пауза.)* Әйеме, кызым? *(Бану дәшми.)* Әйеме, кызым?

Б а н у. Әйе, әни!

Р а з ы я. Фәрит, шулаймы? Аңладыңмы?

Ф ә р и т. Шулай, ханым, шулай. Бану ханым разый булса, сез рөхсәт бирсәңез, үземне-үзем мәсгуд ²⁵ санар идем! *(Бану башын ия.)*

Р а з ы я. Кызым, кызым... Кара миңа, кызым! *(Бану күзен күтәрәп карый, башын саллый, Фәрит Разыяның кулын үбә.)*

Р а з ы я. Миннән фатиха! Алла изге гомер, мәңгелек бәхет бирсен! Сиңа ышанычым зур, Фәрит! Кызымны күз нурым кебек сакладым... Яңез, бер дога *(кулын күтәрә)*. Алла тормышыңызы моң кылмасын, тормышыңыз минеке кебек китек булмасын, гомереңез әрәмгә үтмәсен! Бер береңезгә хыянәт итмәңез! Кызым, алдыңа җилгән нигъмәтнең кадерен бел *(йөткерә)*, иреңнең гаебен күрмә, сукыр бул! Дөнья булгач, була... сукыр бул! Фәрит! *(Бишеккә күрсәтәп.)* Бу гөнаһсыз баланың атасы милләте юлында шәһит киткән, аны боектырма! Ата бул...

Ф ә р и т. Баш өсте, ханым... Баш өсте!

Р а з ы я. Кызым! *(Шәүкәткә күрсәтәп.)* Бу ятимнең анасы халкы өчен корбан булган, аңарга үгилек итмә, анасы кебек йомшак, жылы бул! *(Бану башын ия, Разыя йөткерә, буылып-буылып йөткерә, кан какыра. Һәммәсе карап торалар. Бердән Разыя сикереп аягүрә тора. Катты тавыш белә.)* Галимә! Ука чәчәкле күлмәгемне, чатма камзулымны китер! Ал хәтфә калфагымны, ефәк шәлемне китер, энҗе-мәрҗәннәремне китер! Тиз бул, китер... Исле майны онытма! Мин туй итәм... Мин кызымны бирәм. Бердәнбер кызымны күңелем теләгән кешегә бирәм... Тиз китер... Бик күп кайгылы яшәдем. Бик күп күз яшемне түктем. Бүген мин шат, бүген мин шат... Бүген мин туй итәм... Зур туй итәм... Як лампаларны! Бөтен өй яктырсын! Як һәммәсен! Бөтен кардәш кабиләне чакыр! «Туй итәмез!» — диген. Туй! Бар да килсен, бар да безнең туйны күрсен! Шатлыклы туйны күрсен!

Б а н у *(янына килеп)*. Әни, әни... әнием! *(Разыя ишетми.)*

Р а з ы я. Уенчылар килсен! Уенчылар һәммәсе уйнасын... Һәммәсе җырласын! Бөтен дуст-иш сөенсен, көлсен! Бөтен дошман көенсен... егласын! Туй! Яңы тормыш. Туй! *(Урамда бик катты мылтык шартлавы ишетелә. Ра-*

зяя бердән туктый.) Үтерэләр, үтерэләр, бәлшәвикләр үтерэләр... (дип бик каты кычкыра да, лап итеп егыла. Бану белә Фәрит тотарга өлгерә алмый калалар, ул жан бирә).

Б а н у (кулына ятып). Үлде, үлде, энием, бәгърем, бәхил бул! (Фәрит аптырап тора. Шәүкәт кычкырып еглый. Галимә катып кала. Ишектән Кәримә карчык иске киёмнән һәм Маһруй күренәләр.)

И к е с е д ә. Ни булды? Ни булды?!

Б а н у. Әни үлде... үлде...

Барысы да башларын иеп, тезләнеп кулларын күтәрәп дога кылалар. Урамда шатыр-шотыр ату тавышы куәтләнә.

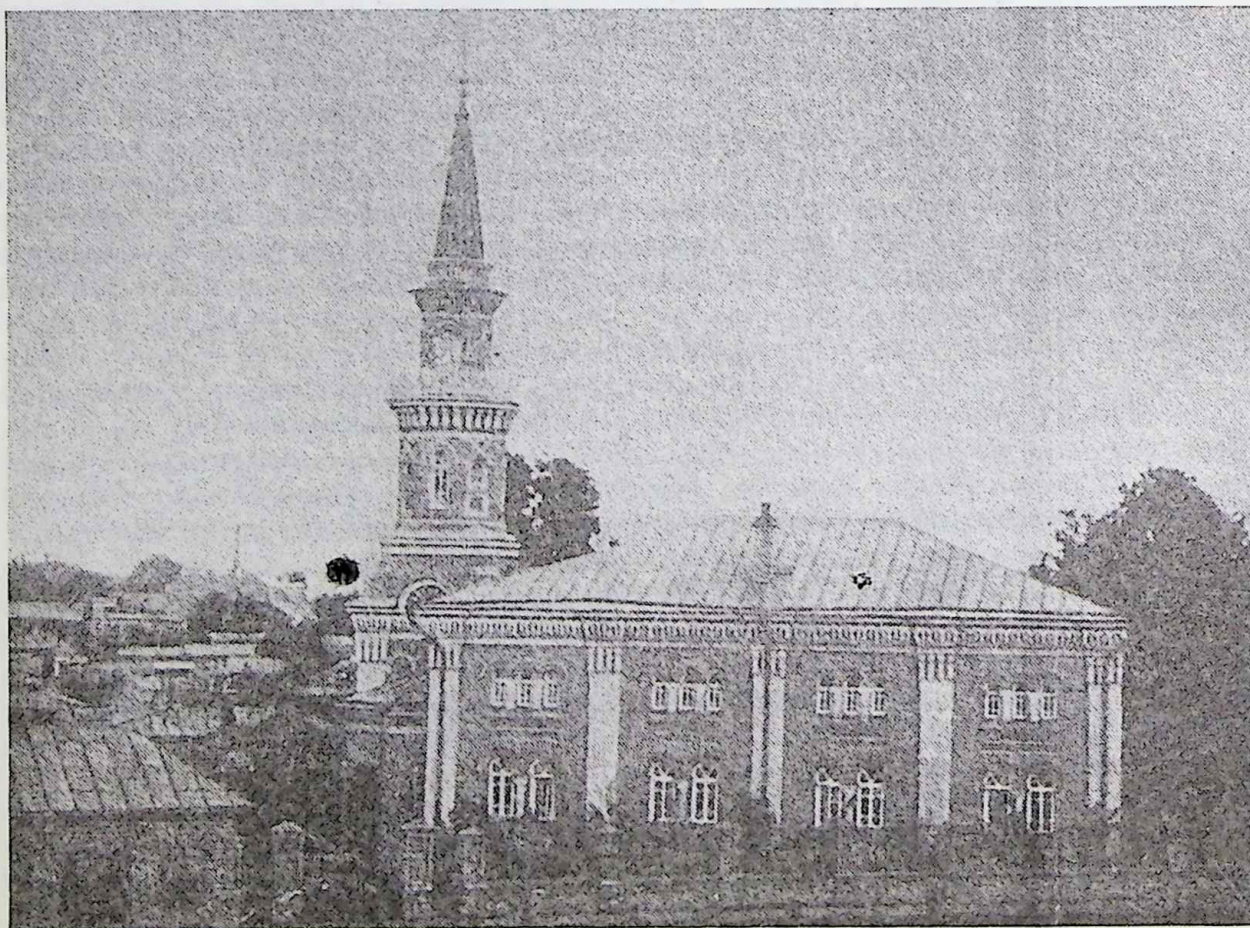
П е р д е т ө ш ә.

СҮЗЛЕК

- ¹ Жәбәлә ягы — мәгънә ягы, рәт.
- ² Юкды — юк иде.
- ³ Иштә — хәзер.
- ⁴ Ихтиар улдым — шулай теләдем.
- ⁵ Мөхарәбә яндым — сугыштым.
- ⁶ Төфәк патлады — мылтык шартлады.
- ⁷ Жамигъ — мәчет.
- ⁸ Әлеми сыкды — кулымны кысты.
- ⁹ Күңелле улып — ирекле булып.
- ¹⁰ Дәфга — тапкыр, мәртәбә.
- ¹¹ Әжәлең янында — әжәлем янында.
- ¹² Кәлисәгә кидүп — чиркәүгә кереп.
- ¹³ Кадинлари — хатыннары.
- ¹⁴ Һәүел намазы — кешенең вафатын ишет-

кән көндә ахшамнан соң укыла торган махсус намаз.

- ¹⁵ Дугру — дөрес.
- ¹⁶ Милләтем угурына — милләтем хакына.
- ¹⁷ Табанча — револьвер, наган.
- ¹⁸ Пәрәдә — кайда.
- ¹⁹ Миһләт — кичектереп тору.
- ²⁰ Забыт иткән — әсир иткән, алган.
- ²¹ Кунушырмыз — киңәшәрбез.
- ²² Мәгъзур — берәр сәбәп белән бер эшне эшли алмаучы.
- ²³ Мөнтәзыйр — буйсынучы, эзер торучы.
- ²⁴ Вафа итмәде — мөмкинлек бирмәде.
- ²⁵ Мәсгуд — бәхетле.

ЯШЬ КӨЧЛӘРНЕҢ БУРЫЧЫ

«Сүз» (Мәскәү) газетасының 1916 ел, 14, 19, 23 август саннарында басылып чыккан һәм түбәндә бирелгән мәкаләсендә Г. Исхакий татар халкының үткәндәге яшәү рәвешенә күзәтү яый, киләчәк турында уйлана, аерым милләт сыйфатында сакланып калу чараларын эзли, башка халыклар чолганышында эреп юкка чыкмас өчен алга таба юллар сыза. Һәр милләтнең йөзен билгеләгән иң әһәмиятле компонентлардан, тармаклардан туган тел, мәктәп, дин, фән, әдәбият, сәнгать мәсьәләләренә, матди тәэмин ителешкә киң туктала. Башка бик күп эсәрләрендәге кебек, бу язма-сында да Г. Исхакий милләтнең киләчәге өчен нык борчыла, бигрәк тә руслашып юкка чыгу куркынычы борын төбәндә икәнлеген аңлата, дәлилли, тизрәк кыймылдамаганда, соңга калу ихтималы бар, дип кисәтә.

Мөстәкыйльлек, бәйсезлек өчен кискен көрәш барган, милләтебезне саклап калу юлында соңгы талпыныш ясалган хәзерге вакытта әлеге язма бик тә актуаль яңгырый. Тарих кабатлана, моннан 80—90 ел элек күтәрелеп, тора-бара киртә салынган, ябылган, киселгән проблемалар яңадан калка, кайчандыр Г. Исхакий әйткәннәр бүгенге милли хәрәкәткә ныклап килеп тоташа, әллә кайчан чаң кагарга, хәрәкәт итәргә кирәк булганлыгын искәртә. Мәкалә «Яшь көчләрнең бурычы» дип исемләнсә дә, ул киң даирәгә мөрәжғәгать итеп язылган. Биредә яшенә-картына, олысына-кечесенә — милләтебез язмышына битараф булмаган һәркемгә колак салып, бүген эшкә жигәрлек кыйммәтле фикерләр бар.

РЕДАКЦИЯ.

I

Казан гәзитәләре фәүкылгадә (гадәттән тыш) бер зур милли хәбәр китерделәр: Уфаның һиммәтле (тырыш) байларыннан Габделлатыйф хажі Хәкимов Казандагы Харитонов матбагасын йөз мең сумга сатып алып, шул матбаганы «Өмид» берләң берләштереп, дини китаплар нәшер итәр өчен бер ширкәт мәйданга китергән.

Габделлатыйф хажі Уфа жәмгыяте хәйриясенә күптән түгел генә йөз мең сум иганә (ярдәм) иткән заттыр. Габделлатыйф хажі Уфадагы үз мәхәлләсенәң мәсҗеден, мәдрәсәсен бина иткән, (аны) бүгенге көндә үз хәраҗаты (чыгымнары) берләң тәрбия итә торган заттыр. Габделлатыйф хажі Русиядә булган һәртөрле изгелек мәәсәсәләренә (оешмаларына) ярдәм итә килгән, үзе ышанган урыннарга малың кызганмый торган юмарт бер карт байдыр. Моның юмартлыгы берләң бик күп жирдә мәктәп, мәдрәсә тәрбия ителде. Бик күп жирдә яңгы мәсҗедләр салынды, бик күп жирдә иске мәсҗедләр төзәтелде.

Габделлатыйф хажіның юмартлыгыңдан, аның үзе ышанган һәр эшкә акчасың кызганмавыңдан файдаланып, бик күп фасикъ (начар) муллалар аның акчасына донос кантурлары да ачтылар, халкына хезмәт итә торган яхшы муллаларны, оста мөгаллимнәрне төрмәгә яптырттылар, Себергә жибертеләр. Бик күп балаларның гөнаһсыз яшьләрен түкерттеләр. Бик күп гаиләгә Габделлатыйф хажіның акчасы берләң гомергә онытылмаслык золымнар ясадылар.

Бүгенге көндә Идел буе мөселманнарының баулислар (полиция) шайкасы Габделлатыйф хажі акчасына гөнаһсыз милләт хезмәтчеләрен төрмәләрдә чертеләр. Ләкин

бу начар эшләрдә — Алла тарафыннан да гафу ителмәячәк бу золымнарда — Габделлатыйф хажиниң акчасы ялган шаһитләр ялларга, доносчылар ашатырга сарыф ителсә дә, Габделлатыйф хажи бу һиммәтен чын иманыннан эшләп килде. Янындагы иблис ялчыларын чын дин хезмәтчесе дип белеп, аларга матди ярдәмнән кулын тартмады.

Менә хәзер шул Габделлатыйф хажи, дин-дин дип сөйләп кенә эш бетмәгәнне белгәнә, акчасын кызганмаенча, йөз мең сум сарыф итеп, дини китаплар нәшер итәр өчен матбага ала. Шулай итеп, хезмәт итү лязим, фарыз (тиеш) дип ышанганга, газиз малын да кызганмый. Мең сум, ун мең сум, йөз мең сумнан тукталып тормый. Ник! Чөнки аның ышанган эшен эшләү тиешлегенә иманы камил. Чөнки аның аңлаган юлында изгелек итәргә ихласы там (тулы, төгәл).

Ләкин шул карт хажи бабайның шулкадәр һиммәт итүендә, мохиты бик тар бер бабаның шулкадәр баһадирлык итүендә гыйлем, фазыл (белем) ягыннан аңарда, бик күп дәрәжәдә өстен торган яшьләргә гыйбрәт алачак бер нокта юкмы? Бар! Ул да хажи бабаның үзе ышанган, үзенчә динлелек дип белгән һәрбер эшен эшләвендәдер.

Тәрбия, уку ягыннан хажи бабадан бик күп дәрәжә югары торган яшьләр сыйныфын аерган нокта да менә шулдыр. Хажи баба ышандымы, иман иттеме — эшли. Акча кызганмый, малдан тормый. Яшьләр ышандымы, бер нәрсәнең җәмәгать өчен кирәклеге белдеме, аңладымы — шуның берләп тәмам итә, шул үз теләгән булдырып өчен кыл кыймылдатмый. Бөтен милли, дини теләге мәйданга чыгарлык булса, өч тиен бакыр акча сарыф итми. Ул гына түгел, шул юлда хезмәт итә торганның ямьсез күрсәтәр өчен гайбәт сата, һәрбер төрле чын хезмәтченең эшеннән, әллә ниләр казынып, чокчынып гаеп эзли, яшь буын арасында җәмәгать эшләренә битарафлык фикерен урынлаштыра, хулиганлык тарата.

Шуның аркасында үзенең зыялылыгына бик ышанып йөргән ак якалылар арасында да чын җәмәгать хезмәтен карт, дорфа байлар гына итә, җәмәгать эшләрендә мохиты тар, аңы аз байлар гына беренчелек шәрәфен (данын) казана. Тегеләр? Тегеләр тик тора... Яисә әллә кайдан бер ахмак килеп, моның шөһрәт өчен акчасын сарыф кылганын көтеп ята...

Идел буе татарлары арасында кичерә торган дәверемез — үзгәрү, алышыну дәвере булганга, безнең мәдәни ихтыяжларымыз Коръән бастыру белән генә бетмидер. Егерменче гасырда мөселман булып торыр өчен, Коръәннең бик дөрест иттереп, яхшы кәгазьдә басылуы, матур төптә төпләнүе генә кифая итмидер (житмидер). Хәйәт бик төрлеләнгәнә, мөселманлыкны саклау өчен мәктәбе, мәдрәсәсе, мәсҗеде, җәмгыяте, әдәбияты, матбугаты, музыкасы, театрына да ихтыяж шулкадәр үк зурдыр.

Бер карт бай үзенең бинаи исламиянең (ислам нигезенең) баганасы дип ышанганын үз мәсҗафына (чыгымына) эшлидер. Мәктәпнең кирәклегә Коръәннең дөрест басылуы дәрәжәсендә икәннән аңлаганнар, матбаганың кирәклегә Коръәннең катыргысының пөхтә булуыннан әһәмиятләрәк икәннән аңлаганнар, әдәбият, музыканың милли тәрбия өчен һава белән су кебек лязим икәннән аңлаганнар нишлиләр? Алар да шул хажи бабадан гыйбрәт алалармы? Алар да шул юлда, үзләре ышанган юлда бер хәрәкәт эшли алалармы? Аларның байлары, саннары йөзләп түгел, меңләп саналачак байлары шул юлда бер эш эшлиләрме?

Казан, мәсәлән: милли әдәбиятны тәрәккый иттерер өчен идеяле бер ширкәт ясалдымы? Башка бер шәһәрдә матбугатны милли юлдан тугъры иттереп алып барырлык бер оешма мәйданга китерелдеме? Идел буеның күп шәһәрләренең берсендә генә булса да милли театрымызга нигез салынырлык бер генә матди хәрәкәт эшләнелдеме? Юк! Ул гына да түгел, башланылган, бер идеягә торгызылган эшләр җимерелделәр, харап булдылар, матди көч юклыгыннан чәчәк ата алмаенча корыдылар, беттеләр.

Татар балаларының милли тәрбиядә булуы тиешлеге хакында бит беркемнең дә шөбһәсе юктыр? Шул ният белән чыгарылган матур «Тәрбиятел әтфаль», «Ак юл» журналлары акчасызлык юлында корбан булдылар. Мөгаллимнәр вә мөгаллимәләренең фән, тәрбия юлын күрсәтүгә ихтыяжларында бит беркемнең дә шөбһәсе юктыр? Шул бурыч-

ны үтәр өчен чыккан фән, тәрбия журналларыннан «Мөгаллим», «Мәктәп» берсе артыннан берсе үлдә, харап булды, култыклайчак көчләр булмаганга, бик кечкенә генә матди ярдәмнәр дә булмаганга баттылар, югалдылар.

Ул гына да түгел, бүгенге көндә милли тәрбиямез өчен иң кирәкле нәрсә мәктәп, дәрес китапларымыз икәнәндә сүз булу ихтималы юктыр бит? Менә хәзерге көндә шул фәндә тәхассыс (белгечлек) иткән исмасам (ичмаса) егерме мөгаллимнең генә әллә ни-кадәр яхшы китаплары нәширләре юкка, үзләренең акчалары юкка басылмаенча яталар.

Иң ахырдан: татар әдәбиятын мәйданга китерүдә исемнәре танылган мөхәррирләренең язган бер әсәрләре берләң милли байлыкның кирпечен салулары¹ тасдыйк ителгән (расланган) әдәбиләремезнең (әдипләребезнең) генә әсәрләре басылыр өчен исмасам бер нәрсә тудырылганмы?

Юк! Ник? Әллә боларның тарафдарлары азмы? Әллә әдәбиятның кирәклегең аңлаучылар юкмы? Әллә матбугатның су кебек лязим икәнәң белүчеләр житәрлек түгелме? Әллә мәктәп, мәдрәсәнең, матбугатның лөзүмен (кирәклеген) аңлаучыларның саны бик кыскамы?

Хәер! (Алай түгел!) Ник соң? Боларның берсенең дә иманы — үзенең ышанган матбугатына, әдәбиятына, мәктәбенә иманы Габделлатыйф хажиниң Коръән катыргысына иткән иманы кадәр юктыр. Чөнки боларның берсенең дә сөйләгән сүзә эчтән кайнап чыккан хакыйкәт түгел, модага иярүдән килгән балалык кына.

Ләкин балалык та үз вакытында үтәргә тиештер. Егетлек яшенә житкәч тә балигылыктан чыга алмаган гөрүһлар (төркемнәр) һичбер вакыт егет була алмаячаклардыр. Егет була белмәгән кешеләрнең вакыты житкәннең соңында карт була белмәвә дә мәгълүмдер.

Шуның өчен, шул зур вакыйгадан гыйбарәт алып, безнең аңлы дигән сыйныфымыз да берәз хәрәкәткә киләргә тиештер. Ул да сүз берләң түгел, иман берләң эшкә керешәргә тиештер. Хосусый (шәхси) эшне эшләүдә матди көч беренчә дәрәжә булганны бик белгән бу затлар жәмәгәтә эшләрендә дә матди көчләргә сарыф итә башларга, үзләренең теләкләрен мәйданга чыгарып өчен матди көчләргә бергә жыеп, милли бер ширкәт мәйданга китерү тиештер.

Безнең игътикадымызча (ышануыбызча), бүгенге көндә безгә иң беренчә кирәк булган ширкәт — үземезнең милли әдәбиятымыз, үземезнең фәнни әдәбиятымыз, үземезнең чын матбугатымызны алып бару өчен төзеләчәк ширкәттер.

Хәзер халыкның кулында акча барда шундый бер милли ширкәт тәэсис итү (оештыру) бик жиңел булачактыр. Ләкин берничә шарты бар. Аларның беренчесе — акчалы кешеләрнең (үз) акчасына табынмаулары, икенчесе — зыялы дигән затларның, әллә кемнәрнең бирүен көтеп тормаенча, иң әүвәл үзеннән башлаулары, өченчесе — кылны кырыкка ярып, бик гакыллы булган булып маташа-маташа форсатны качырмаулары.

Менә хәзер — мал куәте берләң милләтәңә хезмәт итәргә теләгән яшь көчләр — кизү (чират) сезнеке! Милләтәңезнең истикъбаләңә (киләчәгәңә) иманыңыз булса, балаңыз-чагаңызны шул милләт баласы итдереп күрәсеңез килсә, шул юлда өстеңезгә төшкән бурычны үтәргә тиештер. Үзеңезнең алдыңызда үзеңезнең шәрәфеңез булса (үзегезне хөрмәт итсәгез), үзеңезнең балаңыз-чагаңыз алдында үзеңезнең бурычыңызны аңлый алсаңыз — шул милли адымга эшләргә тиештерсез.

Бүгәңгә кадәр килдек, матбугатымыз берничә каһарманнарның жилкәсендә өстерәләп бара алды, әдәбиятымыз жаныннан газиз берничә әгъзасын корбан итеп, кечкенә-кечкенә адымнар ясый алды. Ләкин каһарманнар дәверә һәр милләттә бер генә була. Ул хәзер үттә. Үтмәсә — үтә.

Бөтен милләт өстенә төшкән һәрбер милли фарзе кифаяне (тиешле эшне) эшләп, милләт өстеннән фарызы (бурычны) төшерүче кимеде, кими бара, бетәчәк. Ләкин фа-

¹ Шул сәтырларны (юлларны) язучының унлап әдәби әсәре язылганнарына биш-алты ел үтсә дә, басылмый торалар. (Автор искәрмәсе.)

рыз бетми. Милли фарыз, милли ихтыяж арта гына бара. Бүген эшләнмәсә, иртәгә тагы зурая, иртәгә эшләнмәсә, кәффарәте (кылынырга тиешле эш) тагы олыгаячактыр вә милли яшәешемез авырайганнан авырая бара чактыр. Никадәр гакиллы башлы булып әллә кемнәр эшләгәнне көтсәңез дә, форсат качырудан башка файда чыкмаячактыр. Дини китаплар нәшер итүдә бурычын үти белгән карт Латыйф хажи сезнең өстенезгә милли фарыз булган йөкне төшерер өчен килмәячәктер.

II

Элгәреге заманда бабайларымызның үзләренең милләтләрен саклар өчен тоткан юллары бер генә булган. Ул да милләте хакимә (хаким итүче милләт) белән мөмкин кадәр аз мөнәсәбәттә булыну. Шуның өчен ул заманның алдагылары, голәмасы күршеләремез русларның бөтен тормышын хәрәм итеп игълан иткәннәр.

Русларның зәбихәсе (суелган хайваны) — хәрәм, рус белән никах — хәрәм, русларның ашамак-эчмәге — хәрәм, русларның телләре, көйләре — хәрәм, русларның гадәтләре, йолалары — хәрәм. Русларның киём-салымы, бүрке, шапкасы, каләнсуәи мәжүсисе (мәжүсиләрдән килә торган очлы бүреге) — хәрәм. Алар белән алыш-биреш итү, алар белән мөгамәлә итү, хәләл (тыйелмаган) даирәдә булса да — куркынычтан хали (азат) түгел.

Менә шул юллар берләп иске бабайлар үземезнең халкымызны үз хәйәтемез даирәсендән чыгармаска тырышканнар. Читләрдән килә торган һәртөрле мәдәни, гыйльми, дини, гадәти хәрәкәтләренең һәммәсен дингә хилаф (каршы) дип сөнәштергәннәр. Шуның аркасында безне — Русиянең эчендә калган бер уч Идел буе татарларын руслашудан саклап алып кала алганнар. Бабайларымызның бу хәрәкәте ул вакытта иң табигый бер хәрәкәт булган. Милләтне саклар өчен, тәназыг бәка өчен (яшәү өчен көрәштә) ул вакытта ялгыз шул юл гына тугъры булган.

Шул хәрәмнар аркасында бабайларымыз гаиләмезгә рус хатыны керүдән саклый алганнар, гаиләмезне тәмам милли иттереп калдыра алганнар. Шул хәрәмнар аркасында бабайларымыз үземезнең йоламыз, гадәтемезне саклай алганнар, тормышымызны русларның көе, музыкасы, гадәте, йоласы тәэсирендән азат итә алганнар. Шул хәрәмнар хакында халкымызның рухына «чын тормыш — безнең тормыш, башкаларның тормышы — хәрәм тормыш» дигән казыяне (кагыйдәне, фикерне) сугып, үзенең тормышына — хәйәтенә каршы зур бер мәхәббәт баглата алганнар.

Ул вакытларда бабайларның шул калканнары тәмамы берләп читтән килә торган үзлекне бетерүгә каршы тора алган, ул замананың кыска гакиллы миссионерларының дорфача христиан итергә тырышуларына каршы калыга (ныгытма) була белгән.

Ләкин ул вакытта безнең халкымызның бөтен тормышы тәдафегый (үзен саклап дошманга каршы торырлык) хәлендә булган. Ул үзенең иленә кергән дә, керпә кебек бөтәләнгән дә яткан. Читтән ни генә килсен: ул сөтмә, балмы, дөгетмә, катыкмы — зәһәрә берләп агу, дигән дә куйган. Ичберсендән авызына алмаган.

Ләкин вакыт үткән саен замана үзгәргән. Русиянең хокукый тормышында үзгәрешләр булган кебек, аның сәүдәсендә, гыйлем, һөнәрендә дә әллә никадәр яңалык пәйда булган. Безнең халык та, табигый улара, шул зур агымга каршы тора алмаган. Аның сәүдәгәре сәүдәгә керешкән. Рус берләп, яһүд берләп, башкалар берләп мөгамәләгә тотынган. Аның сүзен дә, көен дә ишеткән. Халкын, тормышын да күргән. Киём-салымын да күздән кичергән.

Озын-озак мөнәсәбәттән соң теге бабайларның «русның һәр нәрсәсе — хәрәм» дигән казыясе дә җимерелгән. Татар тормышында Йаурупа мәдәниятына каршы корылган шул крепость ватылгач та Йаурупа мәдәнияты татар тормышының эченә җимерелеп керә. Аның әдәбияты, аның музыкасы, аның йоласы-гадәте, аның киём-салымы татар тормышын каплай. Иске бабайларның гадәте буенча бәгъзе бер кешеләремез «хә-

рам, хәрам!» дип кычкырса да, буа ерылган, суга каршы «рәхсәт юк!» дигән бу әмерләренң тавышка (тавыштан) башка һичбер нәтижәсе булмый.

Хәзер бүгенге көндә, моннан илле ел элгәре татар дөнъясы — ислам диненнән күбәи тимер (тимер кием) кигән татар дөнъясы тәмамы берлән үзгәргән. Аның йоласы-гадәте элгәреге саф татар йоласы түгел, аның киеме-салымы Алтай тауларыннан алып чыккан печемдә (кисештә, рәвештә) түгел, аның тормышының үзәге элгәреге кебек күршеләрнең басып китүеннән курку түгел. Аның утырган жире дә элгәреге кебек Идел буе татар иле генә түгел: ул бөтен Русиягә жәелгән, жәелә, Россиянең шәһәрләренә, авылларына кәсеп өчен китә, тарала.

Аның әхвале рухиясе (рухи хәле) дә башка. Ул хәзер рус хәйәтенә каршы «бу — хәрам» дигән үлчәүне югалткан. Элгәреге бабайлар заманасындагы бик күп хәрам булган нәрсәләр хәзер аның тормышына кереп киткән — «кирәкле» булып киткән. Ул алар белән хәзер тартыша да алмый, аларны чыгарып ыргыта да алмый. Дөресте, шул ыргытуны кирәк тә тапмый.

Ул хәзер русның тормышыннан ул кадәр жирәнми, рус хатыны, дип күзне йомып китми, рус зәбихәсе хәрам, дип ашамаенча тормый, рус берлән алыш-биреш итү шөбһәле, дип үзенең табышын югалтмый, югалта алмый. Чөнки тормыш аны мәжбүри итеп шулай сарыбсыз (талымсыз) булырга куша. Шунның өчен аның үзлеге, аның миллияте элгәреге дин калканы берлән генә саклана алмый. Аның үзлеге элгәреге кебек йола-гадәттә руска иярмәү берлән генә мөхәфәзә ителә (саклана) алмый.

Ул хәзер ул «иярмәүне» булдыра алмый. Иң тугърысы — булдырырга тиеш тә тапмый. Ул хәзер элгәреге кебек дорфа миссионерның килеп үзен христиан итүеннән курыкмый. Анлык кына аның үзенә ышанычы бар. Анлык кына, үзенең хокукын саклый белерлек кенә аның иманы бар. Ләкин аның миллияте, аның үзлеге һаман да читтән һөжүмгә мәгърүз (дучар ителгән), элгәрегә караганда мең мәртәбә артык куәтләр берлән һөжүмгә мәгърүз!

Ул хәзер иленнән чыккан. Аның иң фәгъгаль (күп эшләүче) бүлеге шәһәрләрдә яши, сәүдәсен, һөнәрен үзенә башка халыклар берлән эшли. Шуларның телен өйрәнә, гадәтен белә. Алар берлән төрле мөгамәләдә була. Ашавында-эчүендә, киemenдә-салымында — ул гомум модага табигъ (иярүче). Ул мода Алтай тауларыннан чыкмый — Петербуртта, Мәскәүдә чыга.

Эш эшләп бетердеме, ул тын жыйар өчен урамга чыкса, анда аны кинематограф каршы ала. Ул зур көзгеле залда музыка астында үзенең утыз тиененә күңелен жуата. Театр музыкасы аның арыган нервларын хәл жыйдыра! Ләкин «Тәфкилев», «Сакмар» уйнап түгел, «Во саду ли, в огороде» көйләп! Ул аз гына үсә төшеп, зуррак сәүдәгәр булса, рәхим ит, аның ихтиярында рус театрлары, рус опералары, рус концертлары. Менә болар барысы да акрын гына моның эченә сеңә-сеңә элгәреге татар баласының үзлеген читкә куа бара. Аның миллиятен чит мәдәният эчендә тоз кебек эретә бара.

Бу да әле бер хәл. Бу кыйсем халык үзләре мәдрәсәсен, мәктәбен, мулла, мөдәррисен күргәнгә, аларның эчләренә үзлелек ныгытылган, аларның тәмамән миллиятләрен югалтудан страховать ителгән. Ләкин яшь буынның хәле ничек? Болар балалары ничек? Архангельдә, Тверьдә, Киевта, Харьковта, Владивостокта, Харбинда, Костромада яши торган бу татарларның балаларының хәле ничек?

Балалык вакытларын болар үзләре кебек яшәтәш рус балалары Вася, Маня, Федя белән үткәрергә мәжбүрләр. Шул Вася, Федялар арасында азлык хасил иткәнгә — уенда, гадәттә алардан үрнәк алырга мәжбүрләр. Мәктәп вакыты житеп, укый башласалар, тагы Вася, Паша, Федя өчен хәзерләнгән мәктәпләргә китми хәлләре бармы?

Юк! Соңгы елларда ибтидаи (башлангыч) мәктәпләремез артса да, игъдади тәрбия (югары белем алуга хәзерлек) өчен рус гимназияләренә керми хәл юк бит!

Шул балаларның авызлары ачылып әдәбият укый башласа, рус телендәге йөз еллар эшләнгән рус әдәбияты берлән татар әдәбиятын чагыштырып карамый хәле бармы? Зур рус милләтенең күп еллар эшләнгән әдәбияты алдында татарның кечкенә, яшь әдәбияты

тез чүкми хәле бармы? Музыкага китсә, әллә никадәр, дөньяга мәшһүр композиторлары эшлэгән рус музыкасы берлән безнең милли кубызымызның черләве ярышуны күтәрәчәкме?

Һич! Шуның өчен бу балаларның үскән вакытларында — үзләренең такамелләре (үсеше) өчен читтән фән, гыйлем, тәрбия алган чакларында — бөтен мәгънәви азыклары чит халыкның азыгы булачактыр вә шул татар балаларында милли ныклыкны саклый торган һичбер көч калмаячактыр. Шуның өчен бүгенге китешемездә барсак, тормышымызның үзгәрешенә каршы үземезнең үзлегемезне саклай торган яңгы коралларга ябышмасак, егерме биш, утыз ел үткәннән соң безнең хәлемез ни булачактыр? Без берәз татарча сөйли белә торган, паспортларымызга «Әхмәтжан Мөхәмәтжан угълы», «Әсма Миңләшәриф кызы» дип язылган кешеләр булып, атамыз, анамыз үлгәндә мулладан ясин «прочитать» иттерә торган рәсми-мөселманнар, рухан — башыннан алып ахырына кадәр руслар, маржалар булып калачакмыз.

Без ул вакытта яисә Касыйм татарлары кебек әллә нинди иске фикерләрдә мөтәгассыйб (фанатик) булып, милли эшләрдә тәмам рус булып, үзлегемезнең тамырына балта чабучан милли кяферләр булачакмыз. Яисә Литва татарлары кебек буен (мун) бөтиле, шәмаиле шәрифле (изге шәмаилле), теле юк, әдәбияты юк, музыкасы юк, гадәте-йоласы юк байгышлар булып калачакмыз.

Ләкин шул хәлдән чыгар өчен киләчәк егерме биш, утыз ел эчендә бөтен Идел бую мөселманнары арасында Ильминский да уйлы алмаган шул миллиятсезлек, руслашу падишаһлык сөрмәсен өчен юллар бармы соң?

Бар! Ул да — хәзерге көннән үк яшь буынымызны милли зәррә (бөртек) берлән зирәһләү (ныгыту, бронялау), ул да — балаларымызны миллиятнең бөтен төрлеләре берлән ашлау!

Ләкин буның өчен Коръәнне дөрест иттереп бастырып, шәп иттереп төпләтү генә җитәчәк түгелдер. Аның өчен милләтнең аңлылары, киләчәктәге шул куркынычны күрәп, бу көннән үз вазифасын үти башларга тиештер. Бу көннән яшь буын өчен милли азык хәзерләтергә тиештер. Аның өчен ни лязим?

Аның өчен ни лязиммы? Үзлегемезне саклар өчен, үземезнең аерым бер милләт булып яшәвемезне саклар өчен ни лязиммы? Үземезнең күрше милләтләр арасында эреп бетеп, бөтен барлыгымызны, бөтен мәдәниятымызны, бөтен байлыгымызны читләрне үстерер өчен тирес, чүп булудан саклар өчен ни лязиммы?

Моның җавабы бик кыска: без — көчле булырга тиеш, чит милләтләргә көчләре тарафыннан йотылмаслык дәрәжәдә, милли авызларына сыймаслык дәрәжәдә зур булырга тиеш. Чит халыкларның тешләре арасында кысылып, изелер дәрәжәдә тешсез, тырнаксыз булмаска, күрше халыкларның мигъдәләренә (ашказанына) керү берлән каймак кебек эреп китәр дәрәжәдә йомшак, зәгыйфь булмаска тиеш.

Әгәр без шулай көчле була алсак — безнең бер милләт булып торышыбыз хәл ителгән! Әгәр без үзлегемезне саклар дәрәжәдә көчлелек күрсәтә алмасак — безнең башка халыкларның үсүләре өчен тирес булуыбыз катгый!

Замана — көчленеке! Хәйәт хакы, кирәк аерым кешеләрдә булсын, кирәк иҗтимагый сыйныфларда булсын, кирәк аерым милләтләрдә булсын — көчленеке. Бу — табигатьнең кануны!

Ләкин бер милли оешма ни белән вә ни дәрәжәдә көчле була беләчәк! Моның өчен биреләчәк җавап та бик кыска һәм катгый. Бер адәмнең таза, көчле, нык булуы өчен, аның бөтен әгъзалары исән булып, аңар ашамак-эчмәк пакь, һава саф булуы өстенә, ул адәмнең әгъзаларының бөтен хәрәкәте киләчәген саклар өчен хезмәт итүе кирәк. Ягъни ул бүгенге көндә мохиттан алган көчне иртәгә, өченче көнгә тормышын дәвам иттерер өчен кирәкле эшләргә боруы, бар көчен шул юлда татбик итүе (куллануы)

кирәк. Шуның кебек үк, бер милләтнең бер милләт булып, аерым бер мәдәни оешма булып, үзенең телен үзенең гадәтен, йоласын, үзенең динен саклар өчен лязим булган шартлары да — шул милләтнең бөтен әгъзаларының үзенең бәкасы (яшәве) өчен кирәкле булган хезмәтләренә итүе. Милләтнең башы шул фикер хакында уйларга тиеш. Милләтнең кулы шул хакта лязим күрелгән эшләренә татбикъка (башкаруга) таба борылырга тиеш. Милләтнең аягы, гәүдәсе шул башның борган тарафына хәрәкәт итәргә, адым атларга тиеш. Милләтнең үрчү куәте халыкның саны артуга гына түгел, халыкның ганганәсе (яшәү тәртибе), милли әхвале рухиясенең өзәлмәенчә атадан бабага, бабадан балага бирелүенең тәсбих теземе булырга тиештер.

Ләкин бу «тиешләр» һәммәсә дә нәзарият (теория) бит! Моның татбикы (кулланылышы) ни тарызда (ни рәвештә)? Моның татбикымы? Аның өчен иң әүвәл милли хәйәтемездәге ижтимагый гонсыларымызның (корылышларыбызның) кайсысы киләчәк өчен кирәкле, милли бәкамыз (яшәешебез) өчен кайсысы лязим икәннен тәгаен итү шарттыр.

Бу гонсыларны хәзерге кебек карт, яшь истыйляхлары (атамалары) берлән бүлгәндә дә бик зур яңлышмаячакмыз. Киләчәк тормыш — моннан егерме, утыз ел, илле ел соңгы тормыш кемнәр өчен кирәк? Бүгенге көндә гүр якасына аяк баскан картлар өчен моның кайгысы — хәсрәт түгел, рәхәте — шатлык түгел икәнә мәгълүмдер. Киләчәктә бетү, руслашуга да кемнәр мәгъруз (дучар)? Бүгенге көннең картлары, ир урталары түгел — хәзерге көннең яшьләре, балалары, киләчәк буындыр. Шуның өчен, шул киләчәк хәзерлеген корганда, уйлаганда хәзерге картларның уйлары, фикерләре аларның искедән калма мөстәхасә (каткан) фикерләре берлән катгыян хисаплашмаска тиештер. Бөтен нигезне — киләчәк өчен корылачак нигезне яшьләргә каратып, киләчәк буынның баласына каратып эшләргә тиештер. Шуның өчен, зиярәт тирәсен тотуларын мөхтәрәм картларга калдырып — яшьләр, балаларның истикъбале (киләчәге) белән мәшгуль булырга, аларны руслашудан, бетүдән саклар өчен юллар табарга тиештер.

Моның өчен иң беренче шарт — мәктәпләремезнең милли булуы түгелме? Шөбһәсез, шулайдыр. Ләкин бүгенге көндә ибтидаи (башлангыч) мәктәпләремездә «милли» дигән сүз никадәр истигъмал ителсә дә (кулланылса да) эч ягыннан болар бик зәгыйфь, моның төбенә куелган тәрбия һичбер төрле рәтләнеп эшләнелмәгән, мәктәпләренң нигезләренә чын милли тәрбия берләштерелмәгән.

Моның сәбәпләре, әлбәттә, бик күп. Мөгаллим, мөгаллимәнең лөзүме (тиеш) кадәре мәгълүматы җитмәве, мәктәп китапларымызның бик начар булып, мәгълүм бер мәсләккә хезмәт итәр өчен эшләнгән булмаулары — шул кимчелекләр аркасындадыр мәктәп күргән балаларымыз мәгълүм бер милли тәрбияне алып чыга алмыйлар, мәктәптән чыккач, мәгълүм милли юлдан барырлык итеп җибәрелә алмыйлар.

Шуның өчен милли бинаны төзүдә беренче лязим булган нәрсә — мәктәпләремезнең мәгънәви көчләрен зурайту, йөксәлтүдер. Бу — беренче. Икенче — мәктәптә вакытта баланың алганы никадәр күп кебек күренсә дә, алар бик сай мәгълүматлы булалар. Тәрбия хосусында мәктәпләр никадәр яхшы булса, алар гына юлга төшерә алмыйлар. Шуның өчен — мәктәпләрдән дәрт алып чыккан балаларның омтылуларын тудырып өчен — аларның мәктәп тышындагы тәрбияләрен мәгълүм юлдан алып бару лязимдыр. Шуның өчен яшь буынның уку китапларына дикъкат итү лязимдыр. Милли хәйәтнең төрле мәсьәләләре хакында баланың башындагы сөальләргә милли рухта җавап табар өчен милли әдәбият иң ышанычлы иптәштер. Шуның өчен яшь буынга үзенең телендә язылган әдәбият та аның күңеле омтылган бөтен мәсьәләләргә җавап табар дәрәжәдә бай булырга тиештер. Аның күңелен жуатыр, башындагы, йөрәгендәге дәртләрен таратыр өчен милли музыкасын яисә кулына алып уйнаган көе аның саф хисләрен былчыратмас дәрәжәдә эшләнгән булырга кирәктер.

Аның эче пошыпмы, майданындагы бер-бер ижмитагыймы, гаиләвиме мәсьәләне хәл итәргә юл эзләпме барган театрында алган хиссияте, тәмамы берлән миллияткә манчылган булу өстенә, санагать (сәнгать) җәһәттеннән дә чын театр булырга тиештер.

Шуның өстенә яшь буынның һәркөн иртә берлән хәбәрләр, вакыйгалар хакында укый торган гәзитәсе, фәнни мәсьәләләр хакында моталәга итә (фикер йөртә) торган журналы, китаплары ана телендә булуы һәм дә эченең байлыгы ягыннан күршеләрнекеннән ким булмасы шарттыр.

Ләкин сүздә жиңел бу эшләрне билфигыль (чынлыкта) эшләү фәүкылгадә (гадәттән тыш) бер гайрәткә мохтаждыр. Ул да — татарның бөтен мәгънәви көчләрен берләштереп, аларның бөтен куәтләреннән, талантларыннан мөмкин кадәр күп иттереп милли байлык тудыруга истигъмалы итү (файдалану), аларны остаңа иттереп эксплуатировать итүдәр (эшкә жигүдәр).

Моның өчен хәзерге көндә мәктәп, мәдрәсәләремез дәрес китаплары яза алырлык әһле тәрбияне (тәрбиячеләрне) бергә оештырып, мәгълүм программада дәрес китаплары хәзерләтүдәр (хәзерләтү тиештер). Моның өчен әдәбиятымызның үсүенә хезмәт итүе күздә тотылган бөтен әдипләремезнең хәйәтләрен мөмкин кадәр зур милли эсәрләр мәйданга китерердәй юлга борудыр (бору кирәктер). Моның өчен — милли матбугатымызның күрше яһүд, рус, әрмән матбугатыннан мәгънәви яктан фәкыйрь булмасын өчен — әһле гыйлем (гыйлем ияләре), әһле фәнне матбугат мәйданына чыгарыр дәрәжәдә матди жәһәттән ныкландырудыр (ныкландыру мөһимдәр).

Боларның барысы да матди көчкә мохтаждыр. Һәм дә хәзерге көндә төрле жиргә таралган татарның мәгънәви көчләре шул кизүдәге (рәттәге) мәсьәләләрне хәл итәр дәрәжәдә хәзерлегә булганда — бөтен терәлү матди көчтә генәдәр. Ул матди көч һичбер халыкта да күктән иңмәгәнгә, читтән китерелмәгәнгә, халыкның үз эченнән табылырга тиештер. Бәхетле халыкларда күп вакытта бай бер сыйныф шуны эшлидәр. Безнең кебек йолкыш милләтләрдә, шул зур милли бурычны тутырыр өчен, иманыннан башка каләмә генә яисә авызы гына бар, жирсез, сусыз пролетариат эшли, (эшкә) керешә. (Эш), матди көч житмәү аркасында, әллә никадәр гайрәт сарыф ителеп, әллә никадәр кыйммәте юк (бәя куйгысыз) затлар югалтып кына дәвам итә аладыр — фәкәт үләр-үлмәс дәрәжәдә генә дәвам итә аладыр вә алгандыр.

Ләкин моның соңында шул дәрәжәдә дәвам итсә, бу көчләр халыкны руслашудан сакларлык калкан хәзерли алмаячаклардыр. Бу кечкенә генә көч киләчәк буынның милли рухыны туйдырырлык милли мәгънәви азык житкереп тора алмаячактыр.

Шуның өчен хәзерге көндә шул ихтыяжны аңлаган даирәләр, шуның чарасына төшенергә тиештер. Моның өчен дә иң фарыз булган нәрсә — бу көчләр терәлеп тора торган матди манигъларны (киртәләрне) бетерүдәр. Икенчедән, яңа көчләр хәзерләр өчен өмидле яшьләрне хәзерләүдәр. Боларны фәгалияткә чыгарыр (эшкә ашырыр) өчен — милләт тарафыннан әмният (ышаныч) казанган кешеләрнең идарәсенә бирер өчен — милли бер фонд хәзерләүдәр (хәзерләү кирәктер). Шул милли фондтан үземезнең матбугатымыз, әдәбиятымыз, театрымыз, музыкамыз ярдәм алырга тиештер. Шул милли фондтан (акча) рус мәктәпләрендә укучыларымызны милли даирәдә тәрбия ителәчәк юлга сарыф ителергә тиештер.

Татбикәткә (кулланылышка) килгәндә, иң беренче, милли фондтан зур бер нәшер китап ширкәте ясап мәктәп, китап, әдәбият, театр, музыкамызны үз кулына алырга тырышырга тиештер. Икенчедән, шул кирәкле тарызда (рәвештә) нәшер иткән китапларны, мөмкин кадәр бөтен авыл почмакларына кадәр таратырга тиештер.

Менә шул эшләнә алса, егерме-утыз ел эчендә Идел буе татары суда батмый, утта янмый торган, кая барса да эреми-нитми торган бер милли оешма була беләчәктер. Шул бурычны эшли алмасаң, киләчәктәге буынның руслашуына бүгеннән разылык имзасы аткан буламыз.

Ләкин бездә сәүдәгәрләр; байлар арасында шул фикерне аңлаганнар житәрлек бармы? Бөтен Идел буенда шундый бер ширкәт ясарлык йөз, йөз егерме мең сумлык акча табып буламы? Аңлаган яшьләр арасында тарих буенча онытылмаячак шул милли хезмәттә беренче урында торырга теләүчеләр бармы? Монысын киләчәк күрсәтер!

Текстны Казан университеты
фәнни китапханәсе хезмәткәре
ДИЛАРА АБДУЛЛИНА әзерләде.

ИНКЫЙЛАБЧИ МИРАСЫ

Мирсәет Хәйдәргали улы Солтангалиев — Совет хакимиятенә беренче елларында күренекле дәүләт эшлеклесе, гадел милли сәясәтне тормышка ашыру өчен аяусыз көрәшкән, Сталинның милләтләрнең тигезсезлеген ныгытуга, аларның үзбилгеләнү хокукларын кысуга юнәлдерелгән сәясәтнең нигезле һәм кискен төстә тәнкыйть иткән һәм шуның өчен 1940 елда «бөек юлбашчы» палачлары кулыннан һәлак булган каһарман.

Билгеле булганча, СССР төзелер алдыннан милли дәүләтчелек мәсьәләләре буенча бәхәсләр куерып китә. Бәхәсләшүчеләр нигездә ике лагерьга аерылалар. Аларны аера торган нәрсә — милләтләрнең тигезлегенә, аларның үзбилгеләнү хокукларына мөнәсәбәт. Берәүләр — 1917 елның 2 ноябрендә үк кабул ителгән Россия халыклары хокуклары декларациясендә каралган милләтләрнең тигезлеген, аларның үзбилгеләнү хокукларын эзлекле рәвештә тормышка ашыруның зарурилыгын яклай. Болар арасында М. Х. Солтангалиев та була. Икенчеләр исә моңа каршы чыгалар, милләтләрне сортларга аералар, бер төрлеләштерә тулы хокук, башкаларына кечерәк хокук бирү ягында торалар. Бу группаның башында торучы партия Үзәк Комитеты генераль секретаре И. В. Сталин бәйсез Совет республикаларын автономияле республикалар сыйфатында РСФСР составына керту планын күтәрәп чыга. Бу вакытта каты авырып яткан В. И. Ленин моңа каршы төшә һәм әлеге планын тормышка ашырырга ирек бирми тора. Бәхәсләшүчеләр арасында киләчәктә милли республикалар бөтенләй булмас дичүчеләр дә табыла.

И. В. Сталин 1922 елның 29 декабрендә Советларның X Бөтенроссия съездында ясаган докладында СССР составына РСФСР, Закавказье Совет Федератив Социалистик Республикасы, Украина һәм Белоруссиянең керүе һәм аларның гына СССР субъекты булулары турында басым ясап әйтте. Бу доклад буенча фикер алышу съездның РКП(б) фракциясе утырышына күчәрелә. Утырышта М. Х. Солтангалиев РСФСР, ЗСФСР составларындагы автономияле республикаларның да СССРга турыдан-туры

кертелү кирәклегенә басым ясады, СССР Үзәк Башкарма Комитетында, СССР Халык Комиссарлары Советында аларның тулы хокуклы вәкилләре булырга тиешлеген әйтте, милләтләрне үз һәм үги балаларга аеруның гайре табигый булуына күрсәтте. Бу турыда башка делегатлар да сөйләде, ләкин Сталин басымы астында ул фикерләр кабул ителмәде.

1923 елның 17—25 апрелендә РКП(б)ның XII съездында ясаган докладында Сталин милли мәсьәләне хәл итүне бары тик республикалардагы Совет хакимияте органнарында, Союз комиссариатлары коллегияләре составында руслардан башка милләт вәкилләренә дә катнаша алуларына, СССР Үзәк Башкарма Комитетында, Союз палатасынан тыш, Милләтләр палатасы булдыруга гына кайтарып калдырды.

Съездның милли секциясендәге чыгышында М. Х. Солтангалиев: «Мәсьәләнең иптәш Сталин тәкъдим иткәнчә куелышы милли мәсьәләне хәл итми һәм без, аны кардиналь куймаган очракта, бу нәрсәгә яңадан әйләнеп кайтырга мәжбүр булачакбыз»,— ди. Съезд делегатларының шактый өлеше шулай ук милләтләрнең тигезлеген яклап чыгалар, үзбилгеләнү хокукының тулысынча тормышка ашырылуын кирәк санылар.

Сталин съездның пленар утырышында секция эше йомгаклары турындагы чыгышында, демагогиягә бирелә, милләтләрнең үзбилгеләнү хокукларын тормышка ашырганчы, беренче чиратта, социаль мәсьәләләрне хәл итәргә, эшчеләр хакимиятен ныгытуны тәэмин итәргә кирәк, ди, милләтләрнең тигезлеген яклап чыгучыларга «жирле шовинист» ярлыгын тага. Киләчәктә бу кешеләрнең барысы да репрессия корбаны булалар. Алар арасында иң беренчесе — М. Солтангалиев.

XII съезд тәмамланып 10 көн узуга, 4 майда, Солтангалиев РКП(б) Үзәк контроль комиссиясенә чакырыла. Анда аңа «партиягә, советка каршы элемент» булганы өчен партиядән чыгарылуы, барлык эш урыннарыннан азат ителүе, эшен тикшерү өчен документларның Баш сәяси идарәгә жиһәрелүе турында хәбәр ителә. Ул шунда ук кулга алынып, Лубянкага озатыла. Ә ул вакытта Солтангалиев Мәскәүдә Татарстан республикасы вәкиле, Милләтләр эшләре Халык Комиссариатының кече коллегиясе әгъзасы, шул ук комиссариат каршындагы жир эшләре буенча федераль комитетның рәисе, Шәрык хезмәт ияләренә коммунистик университеты житәкчеләренә берсе һәм аның укучысы, күп кенә үзәк оешмаларда әгъза иде.

Сталин Солтангалиевне рухи яктан сындырырга, сәяси көрәш майданыннан алып ташларга бөтен көчен куйды, исемен тарихта бары тик Совет дәүләтенә явыз дошманы сыйфатында гына калдырырга омтылды. Алай гына да түгел эле. Сталин Солтангалиев мисалында үзенә каршы чыгарга батырчылык итүчеләрне нәрсә көткән күрсәтергә теләде. Шул максатлардан чыгып, ул ВКП(б) Үзәк Комитеты каршында милли республикаларның һәм өлкәләрнең җаваплы житәкчеләре катнашында 4 махсус киңәшмә чакырды. 1923 елның 9—12 июнендә булып узган бу киңәшмәдә Үзәк Комитет әгъзаларыннан һәм әгъзалыкка кандидатлардан 20 кеше, шулар исәбеннән 9 Политбюро әгъзасы һәм әгъзалыкка кандидат, Үзәк контроль комиссиясенә 6 әгъзасы, урыннарда 58 кеше катнаша. Үзенең составы, тикшергән мәсьәләләрнең һәм кабул иткән карарларының эһәмияте ягыннан караганда, киңәшмәне Үзәк Комитет пленумына тиңләп була. Аның карарлары партия съездлары, конференцияләре, Үзәк Комитет пленумына резолюцияләре, карарлары җыентыкларына да кертелгән.

Киңәшмәдә, көн тәртибендәге беренче мәсьәлә буларак, Солтангалиев эше карала. Үзәк контроль комиссия исемнән доклад белән В. В. Куйбышев чыга. Милли республикаларның кайбер житәкчеләренә шифр белән язып жиһәргән һәм Баш политик идарә кулына эләккән берничә хатка нигезләнеп кенә докладта төрмәдә утыручы Солтангалиев өстенә авыр гаепләр ташлана, ул партиянең һәм Совет дәүләтенә дошманы итеп күрсәтелә. Имеш, ул революциягә каршы көчләр белән элементә урнаштырырга маташкан, милли мәсьәлә буенча партиянең яшерен карарларын ачкан. Бу «гаепләр»не әвәләүдә Сталинның катнашы булуы шиксез.

Киңәшмәнең стенограммасын җентекләп өйрәнү (аны эле күптәп түгел генә укырга мөмкинлек ачылды) анда катнашучыларның күбесе ҮК исемнән әйтелгән бу ялган

га ышанган дигән нәтижә ясарга урын калдыра. Куйбышев докладында һәм ул тәкъдим иткән резолюция проектында беренче мәртәбә «солтангалиевчелек» дигән уйдырма кулланыла. 20—30 елларда татар, башкорт интеллигенциясенең иң алдынды вәкилләренә карата киң масштаблы репрессия өчен бу ялган атама бик кулай сылтау була.

Шул вакыттан бирле тарихчылар, язучылар Октябрь революциясе, гражданнар сугышы, милли мәсьәлә турында язганда М. Солтангалиев исемен я читләтеп үтәргә, я «буржуаз милләтче», «халык дошманы» кебек эпитетлар өстәп кенә язарга тиеш булар иде. Сталин үлеп, аның жинаятьләре фаш ителгәч тә, М. Солтангалиевкә карата ялган караш сакланып килде. Татар халкының бөөк улы исеменә ташланган яланы алып ташлау шактый озакка сузылды. Ниһаять, соңгы вакытта, 30—40 елларда, 50 елларның башында законсыз репрессия корбаны булган кешеләрнең эшләрен кабат тикшерү булды һәм аларның гаепсез булулары ачыкланды. 1990 елда М. Солтангалиевнең һәм «солтангалиевчелек»тә гаепләнгән кешеләрнең эшләре дә каралды, алар юридик яктан да, сәяси яктан да акландылар. Соңарып булса да, гаделлек өскә чыкты.

М. Х. Солтангалиев шактый бай ижади мирас калдырган шәхес. 1912—1923 елларда Петроградта, Мәскәүдә, Казанда, Уфада, Бакуда рус һәм татар телләрендә чыккан газета-журналларда аның йөзләп мәкаләсе басыла. Октябрь революциясенә кадәр язылган мәкаләләрендә татарлар арасында мәгариф, культура-агарту эшләре үзәктә булса, революциядән соң чыкканнарында ижтимагый-сәяси, бигрәк тә милли мәсьәләләр күбрәк чагылыш табалар. Шулар арасынан иң әһәмиятлеләре буларак «Жизнь национальностей» газетасында (1923 елда ул журнал булып чыга башлаган) басылган түбәндәге мәкаләләрен күрсәтергә була: «Социаль революция һәм Шәрык» (1919 ел, 5, 12 октябрь, 2 ноябрь), «Татарлар һәм Октябрь революциясе» (1921 ел, 5 ноябрь), «Мөселманнар арасында дингә каршы пропаганда ысуллары» (1921 ел, 14, 21 декабрь. Бу мәкалә рус һәм татар телләрендә аерым басмалар булып та чыга), «Татарстан Автономияле Республикасы» (1923, 1 китап, 25—39 б.).

Күп мәкаләләре астында үз исемен куйса да, М. Солтангалиев шактый мәкаләсен «Сухой», «Он», «М. С.», «Кармаскалинец», «Көлке баш», «Сын народа», «Учитель-татарин» псевдонимнары белән дә бастыра.

М. Солтангалиев кечкенә күләмле әдәби әсәрләр, нәсерләр, шигырьләр, легендалар да ижат иткән һәм вакытлы матбугатта бастырган. Шуларның берсен «Ызгыш алмасы» дигән легенданы укучыларга тәкъдим итәм. Ул «Көлке баш» псевдонимы белән «Мусульманская газета»сының 1914 ел, 8 июнь санында басылган.

ИЛДУС ГЫЙЗЗӘТУЛЛИН,
тарих фәннәре кандидаты.

«ЫЗГЫШ АЛМА СЫ»

(Татар легендасы)

Әүвәл заманда, атабыз Адәм, һава-анабыз белән тормыш итә башлагач, моны Аллаһе тәгалә үз янына чакыртып ала, агач сука, биш үгез, озын чыбыркы бирә һәм әйтә: «Бар, дөнья буйлап жир сөр. Нәсел-нәсәбең жирдән ризык табарга өйрәнсен», — ди. Адәм Аллаһе тәгаләгә өч мәртәбә баш орып, рәхмәт әйтә дә, өенә кайтып китә.

Өйдә аны мәһабәт кыяфәт белән сөенеп-шатланып һава-анабыз көтеп тора.

Ул атабыз Адәмне тәрбияләп озын юлга озата.

Жир сөрергә дип еракка, бик еракка китәргә уйлаган атабыз Адәм.

Йокыдан уянып килә торган агач-куакларның башларын нурлары белән сыйпап, кояш күтәрелеп килә... Киек-жәнлекләр, сайрар кошлар, озынколак куркак куяңнар, бер хәсрәтсез чәчәктән-чәчәккә кунып йөрүче күбәләкләр, мәңге шат, тынгы белмәс чәбен-черкиләп, әкәм-төкәмнәр уяна, барысы да яшәргә омтылалар...

Барысы да терелә... Һәр тарафта тормыш дулкыннары чайкала... Табигатьтәгә бөтен нәрсә шушы сихри нур астында ниндидер мәңгелек яшьлек, сүнмәс дәрт турында сөйләшәләр симан. Чиста-пакь, самими, табигый бер көләчлек белән күк елмая. Олы күл сабыр гына балкып ята.

Адәм юлга чыгып китә...

Бара-бара, һава-анабыз да, йорт-куралар да бик еракта калып, күл исә ялтыравыклы бер нокта кадәрле генә күренә башлагач, Адәм галәйһиәссәлам туктап, «бик озак, бик күп сөрергәме икән миңа», дип уйлана башлый.

Бик озак уйлана ул һәм ирексездән аның күз алдына киләсе дәверләр килеп баса.

Адәм сукасына ябыша һәм үгезләрен куаларга тотына. Жир күкрәген ерткалатасы килмәгән кебек тоела аңа. Үлән тамырлары ыңгырашып, ах-зар белән өзәләләр кебек. Ләкин Адәм туктамый. Алга таба бара да бара... Ә уйлары исә тагын да ераграк, киләчәккә чаба... Киләчәктә яшиячәк буыннар турында уйлана.

Никадәр ераграк киткән саен, аның зиһене ачыклана, киләчәк шулкадәр яктырак, аныграк күз алдына килә симан.

... Менә үсә, һаман үрчи адәм балалары. Бөтен жир йөзә буйлап таралалар. Аларның хәрәкәтен мәһабәт таулар да, олы елгалар да, кара урманнар да туктата алмый. Алар бертуктаусыз үрчи, тарала... Бервакыт шулчаклы күбәяләр ки, ашар ризык житми башлый... Шул мәлдә атабыз Адәмгә кешеләр бер-берсен ашыйлар кебек тоела башлый. Аның йөрәге кысылып, сулкылдап куя һәм: «Туктагыз, балаларым! Мин сезне ачлыктан коткарым!» — дип кычкырып жибәрә. Үгезләр, Адәм аларга кычкырды дип белеп, туктыйлар.

Адәмнең зиһене ачылып китә. Караса, аның алдында арыган үгезләр басып тора. Кояш аяусыз яндыра. Аның тәнненнән елга булып тир ага. Ул артына борылып карый. Анда кара елан кебек буразна сузылып ята. Аның исә ахыры да күренми.

Адәм галәйһиәссәлам үгезләрне туара һәм болынга ашатырга жиһәрә, ә үзе тамак ялгарга утыра. Шуннан соң жиргә ята, тирән йокы аның күз керфекләрен йомдыра...

Адәм шундый төш күрә: аның нәсел-нәсәбе байлык һәм бәхет эчендә яшәмәктә, имеш. Бөтен жир өсте бакчалар, чәчәкле кыр-болынар белән капланган. Һәммә тарафта бәхет-шатлык патшалыгы, имеш...

Эсселек сүрелә төшкәч, Адәм уяна. Үгезләре инде янына ук килгән. Алар, «Адәмгә хезмәт итәргә» дигән Аллаһе тәгаләнең фәрманын һәрчак истә тотта.

Адәм сукасын көйләштерә, үгезләрне жигеп, кирегә таба юнәлә. Ул икенче буразна-ны сызып бара. Әүвәлге буразнаның башына барып житкәндә кояш бата башлый инде. Адәм сызган беренче буразна энә шулкадәр озын була...

Адәм үгезләрне иреккә жиһәрә, ә үзе һава-анабыз янына кайтып китә. Арыган-тал-чыккан кыяфәттә, әмма шат күңел белән кайта ул аның янына. Һава-анабыз ишек ка-тында Адәм галәйһиәссәламне көтә. Күзләреннән бәхет-сөөнеч бөркелә.

Шул вакыттан бирле Адәм галәйһиәссәлам һәр көн басуга барып тирән бу-разналар салып йөри торган булып китә.

Кырыгынчы көнне Аллаһе тәгалә үзенә Жабраил фәрештәне чакырып ала. Әйтә: «И, тугърылыклы фәрештәм! Адәм янына бар һәм сынап карале син аны... әгәр ул жир-нең хужасы үзе генә дип санаса, әгәр башкаларга да сөрергә бирмәсә, бүләк ителгән бу жир кешеләр арасында гомерлек «ызгыш алмасы» булыр. Ләкин Адәм тәккәббер-ләнмәсә, аның нәсел-нәсәбе иминлек һәм байлыкта тормыш кичерсен»,— ди.

Жабраил фәрештә кеше кыяфәтенә керә, агач сука табып, шуңа үгезләр жигә һәм Адәм сөрөп йөргән төшкә жир сөрергә китә.

Адәм галәйһиәссәлам иртә белән сөргән жиренә килсә, үгез куалаган тавышны ишетеп, аптырап кала... «Әллә Аллаһе тәгалә икенче Адәмне дә барлыкка китердеме икән?» — дип уйлый.

Сөргән жиренең урталыгына житкәндә алда бер сукачы күренә. Ул туп-туры Адәм галәйһиәссәламгә каршы килә. Адәм үгезләрне туктата. «Әйт әле син миңа, кем син һәм ни өчен кеше жирен сукалыйсың?» — дип сорый ул Жабраилдән.

— Мине Аллаһе тәгалә бар иткән,— дип горур жавап бирә Жабраил,— һәм ул мине жиргә индерде. Мин үземнең балаларымны туйдыру өчен жир сөрәм.

Бу хәл Адәм галәйһиәссәламне ярсытып жиһәрә.

— Кит моннан,— дип кычкыра ул,— бу жир миңа бүләк итеп бирелгән, мин аны беркемгә дә бирмим... Аллаһе тәгаләнең үзенә бар. Ул һәммә нәрсәдән өстен... Сиңа икенче тарафтан жир бирер.

Жабраил фәрештә, ярты жиренә бир дип, бик ялварып сорый. Әмма Адәм риза булмый.

— Барысы да минекә,— ди ул сука сөрүчегә.

Жабраил фәрештәнең күзләреннән хәсрәт һәм ачу чаткылары сибелгән. Ул кул-ларын күккә күтәрәп:

— И, Илаһым... Син ничек кушкан, шулай булсын инде,— дигән.

Моннан соң күп вакытлар узган... Күп сулар аккан. Әмма Жир шул заманнан баш-лап «ызгыш алмасы» булып калган, ди. Халыклар бер-берсе белән сугышалар, туган туганга кул күтәрә, аталар улларына агу эчерә, уллары — әтиләренә; һәркайда изге каннар чишмә булып ага һәм үксерәгән жирне сугара.

Әле хәзер дә әллә каян, канлы томан артларыннан, сугышларда үлгәннәрнең мәет-ләре өстеннән, шомлы тавыш ишетелә сыман:

— Жир кирәк миңа, жир...

Һәм бу дөнья беткәнгә кадәр шулай булачак.

Узган елның март — апрель айларында төрки-мөселман дөнъясы олы әдип, күренекле мәгърифәтче Исмәгыйль Гаспринскийның тууына 140 ел тулу датасын зур итеп билгеләп үткән иде. Симферопольдә (Акмәчеттә) һәм Казанда үткәрелгән фәнни конференцияләрдән берничә чыгышны тәкъдим итәбез. Гаспринский әлегә бездә иң аз өйрәнелгән шәхесләрбездән берсе булып кала бирә. Аның мирасын барлау, халыкка житкерүдә галим-голәманы алда зур эшләр көтә.

ГАСПРАЛЫ—МЭГЪРИФӘТЧЕ, ПЕДАГОГ

Фикер иясе, эш кешесе Исмәгыйль Гаспралының тәрбия вә мәгариф өлкәсендә корган планнары, хезмәтләре турында сүз башлар алдыннан, төрекләрнең (төрки халыкларның) унтугызынчы гасырга кадәрге мәдәни тормышын кыскача карап узуга файдалы булып дип уйлыйм.

Үзара бербөтен тәшкил иткән тәрбия һәм мәгърифәт алу адәм баласының дөнъяга килгән көненнән башлап аерылгысыздыр, аның хәятте бары тик мәдәният, белем эстәүдер. Жәмгыятьтә тарихи дәверләрнең шартларына күрә дәвам иткән һәм социаль корылыштагы авыр яшәеш мохитендә ана баланың иң беренче тәрбиячесе, мәгърифәтчесе, өйрәтүчеседер. Традиция, горәф-гадәт, йола буенча, зур җаваплылык тоеп, баланы әйләнә-тирәне танып белергә өйрәткәндә, имезгәндә, юындырганда, киендергәндә, авыру чакта дэвалаганда да — һәр эшне башкарганда ана кеше туган телне өйрәтүче, баланың ярдәмчесе булып кала. Соңра бала өйдә, кеше арасында, дин, сәнгать, әхлак, экономика кебек әһәмиятле мохит эчендә социаль бер шәхсият казана. Без бу социальләшмә эшенә «тәрбия» дибез.

Исмәгыйль Гаспралының 1884 нче елларда корачак яңа ысуллы мәктәпләрендә соңрак үзләре дә ана булачак кызларның да укытылачагы шушы фикерләрдән ачык аңлашыладыр.

Адәм баласының әйләнә-тирәсе тел, дин, әхлак, эстетика һәм игелек җепләре белән бөтендөнъя үрнәкләренә бәйләнеп барырга тиеш. Шуларга охшаш төстә төрекләрнең дә өч икълимдә берничә дәүләт төзегәнлегә мәгълүмдер. Бу дәүләтләр эчендә яшәгән төрекләрнең хәятендә матди һәм мәгънәви белем-мәгълүмат яңа буыннарда сүз-тел традициясе аша килеп ирешкән. Заманалар үтә, токымнар күбәя, чикләр киңәя. Сәяси мөнәсәбәтләр арта бара. Мәдәният һәм хәбәр алмашу көчәя. Һәр кавемдә уку-язу зарурияте шул сәбәпле килеп чыккан. Бу ихтыяжның ачкычы — әлифба (алфавит) иде. Төрекләр дә әлифбаны үз тамгалары белән эшләде. Орхон (Күктөрөк) алфавиты төрек авызыннан чыккан бөтен авазларны, сөйләм телен язарга бик уңай. Бу хәрәфләр белән язылган китапларның иң камиле сизгенче гасырга карый. Сәясәт, хокук вә хәрби эш төшенчәләрен хикәя теле белән сөйләгән, үрнәк күрсәткән әдәби һәйкәлләр — уку-язу традициясенә ачык бер дәлилдер.

Уйгурларның да үзләренә махсус алфавиты булган. Аларның мәдәни хәятендәге хезмәтләрен дәвам итүче төрекләр ислам кабул иттеләр. Бу яңа диннең изге китабы Коръәндер — гарәп хәрәфләре белән язылган китап. Төрекләр дә, мөселманлыкны кабул итеп, башка кавемнәр кебек диннең тәэсире белән үз телләренә туры килмәгән гарәп хәрәфләрен кабул иттеләр. Төрөк илләрендә дә мәчетләр, мәдрәсәләр корылды. Урта гасырларда киң халык массаларын тәрбия кылуга игътибарның артык булмавына карамастан, мәдрәсәләр, хөр фикерләргә юл ачык иде, ул мәдрәсәләр фанатизмнан ерак торган бер шәкелдә иде. Борынгы грек философлары дөнъяга чыгарган оригиналь фикерләр белән бергә төрек мәдрәсәләрендә эшләгән

гыйльми затларның да бөтен кешелеккә кыйммәтле әсәрләр калдырганын күрәбез. Аристотель белән Әфләтунны якыннан өйрәнгән математик Хәразми (үлеме —850), логика һәм фәлсәфәсе белән Европада да танылган Фәраби (870—950) беренче фикер ияләребездәндер. Соңрак медицина, физика, астрономия һәм фәлсәфәгә кагылышлы әсәрләре белән Әбүғалисина (980—1037) вә Бируни (974 — 1051) дөньяга чыкты. Ниһаять, Олугбәк (1384—1449) иң бөек астроном буларак шөһрәт қазанды.

Ислам гыйлемлегенең тышында исемнәре дөньяга таралган, прогрессив фән һәм фәлсәфәгә караган хөрмәтле шәхесләренең берничәсен дикъкаткә тәкъдим иткәндә генә дә Урта гасыр төрек мәдрәсәләренең роле ни дәрәжәдә икәнлегә мәгълүм булып.

Кызганыч ки, мәдрәсәләр унбишенче гасырның урталарынан башлап ачык акылга таянган прогрессив фәннәрдән ераклаша башлады. Өйрәтелә торган катып калган фәннәргә ятлый-ятлый наданлыкка, фанатизмга, формализм караңгылыгына кереп батты. Үсеш, тәрәккыятың акылга, мантыйкка, табигатьне күзәтү, өйрәнүгә таянганлыгы онытылды. Мәдрәсәчеләр иске остазларының табышларын кабатлаудан ары китә алмады. Моннан аерымлы буларак, Европа милләтләре, Ренессанстан башлап, прогрессив фәннәргә яктысында яңа техникага бәйлә бер тәрбия һәм мәгърифәткә күчтеләр. Урта Азия төрекләре, хәтта бөтен төрекләр, бу яңа техник тәрбия, өйрәнү-өйрәтү заманында үз тиешен ала алмады. Мәгариф һәм мәдәниятебезгә зарар китергән бу торгынлык чоры сәясәттә һәм әйтелгән мәсьәләләрдә артта калуга сәбәп булды.

Менә бу өч гасырлык матди һәм мәгънәви югалтулар вә изелү-интегүләр мохитендә унтугызынчы гасырның ахырында темабызның каһарманы Исмәгыйль Гаспралы Кырым офыгында бер Ай, бер Йолдыз, бер Кояш кебек балкыды.

Һичбер арттырмыйча, мактаулардан да качмыйча вә Юнесконың артта калган кавем вә милләтләргә жәелдергән ярдәмен күздә тотып, тәрбия өлкәсендә юл күрсәткән, үрнәк шәхес буларак яшәгән Исмәгыйль бәйнең бөтендөньяга чыгуын телибез.

Тормыш хикәясен күздән кичерсәк, Гаспралы 1851 елның 8 мартында гаскәри офицер гаиләсендә дөньяга килә. 1854 тә Бакчасарайга күчеп урнашалар. Ун яшенә чаклы ул башлангыч мәктәптә укыган, аннан Акмәчет гимназиясенә бирелгән. Бу гимназиядә ул ике ел укый. Соңрак Воронеж шәһәре хәрби мәктәбендә укуын давам итә. Аннан Мәскәүгә хәрби лицейга күчә. Бу лицейда ул диндәшә Мостафа Мирза белән таныша. Ул заманда Госманлы дәүләте чикләренә кергән Крит атакында баш күтәрү — гыйссян була. Исмәгыйльне лицейдагы уку канәгатьләндерми. Лицейда төрекләргә каршы русчылык вә славянчылык дошманлыгының учагы яна башлый. Бу фанатик мохит эчендә, каникулларын лицейда үткәрү урынына, төрек кардәшләренә ярдәм итәр өчен Исмәгыйль Одесса юлы белән Истанбулга китәргә карар итә. Паспорты булмаганлыктан кулга алына. Лицейга яңадан кайтырга теләми. Зынжырлы мәдрәсәсендә урыс теле укыта башлый. Бу араларда ул үзенең белемен дә арттыра. Шостов гаиләсендәгә китапханәдә урыс әдәбияты белән, сәяси агымнар белән китаплардан укып таныша. Икътисади вә социаль мәсьәләләргә өйрәнә. Ул вакытта Русиядә Көнбатыш алдында баш иючеләр һәм халыкка тугры хезмәт итәргә алынган зыялылар да була. Исмәгыйль аларның һәр икесен дә өйрәнә. 1869 елда Ялтадагы Дәрәкүй авылы мәктәбендә укыта башлый. 1871 дә Төркиягә офицер буларак китәргә тели. Парижга бара. Ике ел анда яши. Франциядә мәдәни вә педагогик басмаларны үзләштерә. 1874 тә Истанбулга күчә. Язучылык белән шөгыльләнә башлый. 1875 тә Кырымга кайта. 1878 дә Бакчасарай башкарма комитетының рәисе була. 1882 дә ысулы жәдид (яңача укыту) мәктәбе ача. Казанга, Төркестанга, Кавказга, Һиндстанга, Кытайга, Мисырга сәяхәт итә. Ниһаять, 11 сентябрь 1914 тә вафат итә.

Аңлашыладыр, Исмәгыйль Гаспралы кече яшьтә төрек-ислам гаиләсендә тәрбия кылынып, үзенең чит-ят тормыш вә дөньяны күрәп, урыс мәктәбендә белем алып үскән шәхес. Бу мәктәпләрдә төрекләргә дошманлыкны тәрбияләүче славян-урыс фанатикларыннан дәрәсләр ала. Шуң дөвердә ул ике мәдәниятнең мәктәпләрен чагыштыра башлый. Төрек мәктәпләре артта калган фәннәргә өйрәнә иде. Схоластик булулары белән ул мәктәпләр тормыштан артта иде. Прогрессив фәннәргә ачышларыннан файда алган урыс мәктәпләрендәгә тәрбия вә мәгариф акылга, мантыйкка, тормышка якын иде. Французча белүе аркасында Гаспралы Көнбатыш мәдәниятең уңай һәм тискәре якларын өйрәнә. Киң таралган тәрбия методларын, уку-язу ысулларын кулланган кешеләргә ничек яшәүләрен күрә.

1906 елгы «Тәрҗеман»ның 9 нчы санында Дәниял бәй турында Гаспралы болай дип фикер йөртә: «Милләтнең хәленә кермичә торып, милләткә хезмәт итү мөмкин түгеллеген аңлаган Дәниял бәй бу жәһәттән фән һәм мәгърифәтне үстерергә карар биреп, милләт эченә атылды. Авыл жыеннарында, дәрвиш вә голәма мәҗлесләрендә, байлар һәм агалар утырышларында, мәдрәсә ятакларында аз сөйләп, күп тыңлап, бер ел чамасы гамәли дәрәсләр алды. Һәр сыйныфның яхшы тарафларын вә уңайсыз хәлләрен өйрәнәп, милли зәгыйфьлекнең нидән гыйбарәт вә милләтнең нәрсәгә мохтаж

булганлыгын аңлады. Нишлэргә, эшне кайдан башларга, сүнгән күнелләрне нәрсә белән күтәрергә, алга карашны каплаган пәрделәрне ни белән күтәрергә, наданлык даласында сөрелеп калган милләтне ни белән аякка бастырырга кебек сөальләр белән байтак вакытлар азапланды».

«Яңа тәрәккый» атлы бер мәкаләсендә Исмәгыйль бәй: «Хакыйкәт вә сәгадәт юлында йөргән кешегә ярдәмче бер нәрсә бардыр, бу — караңгылыктагы фонарьга охшаш, бу — мәгариф яки белем алудыр», — дип язды. «Хакыйкәт» мәжмугасендәге бер шигырендә: «Һөнәрсезлек ятышмас безнең милләткә», — диде.

Исмәгыйль бәй Гаспралы мәдәнияттә халыкчанлыкны алга сөрдә, кырымлыларның матди һәм мәгънәви үсешендәге эшне иң беренче алфавиттан (әлифбадан) башларга кирәклеген аңлады. Алда әйтелгәнчә, унынчы гасырдан бирле кулланылган гарәп хәрефләре төрек теленең зәүкыннан чыккан бер алфавит түгел иде. Бу әлифбада кирәксез, артык хәрефләр булганы кебек, берничә хәрефне бары тик бер тамга белән күрсәтү кебек, тамгаларның төрекчә (төркичә) авазлар системасына туры килмәгәннәре дә бар. Аеруча бу алфавитта бер хәрефнең сүз башында, сүз уртасында, сүз ахырында аерым рәвештә язылуы буталчык. Берничә хәрефнең тамгасы бер булып, бары тик нокталар белән генә аерылуы да төрек теле өчен уңайсыз иде.

Гаспралы — Кырымда башлангыч белем булмаганын күреп, дини мәктәпләрнең куркыныч рәвештә артта калганлыгын аңлап, белем бирү ысулларын үзгәртеп корырга кирәклегенә иман китергән кеше.

Ул бөек бер тәвәккәллек, теләк белән ысулы жәдид мәктәбе оештырып, 1884 тә ысулы саутия (аваз методы) нигезендә алфавит уйлап чыгарды. Фанатик даирәләрнең реакциялыгы белән каршылыкка керде. Язмаларында, бәхәсләрендә схоластик ысулны тәнкыйть итте, бу тәнкыйть мәдрәсәләренң күңеленә хуш килмәде. Ул гаиләнең ир белән хатыннан торган бер жәмгыять икәнлегенә инанган иде. Шуның аркасында Көнбатыштагыча ысулы жәдид мәктәпләрендә кыз балаларның да укытылачагын беренче шарт итеп исбатларга тырышты.

Бөек фикер ияләребездән Йосыф Акчура: «Һичбер адәм аның кадәр үз таләбен каты итеп, тәвәккәл рәвештә нәзариәткә (теория дәрәжәсенә) куеп тормышка ашыра алмаган булып иде», — дип хаклы язган иде.

Мәшһүр «Тәржеман» газетасы аша телдә, фикердә, эштә берлек мәсләген уртага куйган, халыкның мәдәни дәрәжәгә ирешүе өчен 35 елын биргән, һичбер түләү, бүләк көтмәенче, сөеп-яратып хезмәт түккән тәрбияче, фикер вә таләп кешесе, газетачы, әдип, шагыйрь Исмәгыйль Гаспралы яңа буыннарга асыл үрнәк булып тора.

«Тумышым Аучы авылында 1851 дә, торган жирем Бакчасарай, каберем, кем белер, кайда булып?» — дигән бөек шәхескә болай димен: син төрек милләтенең бәгъресең!

ШӨКРҮ ӘЛЧИН, профессор,
доктор (төрөк галиме).

Төрөкчәдән БАТУЛЛА тәржемәсе.

ИСМӘГЫЙЛЬ ГАСПРАЛЫГА КИЧӘГЕ ҺӘМ БҮГЕНГЕ КАРАШ

Утызынчы елларда катгый инкяр ителгән Исмәгыйль бәй Гаспралыга тискәре караш 1987 елның сентябренә кадәр, ягъни ярты гасырдан артык дәвам итте. Шуның нәтижәсендә СССР территориясендәге барлык мөселманнарга һәм, бәлки, дөньядагы бүтән төрки вә мөселман массаларына бигрәк тә мәдәни яктан зур тәэсир ясаган Исмәгыйль бәй Гаспралының исеме онытылды. СССРда соңгы биш-алты елда мәйданга килгән үзгәрешләр исә аның кебек онытылган шәхесләрнең кабат танылуы өчен мөмкинлекләр ача башлады. Табигый ки, бу кадәр озын бер дәвәрдә искә дә алынмаган шәхеснең, ул хәтта Исмәгыйль Гаспралы булса да, онытылмавы мөмкин дә түгел. Шуңа баглы рәвештә, бүген аның исеменең киң масса укучыларга мәгълүм ителүенә тырышырга кирәк. Икенче төрле әйткәндә, бүгенге Русиядәге төрки халыкларның мәгариф өлкәсендә уянуында гаять зур роль уйнаган, аларда берлек лозунгысын барлыкка китергән бу гадәттән тыш шәхеснең исеме белән кызыксынуны куәтләү кирәкле шәй. Шулай аз-азлап искә алулар тора-бара Исмәгыйль Гаспринскийның ижат биографиясен ачыклауга

өлеш кертәчәгенә иманыбыз камил. Шунуң белән бергә, әсәрләре кабат бастырылмаса һәм дәреслекләрдә урын алмаса, Гаспралы турында хакыйкатың киләчәк буыннарға тапшырылмаячагын да әйтеп үтмичә булмый.

Исмәгыйль Гаспралы 1914 елның 11 сентябрендә Бакчасарайда вафат булганнан соң шул чор Россия империясендәге бик күп матбугат органнары бу зур югалту турында некрологлар язып чыктылар. Мәсәлән, әзәрбайжан журналы «Икьбал»да («Тәржеман»ның 1914 ел, октябрь санынан алып) бастырылган «Бөек вә тарихи милли матәм» башчалы мәкаләдә түбәндәгеләр язылды:

— Исмәгыйль бәй кем иде? Әле һаман бу сорауга җавап юк. Русиядә дә, Төркиядә дә, Мисырда да, Гарәбстанда да, Һиндстанда да, Иранда да, Туранда да — һәр жирдә аның аты билгеле һәм сөекле. Исмәгыйль бәй һәркемгә — бөтен милләткә бөтенесе иде. Исмәгыйль бәй безнең милли телебезнең, кальбебезнең, әдәбиятыбызның, язучыларыбызның, укучыларыбызның, матбугатыбызның, мәктәп вә мәдрәсәләребезнең, укучы вә студентларыбызның идеалы иде.

Йосыф Акчура исә үзенең Истанбулда нәшер иткән «Төрөк йорты» журналында (1914 ел, 12 нче сан) Гаспралыны түбәндәгечә танытты:

— Исмәгыйль бәй яхшы бер мөгаллим, сәләтле газетчы, танылган наһири, иҗтимагый вә сәясәти лидер һәм милли җәмгыятьләребезнең актив бер әгъзасы иде. Ләкин барлык бу сүзләр дә Исмәгыйль бәйне тулысынча характерламайлар. Барча үткән гасырларда төрки вә ислам дөньясында аңарга тиң егерме-утыз кешене генә беләм. Һәм, шунуң белән бергә, төркиләр дөньясының соңгы берничә гасырында авторитеты шулкадәр әһәмиятле, кирәкле булган бердәнбер шәхестер.

Шуңа охшаш башка бәяләмәләр уннарча басмаларда бастырылды. Мәсәлән, Фатих Кәриминиң «Вақыт» газетасында басылган «Бөек милли югалту», Габдулла Баттал (Таймас)ның «Йолдыз»да чыккан. «Зур бер вакыйга», Фатих Әмирханның «Кояш»та нәшер ителгән «Бөек милләтчегә кечкенә бер назар» мәкаләләрен югарыдагы үрнәкләргә өсти алабыз. Шулар арасынан бүгенгә кадәр бик үк билгеле булмаган бер хәтимәне (некрологны) оригиналь шәкелдә биреп, шунуң хәзер Казан татарлары арасында күбрәк танытылуын теләр идек. Бу мәкалә Казанда бастырылып килгән хатыннар журналы «Сөембикә»дә (1914, 22 нче сан, 15 сентябрь) Гаспралының үлеменә дүрт көн үткәч чыккан. Мәкаләнең авторы Ягъкуб Хәлили «Бөек остаз Исмәгыйль бәк Гаспринский» дигән башчалы язмасында зур югалтуны түбәндәгечә баян итә:

— 12 сентябрьдә жомга көн чыккан газеталар безнең өчен бик күңелсез, бик кайгылы хәбәр тараттылар. Алар безнең иң элекке карт остазыбыз, иң элекке җитәкчез, мәгънәви атабыз, баш мөгаллимебез мөхтәрәм остаз Исмәгыйль бәк Гаспринский җәнәпләренең вафат булганын газеталарның беренче битендә зур хәрефләр белән язып, һәркемнең күз алдына гарыз иттеләр.

Исмәгыйль бабамызның ничә айлардан, ничә көннәрдән бирле хаста булып түшәктә ятканын газеталарда укып кайгырышкан идек. Ләкин соңгы телеграммалар аның сәламәтләнә башлавын, хәленең көндән-көн яхшылана баруын аңлатдыкларыннан без дә хоодадан аңа сәламәтлек теләп, аның терелүенә, терелеп тә яңадан эшкә башлавына зур өмитләр баглаган идек. Хосусән аның соңгы вакыттагы: «Әле сәламәтләнәсем килә, эшләчәк эшләрем күп, терелеп милләтемә яңадан жиде-сигез ел хезмәт итәсем килә, итәчәк хезмәтләрем бетмәде», — дигән сүзләре безгә яңа өмитләр тудырган иде. Фәләк безнең өмитләребезнең һәрберсен бушка чыгарды. 35 ел хезмәт иткән, 35 ел юлбашчылык иткән юлбашчыбызны бездән аерды, аны мәңгелек йортына алып китте.

Исмәгыйль бәк үлдә, вафат итте. Ләкин ул үзенең тәгълиматын биреп, үз урынына кешеләр житештереп, шәкертләренең кулларына электр фонары кеби фонарь тоттырып, киләчәк-барачак юлларны якты итеп вафат итте.

Аның үлүе безнең өчен зыяг газимдер (югалтудыр). Хәзер без бик зур кешедән, бик зур юлбашчыбыздан аерылдык, аның өчен безгә, хәтта бөтен милләтә исламиягә кайгырмамак мөмкин түгелдер. Чөнки безнең иң караңгы, иң белемсез вакытымызда ул безнең өчен кайгырып, татар милләтен аякка бастыру нияте белән эшкә кереште. Ул безгә 32 ел мөгаллимлек итте. Ул безгә дәрефөнүннәрдә дәрес бирмәде. Бәлки безгә бик кечкенәдән халкыбызга мөнәсиб (яраклы) сурәттә әлифба укытырга ябышты.

Менә шул максат белән әүвәл ысулы тәгълимгә мөнәсиб (белем бирүгә яраклы) сурәттә әлифба китабын, кыйраәт (уку) китапларын тәртип итте. Башлап Бакчасарайда бер нәмүнә (үрнәк) мәктәбе ачтырып, шунда балаларны үз ысулы белән укыттырды, чыгарган ысулына татбикъ иттереп (яраклаштырып) кешеләргә, читтән барган мөгаллимнәргә күсәттә Мөгаллимнәрнең бик күбесе Бакчасарайга барып, ысулы жәдид өйрәнәп кайттылар. Берничә елларга кадәр татар мәктәпләрендә Исмәгыйль бәк тәртип иткән «Хужәи сыйбия» («Сабыйлар мөгаллиме») укытылды.

1883 елның апрель 10 ында «Тәржеман»ның беренче номеры чыкты. Шушы 31 ел

эчендә «Тәрҗеман» газетасы милли әдәбиятны беренче максат итеп белеп, мәсләген үзгәртми сабит (даими) булып дәвам итте. «Тәрҗеман» газетасы беренче номерыннан башлап иң соңгы номерына кадәр максат берлеге, эш берлеге, тел берлеген дәвам итеп, өндәп килде.

Ул татар авылларының һәрберсенә ысулы җәдид мәктәпләре ачтырырга тырышты. Татарларны уяту, аларны тәрәккый иттерү, аларның каләбләренә (күңелләренә) милли фикер салу өчен мотлак һәр авыл саен ысулы җәдид мәктәпләре ачу кирәклеген күп дәлилләр, бик күп фактлар белән исбат итте. Татар галәмә аңа, аның ихтираг иткән (уйлап тапкан) ысулына каршы килделәр. Сүзен тыңламадылар. Күрсәткән дәлилләренә, фактларына илтифат итмәскә тырыштылар. Аны орыштылар. Аның хакында төрле сүзләр сөйләп халыкны котырттылар. Ләкин ул андый кеше түгел. Ул үзенң юлында сабит, максатының, идеясенң бер көнне вәжүдкә чыгаруына (тормышка ашуына) иманы нык, мотлакан (һичшиксез) чыгачак дип ышана иде. Татар балаларының (татарларның) аңа каршы хәрәкәтләренә вакытлы гына бер хәрәкәт дип карый, сөйләгән сүзләренә, аларның җәһаләтенә, белемсезлегенә хәмел итә (түзә), үзе һаман милләт өчен кайгыра, елый, сызлана, ничек тә аларны уятасы килә, аларны көйли, аларга тәмле өмитләр күрсәтә, киләчәк көннәренң якты, нурлы булачагы хосусында күп нәрсәләр яза иде.

Исмәгыйль бәк Гаспринский җәнәбләре үзенң башында йөрткән фикеренң, идеясенң вәжүдкә чыкканын күрдә. Бердәнбер булып башланган ысулы җәдид мәктәпләренң меңгә, хәтта ун меңгә җиткәнә күрәп үлдә. Ул күрсәткән ысул белән миллионнарча татар балаларының укырга, язарга белдекләрен күрәп үлдә.

Ул мөселманнарга тәгавен (хезмәттәшлек), тәнасыр (ярдәмләшү) җәмгыятьләре ачарга, җәмгыятье хәйрияләр ачарга тиеш идекән сөйләде. Шул тугрыда күп иҗтиһад (тырышлык) сарыф итте. Аларның уставларын, программаларын төзедә, ачу тәртипләрен күрсәттә. Менә хәзерге көндә Казан, Оренбургта, Әстерхан, Троицкида, Уфада вә башка зур шәһәрләрдә булган җәмгыятье хәйрияләр, тәгавен, тәнасыр җәмгыятьләре бар да Исмәгыйль бабамызның безгә иккән җимешедер.

Мөхтәрәм остаз Исмәгыйль бәк Гаспринскийның тагы да дикъкаткә алыначак эшләренң берсе — хатын-кызларыбызга булган карашы, аларга булган ихтирамыдыр. Шималь (төнъяк) төрекләрендән иң элек башлап хатын-кызларга хөррият таләп итүче — Исмәгыйль бәк Гаспринский җәнәбләредер. Ул кызы Шәфика туташ хәтте нәзарәтендә (редакторлыгында) хатын-кызларга махсус «Галәмә нисван» («Хатын-кыз дөнъясы» дигән журнал) нәшер итте.

Бу мөхтәрәм остазымызның тәрҗемәи хәле озындыр. Әһелләре тарафындан тикшерелер, язылыр. Без дә киләсе номерларның берсендә аның озын-озын тәрҗемәи хәлен язып, укучыларыбызны таныштырырбыз.

Я. Хәлили һәм башкалар тарафыннан Исмәгыйль бәй Гаспралыга бирелгән югары бәя 1917 ел ихтилялыннан соңра бөтенләй кире якка үзгәрә башлады. Яңа режимның урнаштырган тәрбия методлары Гаспралы методларын кирәксез итте. Ләкин әле утызынчы елларга кадәр Гаспралының бөөклегә инкяр ителми һәм тик аның урыны гына бәхәс ителә иде. Мәсәлән, Габдрахман Сәгъдинең 1926 елда Казанда нәшер ителгән «Татар әдәбияты тарихы» атлы әсәрендә аның хакында түбәндәге юлларга урын бирелде:

— Шушы хәрәкәтнең тагын да бер үсә төшкәнрәк, кинрәк үлчәүдәгесе — элифба укытуда саутия (аваз методы) ысулы белән булганы — шушы йөзнең дүртенче чиреге эчендә генә башланды. Менә татар дөнъясындагы реформа кузгалышында, шушы соңгы, тулырак мәгънәсә белән булган хәрәкәттә — ысулы саутия хәрәкәтендә беренче юлбашчылыкны Кырым мирзаларыннан Исмәгыйль Гаспринский күрсәттә, төрек-татар дөнъясында беренче мәртәбә саутия ысулы белән укыта торган мәктәпләр ачып, шуның беренче башлангыч үрнәген бирде. Аның 1883 елда чыга башлаган «Тәрҗеман» шул ысулны халык арасында таратуда беренче көчле коралы булды. Ахырда ул ысулы җәдид, ысулы саутия хәрәкәтен бөтен татар дөнъясында зур, көчле бер агым хәленә әйләндереп җибәрүдә баш командан булып барды. Бу гәзит Казан татарларының ул вакыттагы зыялылары, бигрәк тә руханилар арасында байтак тарала башлагач, алар арасында бу хәрәкәтнең көчәюенә, тамырланып китә алуына зур тәәсир ясады.

Г. Сәгъдинең бу хезмәтеннән 60 ел соңрак бастырылган «Татар әдәбияты тарихы» атлы әсәрдә (Казан, 1985, 2 нче том, 517 б.) исә бу бөөк шәхәскә сатирик мөнәсәбәт рухында бик аз гына урын бирелеп, кире кагу планында бәяләнгәнлеген күрәбез. Әлеге томда түбәндәгеләрне укыйбыз:

— Татар әдәби теленең үсешенә элек-электән угыз телләре зур йогынты ясый. Бу тарихи күренешне XIX йөздә һәм XX йөз башында телдә аерым агым рәвешендә колач алган төрекчелек юнәлешеннән аерып карарга кирәк. Әлеге юнәлеш тарафдарлары (И. Гаспринский һ. б.) XIX гасырның икенче яртысында «Тәрҗеман» исемендә газета да чыгара башлыйлар һәм төрки халыклар өчен уртақ әдәби тел булдыру мәсьәләсен күтәрәләр. 1905 ел революциясеннән соң демократик язучылар Г. Тукай, Ф. Әмирхан,

Г. Камал, Ш. Мөхәммәдев һ. б. бу агымны кискен тәнкыйтьлиләр, аның инде чор таләпләренә җавап бирмәвен күрсәтәләр.

Югарыда китерелгән мисаллардан ук күренә ки, Гаспралыга ул үлгәч үк бирелгән бәяләмә белән соңрак бирелгән бәяләмә арасында зур аерма бар. Шуның шикелле сәяси субьектив мөнәсәбәтләр XIX гасырның азагы — XX гасырның башында Кырым татарларына гына түгел, барлык төрки халыкларга гаять зур тәәсир ясаган Исмәгыйль Гаспралының 100 еллыгын (1951) үткәргә киртә булдылар. Шушы планда безнең бу чыгышыбыз аның 140 еллыгына ватанында танылуы өчен туган шартлар нәтижәсдер.

НАДИР ДӘУЛӘТ, профессор,
доктор (төрөк галиме).

Төрөкчәдән РИФКАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ
тәржемәсе.

И. ГАСПРАЛЫ ҺӘМ ХӨКҮМӘТНЕҢ

УРЫСЛАШТЫРУ СӘЯСӘТЕ

Патша самодержавиесенең милли изү тарихында татарлар аерым урын алып тора. Бу гыйбрәтле тарихның беренче сәхифәләре татар халкы бәйсезлеген югалтудан башлана.

Империядәге милли изү сәясәте халыкара хәлне, илнең эчке халәтен исәпкә алып үткәрелә. Бу изү Россиядәге күпмилләтле халыкның барысына да тигез төшми, хәтта мөселман халыклары арасында да аның үз аерымлыклары, үзенчәлекләре бик ачык күренеп тора.

Ислам дине Россиядә түбән, аз хокуклы диннәрдән санала. Шуның өстенә империянең көньякта яулап алуларына гел комачау итеп килгән мөселман дәүләте — Төркия дә берничә гасыр дәвамында дошман сыйфатында кабул ителә. Идел буеның XIX гасырга кадәр үк эчке Россия саналуы, дәүләт чигенең ерак булуы, татар халкының өч йөз ел буена урыс изүенә «ияләнүе» патша хөкүмәтенә Идел буе татарлары өстендә урыслагытыру буенча тәҗрибәләргә беренчеләрдән булып үткәргә мөмкинлек бирә.

XIX йөзнең икенче яртысында Россиядә башланган буржуаз үзгәртеп корулар, капитализм үсеше, илдәге иҗтимагый хәлнең жанлана башлавы урыслагытыру сәясәтенә дә үзгәрешләр кертми калмый. Хәер, аны югарыда аталган сәбәпләр белән генә аңлатып булмый. Татар милләте оешу үзенең соңгы этабына керә. Милли аң үсешенең бер чагылышы итеп керәшеннәрнең кире мөселманлыкка кайту хәрәкәтен атарга була. Моңа каршы рус чиновниклары яңа көрәш формалары эзләргә мәҗбүр булалар. Рус зыялыларының берсе, миссионер Н. И. Ильминский дөньякүләм, бигрәк тә Англиянең бай һәм күп тапкырлар сыналган колонияләрдә изү тәҗрибәсен киң файдаланып, христиан динен җирле «инородец»ларга сеңдерү методикасын эшли. Ул тәкъдим иткән система нигезендә кириллица белән җирле халыклар телендә басылган дини китаплар чыгару, мәктәпнең башлангыч классларында христиан дине нигезләрен татар телендә үзләштерү ята. Аның фикеренчә, урыс динен, тарихын, гореф-гадәтләрен генә таныган «инородец», урысча әйбәт сөйләшмәсә дә, ул инде манкортка әверелә, күңеле белән «урислагышкан» була. Бу фикернең дөреслеген вакыт һәм тормыш раслады инде. Шулай итеп, халыкның динен алыштыру — урыслагыштыруның беренче этабы, урыс телен белү — икенче һәм соңгы этабы булып санала башлый. Диннән соң урыслагыштыруда икенче мөһим алым — урыс халкының бөеклеген, аның рухи яктан өстенлеген турындагы фикерне «инородец»лар күңеленә оеткы итеп салу, ышандыру була¹.

60 нчы елларның икенче яртысыннан башлап керәшен авылларында күпләп конфессиональ мәктәпләр ачу күзәтелә. Моңарчы мәҗбүр итүгә корылган христианлагытыру сәясәтендә камчы себерке белән алыштырыла. Ләкин себеркенең озын һәм авыр сабы татар халкының төп өлешенә — мөселманнар белән мөселманлыкка кайткан керәшеннәргә суга башлый.

1867 елның 4 октябрендә Казанда оешкан «Изге Гурий кардәшлеген» акыллы, җирле халыкларның телен; гореф-гадәтләрен яхшы белгән, үз эшенә бирелгән кешеләр — миссионерлар җитәкли. Патша хөкүмәтенең башка идарә итү органнарыннан аермалы буларак, әлеге җәмгыять бюрократик эш алымнарыннан арынырга омтыла. Шуңа күрә татарга, мәсәлән, моңарчы яшәп килгән җирле власть вәкилләренә, дин әһелләренә ришвәт биреп, законсыз рәвештә мәчетләр, гыйбадәтханәләр ачу мөмкинлегенә бетерелә.

Жирле халыкларны мөселманнар йогынтысыннан саклау, мөселманлыкка чыгу куркынычын бетеру сылтавы астында Ильминский житәкчелегендәге миссионерлар, православие дин әһелләре, губерна администрациясе, Казан уку-укуы округының попечителе күп тапкырлар югары властьларга Диния нәзарәтен бетереп, аның эшләрен губерна идарәләренә тапшыру, мәчетләргә төзетмәү, муллаларның санын киметү, татар милли мәктәбен кысу, мөселманлыкка кайткан керәшеннәргә күпләп Себергә сөрү, мөселманнарның сайланырга хокуклары булган волость идарәләренә, хәтта авыл старосталары итеп христиан динә вәкилләрен кую һ. б. тәкъдимнәр белән чыгалар.

Конкрет алып караганда Ильминский методикасы ул чорда әле татар халкының уннан берен дә тәшкил итмәгән керәшеннәргә юнәлдерелгән була. Аның тарафдарларының мөселманнарга карата мөнәсәбәтен «урис телендә сөйләшә алмаган фанатик — урис телендә белем булган интеллигент татардан яхшырак, аристократ — куркынычрак, университет белем булганнары — моннан да куркыныч»², — дигән сүзләр бик ачык күрсәтеп тора.

Патша Екатерина II нең дин иреге турындагы указыннан соң мөселман диненә тыкшынудан туктаган патша хөкүмәте XIX гасырның икенче яртысында үз сәясәтен яңарта. 1866 елда Казанга килгән халык мәгарифе министры граф Д. А. Толстойга татарның үзенә бер дөнья булып, урис йогынтысына бирелмичә көн күрүе бер дә ошамый. Мондый бәйсезлекнең нигезендә татар милли мәктәбе белән мөселман руханилар эшчәнлегә ятканын яхшы аңлаган хөкүмәт үзенә урыслагаштыру сәясәтен шушы ике «куркыныч» көчкә каршы оештыра. И. Гаспралы сүзләре белән әйткәндә, «мөселман дөньясына, аның тормыш һәм фикер үсешенә йогынтысы теләсә нинди Европа университетларыныкына караганда да чагыштыргысыз дәрәжәдә көчлерәк»³ булган татар мәктәбенә һөжүм башлана.

Урис булмаган халыкларга аң-белем таратуның ахыргы максаты ачыктан-ачык «урислагаштыру һәм урис халкына кушу»⁴ дип игълан ителә. 1870 елда Халык мәгарифе министрлыгы эшләгән программа «агарту» эшеникә юңәләштә: чукуындырылган «инородец»лар һәм мөселманнар арасында алып баруны күздә тотта. Мөселманнарны урыслагаштыру фәкәть урис телән өйрәтү аркылы гына мөмкин, дип ассызыклап әйтелә. Программа училищеларда татар балалары өчен әзерлек класслары булдыру, мәктәпләрдә мәжбүри рәвештә урис класслары ачу, 1870 елдан башлап яңа мәктәпләргә андый класстан башка ачтырмау, урис теле укучысын тоту буенча чыгымнарны авыл мәхәлләсенә йөкләү кебек пунктлар кертелә. 1881 елдан ул чыгымнар 350 сумнан ким булмаса тиеш дип белгеләнә һәм урис классын ачуга каршылык булган очракта рәсми рәвештә андый татар мәктәбен ябарга рөхсәт бирелә⁵.

1870 елның 26 мартында патша тарафыннан расланган законга Мәгариф министрлыгы тәкъдим иткән — дин әһелләре урынына, жирле идарә органнарына, земстволарга һәм башка хөкүмәт оешмаларына урис телән генә белгән мөселманнарны билгеләү кебек мәсьәләләр кертелми. Татар белән эш итүдә зур тәжрибә туплаган самодержавие урыслагаштыру сәясәтендә акрынлап басымны көчәйтә бару юлын сайлый. Урыслагаштыруның үзәгенә әйләнергә тиеш булган классларда кадрлар мәсьәләсен хәл итү максатыннан, «христиан диненә юл ачар өчен», эксперимент рәвешендә 1876 елда Казан татар укучылар мәктәбе ачыла. Татар дөньясын яхшы белгән Н. И. Ильминский дөньяви белем бирүгә корылган урыслагаштыруны баштан ук «зыянлы» итеп игълан итә һәм мәктәпкә акча бүлеп бирүне тыярга тырыша.

Империянең хәрәкәткә китерелгән урыслагаштыру машинасының эшчәнлегенә каршы чыккан татарларны буйсындыру һәм эш барышын тизләтер өчен 1874 елда татар мәктәпләре Халык мәгарифе карамагына тапшырыла, ә 1882 елдан алар өстеннән министрлык контроле урнаштырыла. Указы муллаларны раслаганда Казан губернаторы өчен аларның урис класслары ачуга мөнәсәбәтә зур әһәмияткә ия була башлый. Буйсынырга ашыкмаган татар халкын урыслагаштыруны дин әһелләреннән башларга һәм алар аркылы тәәсир итәргә карар кылына. 1891 елдан алып руханилардан дәүләт телән белү таләп ителә.

Урыслагаштыру сәясәте татар халкы тарафыннан чукуындыруга әзерлек дип кабул ителә һәм кискен каршылыкка очрый. XX гасыр башында татар милләтенә чын мәгънәсендә уянуы, фикер күтәрелеше, ижтимагый тормышның жанлануы — жәмгыятьнең урыслагаштыруны үз эченә үткәрмичә сәламәт калуына турыдан-туры бәйле. XIX йөзнен икенче яртысында милләтне саклап калуда кадимче муллаларның роле зур була. Без сүз алып барган чорда кадимче дип аталган дин әһелләренә татар халкын урыслагаштырудан саклап калудагы ролен Явыз Иван яулап алуыннан башлап XVI—XIX гасырларда дингездәге корабны көчле жил-давыл кыйбласыннан аерып үзе белән алып китүдән саклаган якорь белән чагыштырып булыр иде. Ә инде XIX йөз ахыры — XX гасыр башында кадимчеләр берәз басылган давылга буйсынмаган, үз юлын, үз мәсләген эзләп кузгала башлаган корабка кирәге булмаган, аны торган урыныннан жибәрмәскә азапланган авыр йөк хәлендә кала.

Идел буе мөселманнарына шундый сәясәт алып барылган бер вакытта 1883 елда Крымда — Бакчасарай шәһәрәндә мөселманнар арасында беренче газета — «Тәржеман» чыга башлый. Аны алдынгы карашлы, Парижда, Истанбулда аң-белем жыйган, берничә тел белгән, журналист һәм публицист булып танылган Исмагыйль Гаспралы нәшер итә.

Анарчы Казанда, Петербургта татарча газета чыгарырга күпләр талпынып карый. Мәсәлән, архивта Казан университеты адъюнкты И. И. Запольскийның (1808), шул ук университетны тәмамлаган М. Г. Никольскийның (1834) гаризалары саклана. Жаны-тәне белән халыкка урыс тарихын, мәдәниятен якынайтырга тырышкан күренекле татар мәгърифәтчесе Каюм Насыриның да «Таң йолдызы» дип исемләнгән газета чыгару теләге тормышка ашмый. Тышкы эшләр министрлыгында татар теле тәржемәчесе булып эшләүче П. Н. Пашино һ. б. гаризаларына кире җавап алына⁶. Югарыда аталган шәхесләр үзләрен патша хөкүмәтенә ышанычлылык, бирелгәнлек ягынан И. Гаспралыдан ким түгелләр. Патша чиновниклары сүзләре белән әйтсәк, хикмәт шәхестә түгел⁷, газетаның нинди халыкка хезмәт итүендә.

Беренче Россия революциясе ташкыны патша самодержавиесенә сәяси һәм икътисади тормышка демократияне үткәrmәүче субайлары белән бергә, татар халкының мәгърифәтен буып, газета чыгаруны тыеп торган авыр бастырыкны да алып ташлый. Татарча газета чыгарырга беренче омтылыштан соң тулы бер гасыр вакланып бетеп килгәндә генә урыс һәм татар зыялыларының хыялын тормышка ашырырга насыйп була.

И. Гаспралыга газета чыгарырга рөхсәт биреп влаьтлар тышкы һәм эчке сәясәттә берничә куян атарга чамалыйлар. «Тәржеман»ның нәшер ителә башлавы һәм ябылмавы мөселманнарның дин иреге турында сөйләп кенә күзгә төтен жибәрер заманнар узганын аңлаган патша хөкүмәтенә, төньяк күршеләренә мөстәкыйльлекләрен югалтуга риза булмаган, христиан дәүләте итеге астында калган мөселманнарның хокукый хәлен яхшырту турында сөйләүче Төркия һ. б. илләргә, ислам динен тотучы «инородец» газета чыгара, дип төртеп күрсәтергә мөмкинлек бирә.

Инглизләр, французлар тәэсире нәтижәсендә Төркиянең икътисадында һәм сәясәтендә «европалашу» ижтимагый тормышта һәм ислам динендә яңарышка китерә. Бу үзгәрешләр Крым татарларының, алар белән күрше башка мөселман халыкларының мәдәни һәм гомумән рухи яктан Төркияне үз кыйблалары итеп күрүне көчәйтә. Бу очракта аның йогынтысын киметү һәм үз сәясәтен жирле халыкларга житкерү өчен патша хөкүмәтенә чын күңелдән бирелгән, сыналган берәр мөселманга матбугат органы оештырырга рөхсәт бирүдән дә кулай вариант юк кебек. Бер үк вакытта бу Россия мөселманнарына урыс патшасы кайгыртуын раслау да була. Әлбәттә, монда И. Гаспралының акыллы, газетаның дәүләт өчен файдалы булачагын ышандыра торган гаризаларын һәм үжәтлек дәрәжәсендәге эшчәнлеген билгеләп үтми мөмкин түгел.

Россия эчәндә милли изү сәясәте үзенә даимилеге белән аерылып тора. Тышкы сәясәттә, киресенчә, XVI йөздән бирле тупланып килгән яулап алу тәҗрибәсе, дәүләтара мөнәсәбәтләрдә жылнең кайсы яктан искәнән чамалап, аның юнәлеше үзгәргән очракта ашыкмый, ләкин тиз хәрәкәт итү, ахыргы максатка ирешү өчен беркадәр ташламаларга баруның кирәк булуын күрсәтә. Крымда жирле халык телендә дә газета нәшер ителү халыкара хәлне исәпкә алуның бер чагылышы була.

Крымда «Тәржеман» чыга башлауга ун ай да үтми, И. Гаспралы эшчәнлеген бик тиз бәяләп өлгергән Н. И. Ильминский дусты һәм хезмәттәше Синод обер-прокуроры К. П. Победоносцевка хат юллый. Баш миссионер Гаспралыны Европа мәдәниятен таратуда, Россия буенча таралып утырган мөселманнарны берләштерергә тырышуда һәм барысы өчен дә бер тел — төрек теле кертергә, илдә мөселманнарның милли мәдәни үзәген төзәргә омтылуда гаепли. Соңгы вакытта Казанда күбәя башлаган төрек китапларын Гаспралы эшчәнлегенә белән аңлата⁸.

1894 елда Казан татар укучылар мәктәбе инспекторы Шаһбазгәрәй Әхмәровның газета чыгарырга рөхсәт сорап язган гаризасына үз фикерен белдергәндә Казан уку-укыту округы попечителе бу эшнең киләчәктә татарлар арасында хөкүмәткә файдасы булмаган үзгәрешләр китереп чыгарачагын ассызыклап билгеләп үтә. Мисалга ул инде 12 ел нәшер ителүче «Тәржеман»ны китерә. И. Гаспралының мөселман мәдәниятен яңа биекләргә күтәргә, татарның милли үзәгын үстерергә тырышуын Крым, Себер, Казан һ. б. як татарларын берләштерергә омтылу дип күрсәтә. «Матбугат сүзенә милләтне сакларга хезмәт итүе һәм милли рухны үстерүе, — ди ул, — закон тарафынан тыела һәм дәүләт күзлегеннән караганда зыянлы»⁹.

Үзенә программасы бик лояль булуга, урыс телендә дә чыгуына, цензура аша үткәрелүгә дә карамастан, «Тәржеман» хөкүмәтнең өметен акламый. Хикмәт монда, күрәсәң, урыс цензурасы ул вакытта әле бик үк аңлап бетермәгән, беренче карашка шул заман идеология калыпларынан читкә чыкмыйча басылган мәкаләләргә икенчел мәгънә—милли хис, милләтне уяту мәгънәсе салынадыр.

«Тәржеман»ның, мәсәлән, 20 еллык эшчәнлеген шундый яссылыкка салып караганда бу юнәлешләрне анык билгеләргә була. Иң мөһим дигәннәреннән — урыс телен белергә өндәү, мәктәп реформасын үткәрү буенча эшчәнлек, дөньяви фәннәрне өйрәнергә чакыру, халык өчен фәнни һәм дөньяви китаплар чыгаруны арттырырга тырышуны атап булыр иде. Газетадагы язмалардан югарыда аталган бурычларны тормышка ашыруга юнәлдерелгән кайбер алымнарны төсмерләргә дә була.

И. Гаспралы, мөселманнарга карата хөкүмәт үткәрә торган сәясәтне инкарь итмичә, татарның артта калуында төп гаепне аның үзендә, милләт турында кайгыртмавында, надан муллалар булуда күрә. Милләт оешуның төп шартларыннан берсе булган халык сөйләменен китапка күчә баруын, әдәби телнең ныгуын тели. Бу өлкәдә Г. Барудины, бигрәк тә күренекле мәгърифәтче К. Насыйрины үрнәк итеп куя¹⁰. Моңарчы күбрәк дини китаплар белән канәгатьләнгән татарларда 80 нче еллардан башлап дөньяви фәннәр буенча уку китаплары басыла башлауны китап чыгаруда зур борылыш башлану, милләт үсешенен мөһим шарты дип бәяли¹¹. Муса Акъегетнең «Хисаметдин менла», Заһир Бигиевнең «Меңнәр, яки Гүзәл кыз Хәдичә», Фатих Халидинең «Рәдде бичара кыз» кебек мәгърифәтчелек реализмына караган әсәрләрен И. Гаспралы татар матур әдәбиятын үз язына илтүче беренче умырзаялар дип кабул итә, татар дөньясының ижтимагый һәм әдәби тормышында аларның һәрберсен мөһим вакыйга дип билгеләп үтә.

Татарның беренче тарихчысы Шиһабетдин Мәржани хәзрәтләрен, аның үткәнне өйрәнү буенча эшчәнлеген югары бәяләгән язмалар да «Тәржеман» битләрендә басыла¹².

Илдәге ачык, ялангачлык, ришвәтчелек, тормышның тискәре күренешләре, рус халкы көнкүреше дә «Тәржеман»да ничек бар, шулай яктыртыла. Газетада хатын-кызның жәмгыятьтә тоткан урыны, мәдәният үсеше, медицина хезмәтенен куелышы һ. б. турындагы язмалардан рус укучысын да алдынгы Европа илләреннән үрнәк алып мәдәниятне үстерүгә чакыру ярылып ята. Ләкин татарларга әлеге язмалардан үзләренә өлгә булырга тиешле урыс халкының хәле әллә ни мактанырлык түгел икәнә күренә һәм власть вәкилләре моның урыслагытуга ярдәм итмәвен яхшы аңлый. Мисалга Төркия яки гарәп илләре китерелсә, моны урыс чиновниклары панисламизм тарату, дип атый. Мәсәлән, татарның беренче роман язучысы М. Акъегет, гимназия белеме белән Россия университетына кермичә, укырга Төркиягә киткәч, аны Н. И. Ильминский поляк кызына гашыйк булып илен саткан Тарас Бульбаның улы Андрей белән чагыштыра¹³.

И. Гаспралының тагын бер уңай эшчәнлеген билгеләп үтәргә кирәк. Ул морза Дәүләткильдеев, ахун Гатаулла Баязитов белән бергә, урыс укучысына ислам дине тотучы халыкларның фанатик түгеллеген, ислам динендә булган өчен генә аларны артта калган, дип уйларга ярамаганны, мөселманнарның киләчәктә алдынгы урыннарда булачагын белдерә. Миссионерларның, шовинистларның, Коръәндәге аерым сүзләргә нигезләнеп, татарның урыс кешесенә, урыс дәүләтенә дини дошман булуы хакында «теоретик» фараз кылуларын кире кагу «Тәржеман» битләрендә кызыл жеп булып сузылган¹⁴. Гадәттә И. Гаспралы урыс газеталарында мөселманнарны кимсетә торган мәкаләләргә каршы чыга һәм шундыйларның берсендә редакторларны элементар әдәп кагыйдәләрен сакларга чакыра¹⁵.

«Тәржеман»да Төркия, гарәп илләре тарихыннан, андагы аерым шәхесләр, тормыш-көнкүреш, прогресс хакында мәкаләләр, хәбәрләр эзлекле рәвештә басылып килә. Бу эш, күрәсен, бер яктан, мөселманнар хакында берьяклы гына мәгълүмат алган урыс укучысын «агарту», мөселман халкы тормышы белән якыннанрак таныштыру өчен эшләнсә, икенче яктан, Россиядә яшәүче ислам динен тотучыларга шул халыклар мисалында яңа идеяләр үткәрү өчен файдаланыла.

«Тәржеман» редакторы Россиядә генә түгел, Европа илләрендә дә мөселман хатын-кызларына карата киң таралган ялкаулык, ирләрнең колы булып бикләнеп яшәү кебек карашларга каршы чыга, аларның йорт эшләрен алып баруда, балалар тәрбияләүдә зур ролен билгеләп үтә. Ислам дине ир-ат белән хатын-кыз мөнәсәбәтендә кырыслыкка чакырса да, мондый хәлне ул жәмгыятьтәге хезмәт бүленешенен бер чагылышы дип карый. Мөселман хатын-кызларының бигрәк тә чит илләрдә акрынлап жәмгыять эшләренә тартылуын күрсәтә.

Әлбәттә, XX йөз башында илдә ижтимагый тормыш уңай якка үзгәрешләр кичергән чорда И. Гаспралыга үз фикерләрен ачыктан-ачык әйтергә, сүздән эшкә күчәргә мөмкинлек туа. XIX йөзнең соңгы чирегендә исә И. Гаспралы, татар халкының ижтимагый-сәяси яктан хәлсез организмын терелтерлек, бер үк вакытта милләт эчендә кирәкмәс тискәре процесслар башланмасы итеп, тиешле күләмдә дару һәм тәасирле сүз белән эш иткән табиб рәвешендә күз алдына килә. 1891 елда басылган мәкаләләренен берсендә И. Гаспралы үзенә тактик алымын халыкны акрынлап прогресска алып бару, артык зур һәм куркытырлык идеяләр күтәрмичә генә хәрәкәт итү белән чагыштыра. Шушы алымны сайларга мәжбүр иткән төп сәбәп «Тәржеман» битләрендә чагылып-чагылып китә. Кайбер урыс газеталары, мөселман дөньясына кагылышлы шовинистик рухлы мә-

калаларен дәлилле итеп төзәтеп килгән «Тәрҗеман»ны яптыру өчен, аның урысча һәм татарча нөсхәләрендә төгәлсезлекләр китүдә, фикерләре рәсми хөкүмәт үткәргән милли сәясәткә тәңгәл килмәүдә редактор Гаспралыны гаепләп чыгалар.

Яңалык яклылар татар халкының культуралы һәм бай яшәвен өмет итеп, белемгә, чит телләренә өйрәнергә чакырлар. Бер үк вакытта И. Гаспралы мөселманнарны урысның гомуми белем бирү мәктәбенә, ягъни гимназияләргә һәм югары уку йортларына түгел, ә Европа фәне Коръән белән үреләп татарларның үз туган телендә укытыла торган махсус белем учакларына өнди. Ул, бер яктан, татар культурасына Европа йогынтысын көчәйтергә, татар дөньясына алдынгы фәнни агым алып керергә, татар яшьләрен европача укымышлы, булдыклы зыялылар белән бер баскычка куярга омтылса, икенче яктан, бу олы эшне, халыкның милли йөзен саклап калган хәлдә, Европа ирешкәнне татар мәдәнияте аша үткәрәп милләтнең үсүенә хезмәт иттерергә тели. Жәдит мәктәпләрендә урыс теленә «бөөк» халыкка якынаю өчен түгел, ә башка фәннәр белән беррәттән милли мәдәниятне үстерү максатында кулланыла башлавы XIX гасыр ахырында патша чиновникларын аерата нык борчый. Жыеп әйткәндә, бу яңалыклар патша хөкүмәтенә урыслаштыру сәясәтен милләт өчен файдаланырга омтылу була.

XIX гасырның икенче яртысында урыслаштыру сәясәтенә И. Гаспралының карашы нинди булган соң? Бу сорауга җавапның бер өлешен аның 1881 елда дөнья күргән «Русское мусульманство» дигән китабыннан табарга мөмкин. Автор татар мәдәниятенә, мәгарифенә артта калуын, элекке заманнарда да кайтышрак хәлгә килүен иң элек урыс хакимиятеннән күрә. Хөкүмәтне илнең үсешенә зур өлеш керткән татарларга йөз белән борылырга чакыра. Икенче сәбәпне И. Гаспралы татарның үзеннән эзли. Урыс тормышын белмәве, анламавы, илдәге ижтимагый тормышка якынаеп, кушылып китә алмавы татарның үсешен тоткарлый, дип саный.

И. Гаспралы, урыслаштыру сәясәтенә кайбер якларына тукталып, урыс мәктәбе, ислам дине булган татар мәхәлләсендә төрле кысу, кимсетү юлы белән максатка ирешеп булмаучагын әйтә. Ул, ислам динен өйрәнүне тыйган очракта, аның гаилә эченә күчәчәген, руханига указ алуны тыюның файдасызлыгын, мәчетләр төзүгә рөхсәт бирмәү халыкның гыйбадәтләренә өйдә үткәрә башлавына китерәчәген, китап басуға каршы чыгу кулъязмаларны файдалануга илтәчәген, мондый алымнар хөкүмәткә карата тискәре караш, ышанмаучылык, эчке көрәштән башка берни дә бирмәчәген аңлата.

Милләтләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең якынаюын күздә тотып, И. Гаспралы мөселманнарга карата аны «рухи яктан урыслашу» дип атый. Аны тормышка ашыру, ягъни урыс халкы тормышын, законнарны белү, аңлау өчен татарның үз мәдәниятен үстерергә мөмкинлек бирү кирәккә мәсьәләсен куя.

Мәгарифәтченең урыс телен өйрәнүгә карашын билгеләгәндә, аның түбәндәге фикерләрен исәпкә алырга кирәк. Һәр кеше 5-6 тел белергә тиеш. Шулардан иң мөһим дигәннәреннән — туган тел, үзе яшәгән дәүләтнең теле, ул заманда халыкара тел булып танылган француз теле. Фән-техника заманында дәүләт телен белү һәр милләт өчен зарур һәм файдалы. Госманлы дәүләттә яшәүче әрмәннәр, яһүдиләр һ. б. халыклар да төрек телен өйрәнергә мәҗбүрләр, дип яза ул. Дәүләт телен өйрәнүне Гаспралы татар милли мәгариф системасының әһәмиятле бер өлеше дип кабул итә. Шулай ук вакытта, 70 нче еллардан башлап Идел бие мөселманнарны мәктәпләрендә көчләп урыс класслары, урыс-татар мәктәпләре ачуга корылган урыслаштыру сәясәтенә үзенең тискәре мөнәсәбәтен белдерә. Аларны үле туган оешма, дип атый, мәктәпнең фәкать белем һәм эхлакый тәрбия алу урыны икәннән, башка максатлар өчен аны файдаланырга ярамаганны кистереп әйтә. Хөкүмәт алдында татар мәктәбендә укыту теле итеп урыс телен түгел, ә татар телен кертүгә кирәккә, бу алымның дәүләт теле булган урыс теленә бер зыян да китермәчәген күтәрәп чыга.

«Тәрҗеман» битләрендә Гаспралының татар мәктәпләрен Халык мәгарифе министрлыгы кулына тапшыруга карата тискәре фикерләре дә чагылыш тапкан. Ул, Казан уку-укыту округында бу өлкәдә җыелган тәҗрибә, илнең көньягында яшәүче мөселманнарда да күчәрелә башлагач, әлегә адымның уңай нәтижә бирмәчәген тагын бер кат раслый. Татарда көчләп урыс класслары булдырып түгел, ә алдынгы карашлы мөгаллимнәр тарафыннан халыкның үз телгә белән ачылган урыс класслары, урыс-татар мәктәпләре аркылы, аларга хөкүмәттән ярдәм булганда гына мәгариф өлкәсендә урыстагы казанышларны кертүгә мөмкин икәннән күрсәтә.

XX йөз башында цензура тикшерүе йомшап, үз фикереңне әйтергә мөмкинлек тугач, И. Гаспралы Казан уку-укыту округына караган губерналардагы татар мәктәпләрен Халык мәгарифе министрлыгына тапшыруга 30 ел тулу уңаеннан, бу адымның бернинди нәтижәсе булмавын, хөкүмәт урысча укытуны оештыру түгел, ә урыс-татар мәктәпләренә тышкы кыяфәтен яхшырту, аларны финанслау буенча да бармакка-бармак сукмавын белдерә. Монда, әлбәттә, татар халкының үз каршылыгын да исәпкә алырга кирәк: И. Гаспралының фикеренчә, соңгы чирек гасыр эчендә татарларга

карата алып барылган хөкүмэт саясәте мөселманнарны бер тамчы да урыслаштырмый, киресенчә, аларда Россиягә карата ышанычны какшата, киләчәк язмышлары өчен курку гына тудыра. Үз фикерен дәвам итеп ул, Ильминский ишеләр тәкъдим иткән, татарның үз мәдәниятен үстермичә генә, киләчәктә дә урыслаштыру системасын куллану Россиядә бөтен житдилеге һәм катлаулылыгы белән мөселманнар мәсьәләсен чыгарачагын әйтә.

Татар дөньясын прогресска, алга алып баручы көч итеп И. Гаспралы зыялылары, алдынгы карашлы муллаларны саный. Дин нигезләрен, гарәп телен яхшы белгән, прогрессив карашлы, намуслы мулла авторитетын, дәүләт тарафыннан бирелгән казыйлык, укытучылык, дин тарату хокукларын файдаланып, үз мәхәлләсенә зур хезмәт күрсәтә ала, дип белдерә. Ә татар дөньясының шундый кечкенә мәхәлләләрдән торганын исәпкә алсак, дин әһелләренең роле тагын да ачыграк күренә. Шуңа күрә И. Гаспралы күпчелеге белән кадимче булган руханиларга урысча өйрәтергә кирәклеген яклап чыга. Урысча белүне ул жәдитчеләр санын ишәйтүгә ярдәм итүче алым буларак кабул итә. Һәм мөфти Солтановка мөрәжғәгать итеп, хөкүмәт карарын үтәү белән бергә, белем турындагы ценз (чикләү) закон көченә кергәндә мәхәлләләр мулласыз калмасын, дин иреге кысылу килеп чыкмасын өчен руханиларны имтиханга әзерләндүрдә алдан ук хәстәрән күрергә чакыра. Шул максат белән Уфада Үзәк мәдрәсә-училище ачарга тәкъдим ясый.

Патша чиновникларының «Тәржеман»га тискәре мөнәсәбәтен фәкәтә андагы мәкаләләргә генә кайтарып калдырсак, бу бик тар һәм берьяклы фикерләү булыр иде. Мондый тискәре реакциянең төп сәбәбен Крымнан торып таратылган мәгърифәт орлыкларының ундырышлы Идел буе туфрагына төшеп, аң-белемгә омтылган милләт уллары тырышлыгы белән, Россиядә төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып тиз арада куе һәм көчле шытым бирүеннән дә эзләргә кирәк.

Күренекле мәгърифәтче, журналист, жәмәгать эшлеклесе И. Гаспралының патша хөкүмәте үткәргән урыслаштыру саясәтенә мөнәсәбәтенә ике яктан бая биреп була. Бер яктан, патша хөкүмәте саясәтенә турыдан-туры каршы чыкмаса да, И. Гаспралы аны үткәру методлары белән килешмәвен белдерә. Патша чиновниклары башта татар халкын мәгърифәтәннән, мәдәниятеннән, тарихыннан, диненнән яздырып, шул бушлыкны урысчылык белән тутырырга теләсәләр, И. Гаспралы халкыбызның үз йөзен саклап калырга тырыша. Икенче яктан, И. Гаспралы патша самодержавиесенә урыслаштыру саясәтен милләтнең үз файдасына кулланарга омтыла, ягъни урыс телен, мәдәниятен белә торган, урыс фәне, промывленносте ирешкәнне татар халкы өчен файдаланырлык, алдынгы карашлы, зыялы яшьләр тәрбияләү, урыс тормышындагы уңай якларны татар дөньясына күчерү, урыс укыту системасы үрнәгендә татар мәгарифен үзгәртеп кору турында хыяллана, үзенең бөтен сәләтен, тырышлыгын шушы эшкә багышлый.

Татарларның бүген аерым милләт буларак яшәвендә, телен, динен, мәдәниятен, тарихын саклап калуында үзенең бөтен гомерен төрки халыкларга хезмәт итүгә багышлаган Исмәгыйль Гаспралының өлеше зур.

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ЧЫГАНАКЛАР

- 1 Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. — СПб, 1869, 9 б.
- 2 Ильминский Н. И. Письма Николая Ивановича Ильминского к обер-прокурору Св. Синода К. П. Победоносцеву. — Казан, 1895, 175 б.
- 3 Гаспринский И. Русское мусульманство. — Оксфорд, 1985, 67 б.
- 4 Материалы по истории Татарии. — Вып. 1. М.-Л., 1936, 285 б.
- 5 Фәхретдинов Р. Исламнар хакында хөкүмәт тәдбирләре. — Оренбург, 1908, 1 кист., 22 б.
- 6 Каримуллин А. Г. Татарская книга пореформенной России. — Казан, 1983, 179 — 198 бб.
- 7 ТССР ҮДА, 1 ф., 3 тасв., 9690 эш, 6 б.
- 8 Ильминский Н. И. Письма... 63—64 бб.
- 9 ТССР ҮДА, 1 ф., 3 тасв., 9690 эш, 5—6 бб.
- 10 Тәржеман, 1891, 27 январь һ. б.
- 11 Тәржеман, 1891, 18 январь, 3 октябрь; 1897, 3 март.
- 12 Тәржеман, 1886, 26 декабрь; 1889, 28 апрель.
- 13 Ильминский Н. И. Письма... 310—311 бб.
- 14 Тәржеман, 1891, 27 январь, 2 апрель, 30 август, 13 декабрь; 1892, 29 март, 4 декабрь; 1897, 31 март; 1898, 20 сентябрь.
- 15 Тәржеман, 1898, 10 декабрь.

ИЛДУС ЗАБИДУЛЛИН,
фәнни хезмәткәр (Казан).

ТУГЫЗ ГА СЫР КИЧКӘН МӘКАЛЬЛӘР

(М. Кашгариниң «Дивани лөгатит төрк» сүзлеге битләреннән)

Мәкаль — авыз ижатындагы иң күптәнге жанрлардан берсе. Халык телендә аның «борынғылар сүзе», «картлар сүзе» кебек исемнәр белән дә аталып йөрүе һич очраклы хәл түгел. Эчтәлек ягынан карасак та, бу төр әсәрләр арасында турыдан-туры борынғы ыруглык жәмгыяте тормышын, андагы канун-тәртипләрне, йола-ышануларны чагылдыра торганнарын шактый табып була.

Хәер, төрки (татар) мәкальләренең инде моннан күп заманнар элек киң кулланышта булулары язма чыганаclar белән дә дәлилленә. Әле VIII йөзнен беренче яртысында ук язылган Урхун-Енисей ядкарьләрендә, мәсәлән, мәкаль-әйтемләрнең байтак үрнәкләрен очратабыз. Әмма аеруча күп санда алар Мәхмүт Кашгариниң «Дивани лөгатит төрк» («Төрки сүzlәр жыентыгы») сүзлегендә теркәлеп калганнар.

Үз сүзләренә караганда, М. Кашгари бу хәзмәтен һижри 464—466 (1072—1074) еллар арасында акка күчереп тәмам итә. Ләкин, күп кенә кулъязма хезмәтләренең уртак язмышын кичереп, «Дивани лөгатит төрк» озак дәверләр фән дөньясында югалып-онытылып тора. Урта гасырларда аның исеме Кятиб Чәләбиненң (1609—1658) «Кәшф әз-зөнүн» дигән энциклопедик белешмәсендә генә күрсәтеп үтелә. Хәлбуки, «исеме бар, жисеме юк» дигәндәй, хезмәт үзе һич күзгә чалынмый. Һәм, ниһаять, бәхетле очрак: 1915 елда төрек галиме Али Әмири Әфәнде Истамбулдагы иске китаплар базарында һич көтмәгәндә «Диван» кулъязмасына килеп юлыга! Ул Мәхмүт Кашгари үз кулы белән язган төп нөсхәдән 1266 елда күчерелгән булып чыга. Кулъязма 638 биттән тора, ә һәр бит 17 шәр юл текстны эченә ала. Хәзерге вакытта ул Истамбул шәһәрәндәге Милләт Көтепханәсендә саклана¹.

Шул рәвешчә, XX йөздә «Дивани лөгатит төрк»нең икенче тормышы башлана. Төрөк галиме Рифат Билге (Килисли) 1915—1917 елларда аны Истамбулда 3 том итеп матбугатка чыгара. Немец ориенталисты Карл Броккельман 1928 елда «Диван»ны немец теленә тәржемә итә. 1939—1941 елларда әсәр Әнкарада Бесим Аталай тәржемәсендә төрек телендә дөнья күрә. Ә 1960—1963 елларда ул Ташкентта Үзбәкстан Фәннәр академиясе тарафыннан (үзбәкчәгә Салих Муталлибов тәржемәсе) шулай ук өч том итеп бастырып чыгарылды².

* * *

«Дивани лөгатит төрк» әсәре Мәхмүт Кашгарини күз алдына зур энциклопедист галим, олы талант иясе һәм искиткеч тырыш, пөхтә, үз-үзенә таләпчән бер шәхес сыйфатында китереп бастыра. «Мин төрекләр, төркмәннәр, угызлар, чигилләр, ягмалар, кыргызларның шәһәрләрен, кышлау һәм жәйләүләрен күп еллар дәвамында гизеп чыктым, сүзләрен тупладым, төрле төркем сүзләренең үзенчәлекләрен өйрәнәп, аныклап чыктым. Мин боларны тел белмәгәнлектән түгел, бәлки бу телләр арасындагы һәрбер кечкенә генә аерымлыklarны да аныклау өчен эшләдем», — дип яза автор хезмәтенең сүз башында. (1 т., 44 б.). «Диван» — төп асылы

¹ Ülkütasir M. Sakir. Büyük türk dîlcişi Kaşğari Mahmut. — Ankara, 1972, 48—49, 56—82 бб.; Кононов А. Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугатит турк» («Советская тюркология», 1972, № 1, 3—17 бб.).

² Алга таба «Диван»нан өзекләр шушы басма буенча китерелә.

белән лексикографик хезмәт, сүзлек. Анда М. Кашгари XI гасырдагы күпсанлы төрки кабиләләр телләрендә кулланышта булган 9 мең чамасы сүз һәм сүз тезмәсе китерә, аларның мәгънәләрен аңлата. Моннан тыш автор төрки телләрнең фонетикасы һәм грамматикасы буенча күптөрле мәгълүматлар бирә, фонетик-морфологик билгеләренә карап, төрки телләрне ул көнчыгыш һәм көнбатыш төркемнәргә аера. Соңгы төркемгә М. Кашгари кыпчак, болгар, сувар телләрен (ягъни хәзерге татар теленең формалашуында төп рольне уйнаган телләрне!) дә кертә. Аларга караган байтак сүзләр һәм атамаларны да теркәп уза. Менә кайберләре: «Болгар — төрки шәһәрләреннән мәшһүр бер шәһәр» (1 т., 425 б.), «Әтил — кыпчак илләрендәге бер елганың исеме» (1 т., 103 б.), «авус — балавыз» (болгар сүзе) (1 т., 91 б.), «экин... бүз. Моның белән сувар кабиләсе сәүдә кыла» (1 т., 107 б.), «бал — суварлар һәм кыпчаклар телендәге сүз» (3 т., 171 б.) һ. б., һ. б.

Әлбәттә, «Дивани лөгатит төрк»кә тел галимнәре генә түгел, бәлки бердәй зур кызыксыну белән әдәбият белгечләре дә, фольклорчылар да, тарихчылар да, этнографлар да мөрәжәгать итәләр. Чөнки анда бу фәннәргә турыдан-туры кагылышлы фактик материаллар шулай ук ифрат күп.

«Мин бу китапны... хикмәтле сүзләр, сәжгылар¹, мәкальләр, шигырьләр, рәжәз² һәм нәсер дип аталган әдәби парчалар белән бизәдем»,— дип искәртә М. Кашгари (1 т., 44 — 45 б.). Моңы ул, бер яктан, «һәр кабиләгә караган сүзләрнең ясалыш үзенчәлекләрен һәм ничек кулланышын аңлату өчен» эшләсә, икенчедән, автор үз алдына төркиләрнең әдәби һәм авыз ижаты әсәрләрен пропагандалау максатын да куя. Мондый нәтижәне без аның үз сүзләренә үк таянып яыйбыз: «Алардан (әлеге әсәрләрдән — Х. М.) файдаланучылар тыңлаучыларга, тыңлаучылар исә, үз нәүбәтләрендә, шул телдә сөйләшүчеләргә житкерсен. Шунның өчен дә боларның һәммәсен бу китапта тупладым» (1 т., 47 б.).

«Диван»да борынгы төрки поэзиядән 170 дүртүюллык һәм 54 икеюллык шигъри строфа теркәлгән. (Арада «Идел суы ага торыр, кыя төбен кага торыр» дип башланган мәгълүм дүртүюллык та бар.) Бу строфалар, аерым сүзләрнең мәгънәләрен ачуы контекстлар сыйфатында, берәмләп-берәмләп китапның буеннан-буена чәчелеп бирелгәннәр. Әмма күпчелек тикшеренүчеләрнең карашынча, һәр строфа үзалдына мөстәкыйль әсәр тәшкил итми, бәлки аларның күбесе зур күләмле шигъри әсәрләрнең өзекләре, парчалары булып торалар.

Фольклор әсәрләренә килгәндә, «Диван»да легендалар һәм риваятьләргә, йола-ышануларга, им-томнарга, халык уеннарына даими игътибар күрсәтелә. Әмма арада аеруча әһәмиятле урынны халык мәкальләре алып тора. Безнең исәпләүләр буенча, аларның саны 300 дән артып китә. М. Кашгари үзе аларны «төркиләр телендә шатлык һәм кайгы көннәрендә әйтәләр йөри торган мәкальләр» дип тәкъдим итә. Чыннан да, мәкальләрнең тематикасы яхшы ук киң, алар тормыш-көнкүрешнең, ижтимагый һәм шәхси мөнәсәбәтләрнең күп төрле якларын чагылдыралар. М. Кашгари хәбәр иткәнчә, төркиләрнең хәтта махсус мәкаль әйтүчеләре, халыкка төрле хикмәтле сүзләрне әйтә, өйрәтә торучылары да булган. Мәкальләр белән (гадәттә аларны шигъри калыпка салып) кешеләргә мөрәжәгать итү үрнәкләре «Диван»ның үзендә дә бар. «Тай ататса ат тынур, огул эрәдсә ата тынур» (1 т., 214 б.). Ягъни, тай ат булгач, ат тына (ял таба), угул ир булгач, ата тына. Бу — мәкаль. Ә менә аңа нигезләнгән шигъри мөрәжәгать:

«Тегүр мениң савымны билгәлигә ай:

Тынур калы ататса кысрак сәни тай» (1 т., 214 б.).

(Минем сүземне акыл ияләренә житкер: тай ат булгач, бия тына, ял итә).

Шушы кыскача күзәтүләрдән дә яхшы аңлашылганча, М. Кашгариның «Дивани лөгатит төрк» сүзлегендә XI йөздә яшәгән төрки халыкларның бай әдәби һәм фольклор хазинәсе дә тупланып калган.

Ә соң бу мираска безнең татар халкының мөнәсәбәте нинди?

Әлбәттә, мондый сорауны кую мәжбүри түгел. Бүгенге барлык төрки халыклар XV йөзгә кадәр язылган төркиячә тел һәм әдәбият ядкарларының уртак варислары булып саналалар. Тюркология фәнендә шушы хакта рәсми карар да кабул ителгән.

Әмма әлеге сорауга иң ачык җавапны фольклор текстлары үзләре бирәләр. М. Кашгари моннан 9 гасыр элек язып-теркәп калдырган мәкальләрнең бик күбесе бүгенге татар халык ижатының жанлы репертуарында һаман да сакланып килә, һаман да яшәвендә дәвам итә.

Борынгы һәм хәзерге мәкальләрне янәшә куеп чагыштырганда, төп өч очрак күзгә ташлана:

— Кайбер фонетик аерымлыкларны исәпкә алмаганда, текстлар бер-берсенә сүзгә-сүз туры киләләр.

— Текстлар мәгънә ягыннан бердәй булып, бары кайбер сүzlәре белән генә аерылалар. Йә архаик сүз яңа сүз белән, йә ниндидер сүз үзенә синонимы белән алмашынган булырга мөмкин.

— Ике буыннан төзелгән мәкальләрнең берәр буыннары тәңгәл килә, ә икенче буыннары үзгәчә яңгырый. Болары тора-бара үзгәреп киткәннәрме, әллә электән үк шулай төрле вариантларда яшәгәннәрме? Өзеп кенә әйтү кыен.

Инде борынгы заман һәм безнең көннәр репертуарындагы дистәләрчә мәкальләр арасында шундый якынлык, хәтта текстуаль тәңгәллек бар икән, моннан күп кенә мөһим нәтижәләр килеп чыга. Биредә без, халыкның килеп чыгышы, формалашуы мәсьәләләренә кагылмыйча, бары тик жанрның үз тарихына караган кайбер якларга гына игътибарны юнәлттик. Күренә ки, безнең мәкальләребез моннан 9—10 гасыр элек үк хәзер очрый торган сәнгать чараларын инде камил үзләштергән булганнар икән. Аларда бигрәк тә мәгънәне читләтеп әйтүнең, кинәяле образлар куллануның гажәп тапкыр үрнәкләрен табарга мөмкин. Табигать дөнъясыннан алган күзәтүләрне, андагы закончалыкларны жәмгыять тормышына күчереп, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләргә кайтарып файдалану мондый образлыкның нигезен тәшкил итә. Мәсәлән, «Арслан карыса сычкан өтин күдәзүр» (арыслан картайса, тычкан өнен саклар). «Бу мәкаль зур эш кылырга көче житмәгәч, кечкенә эшкә риза булган картларга нисбәтләп кулланыла»,— ди М. Кашгари (3 т., 279 б.).

Билгеле, борынгы текстларның (хәзергеләре кебек үк) туры мәгънәдә килгән очраклары да байтак. Андыйларда сурәтлелек тудыруның башка төрле чаралары файдаланыла. Менә бу мисалда шундый рольне гипербола үтәп килгән: «Атан йүки аш болса, ачка аз көрнүр» — ягъни, хәтта бер дөя йөгә ризык та ач кешегә аз булып күренә (1 т., 105 б.).

Ниһаять, хәзерге текстлардагы кебек үк, борынгы мәкальләрнең дә шактый өлешендә жыйнак шигъри форма, ритмик төзеклек, рифмаларга, башка аһәңлелек чараларына бай булу сыйфаты күзгә бәрелеп тора.

Хәзер без укучыларыбыз игътибарына борынгы афористик мирасыбызның «Дивани ләгатит төрк»тән алынган берничә дистә үрнәген тәкъдим итәбез. Алар әлифба тәртибендә китерелә. Һәр мәкальдән соң («а» пунктында) аның хәзерге татар теленә тәржемәсе бирелә. Тәржемәләр мөмкин кадәр оригиналга якын итеп, борынгы текстларның үз сүzlәрен һәм синтаксик төзелешен саклап эшләнделәр.

Инде «б» пунктына килсәк, анда М. Кашгари сүзлегендәге мәкаль-әйтемнән татар фольклорындагы тәңгәлләре яки төрдәшләре күрсәтелә. Болары татар мәкальләре басылган күптөрле kitap-жыентыклардан эзләп табылды. (Мәкалә азыгында бу kitapларның исемлегенә китерелә.) Мәкальләрдән соң жәяләр эчендә бирелгән саннарның беренчесе — ноктага кадәргесен — чыганакның исемлектәге тәртип номерын, ноктадан соңгылары том һәм бит саннарын күрсәтә.

1. Агыз йесә көз уйадур (4. 1 т., 89).
 - а) Авыз жисә (ашаса), күз оялыр.
 - б) Авыз ашый, күз ояла (12. 2 т., 665).
2. Азуклуг арук әрмәс (4. 1 т., 164).
 - а) Азыклы (кеше) (юлда) арыгаймас.
 - б) Азыклы ат арымас (10. 102).
3. Алп йагыда, алчак чогыда (4. 1 т., 77).
 - а) Алып дошман янында (яуда), юашлык бәхәстә (беленер).
 - б) Батыр яуда беленер, телчән дауда беленер (3. 29).
Батыр егет яу күрке, сүзчән егет дау күрке (7. 25).
4. Алплар бирлә урушма, белләр бирлә турушма (4. 1 т., 192).
 - а) Алыплар белән орышма, бәкләр белән бәхәсләшмә.
 - б) Бикләр белән алышып булмас, тирәк белән көрәшеп булмас (14. 3).
Бай белән даулашма, көчле белән көрәшмә (15. 23).
Көчле белән көрәшмә, маллы белән даулашма (3. 64).
5. Алым кеч калса адакланур (4. 1 т., 288).
 - а) Алачак (бурыч) кичексә, бурычка бирүче аякланыр (бурычын эзләп барыр).
 - б) Бурыч кичексә, аягына баса (12. 3 т., 176).
6. Аркасыз әр чериг сыйумас (4. 1 т., 148).
 - а) Аркасыз (терәксез, ялгыз) ир дошман гаскәрен жиңә алмас.
 - б) Ялгыз кеше яу алмас (12. 3 т., 390).

7. Арслан карыса сычган өтин күдәзүр (4. 3 т., 279).
 - а) Арыслан картайса, тычкан өнен күзәтер (саклар).
 - б) Арыслан картайса, тычкан өнен күзәтер (13. 215).
8. Атасы ачыг алымла йесә, оглының теши камар (4. 2 т., 360).
 - а) Атасы ачы алма ашаса, улының теше камашыр.
 - б) Атасы карлыган ашаган булса, балаларының да теше камашыр (1. 4).
Бабасы яшел жимеш ашаганга оныгының теше камашкан (10. 2 т., 470).
Баласы алма капканга анасының теше камашкан (12. 2 т., 304).
Мәмәт ачы алма ашаганга Шәмәтнең теше камашкан (12. 2 т., 304).
9. Аучы нечә ал билсә, адыг анча йол билир (4. 1 т., 94).
 - а) Аучы ничә хәйлә (әмәл) белсә, аю анча (котылу) юлын белер.
 - б) Аучы ничә әмәл белсә, аю шунча юл белә (12. 3 т., 622).
10. Ач не йемәс, ток не темәс (4. 1 т., 108).
 - а) Ач ни жимәс (ашамас), тук ни димәс.
 - б) Байлык ни дидермәс, ачлык ни жидермәс (5. 3).
11. Аш татыгы туз — йогрын йемәс (4. 3 т., 38).
 - а) Аш тәме тозда, (ләкин аны) йомрылап (чынаяклап) ашамыйлар.
 - б) Ашның тәме тоз белән (12. 2 т., 583).
Тәгам тоз белән, тоз үлчәү белән (12. 2 т., 384).
12. Андуз болса ат өлмәс (4. 1 т., 138).
 - а) Андыз булса ат үлмәс.
 - б) Андыз бар жирдә ат үлмәс, аксыргак бар жирдә ир үлмәс (12. 1 т., 727).
Андызлы жирдә ат үлмәс, атлы жирдә ир үлмәс (12. 1 т., 727).
13. Бар бакыр, йок алтун (4. 1 т., 341 — 342).
 - а) Бар (эйбер) — бакыр (кадерсез), юк (эйбер) — алтын (кадерле, кыйммәтле).
 - б) Бар бакыр, юк алтын (12. 1 т., 400).
14. Барыг утру тутса йокка санмас (4. 2 т., 36).
 - а) Бар булганын (кунакның) алдына куйсаң, юкка саналмас.
 - б) Барын биргән — байга сан (12. 3 т., 261).
15. Беш эрәңәк түз ирмәс (4. 1 т., 143).
 - а) Биш бармак (та) тигез (бердәй) булмас.
 - б) Бармаклар да барысы да тигез түгел (15. 23).
Бармак белән бармак тиң түгел, ботак белән ботак тиң түгел (12. 2 т., 793).
Бармаклар дөньяга бергә килгәннәр дә, берләре озын, берләре кыска (12. 2 т., 800).
16. Бир карга бирлә кыш келмәс (4. 2 т., 33).
 - а) Бер карга белән кыш килмәс.
 - б) Бер карга кыш ясамас (12. 1 т., 593).
17. Бир тилкү терисин икилә соймас (4. 3 т., 262 — 263).
 - а) Бер төлке тиресен ике кат суймыйлар (тунамыйлар).
 - б) Бер үгездән ике тире тунамыйлар (12. 1 т., 787).
Бер үгездән жиде тире суелмый (12. 1 т., 831).
Бер куйдан ике тире чыкмас (12. 1 т., 831).
18. Бирин-бирин миң болур, тама-тама көл болур (4. 3 т., 372).
 - а) Берәм-берәм мең булыр, тама-тама күл булыр.
 - б) Тама-тама күл булыр, ага-ага сил булыр (12. 1 т., 507).
Тама-тама күл булыр, тузан-тузан тау булыр (12. 1 т., 507).
Тама-тама күл була, тиен-тиен сум була (2. 40).
Тама-тама күл булыр, нич таммаса чүл булыр (12. 2 т., 507).
19. Буздан сув тамар (4. 3 т., 134).
 - а) Боздан су тамар.
 - б) Судан боз булыр, боздан су булыр (12. 1 т., 286).
20. Бөри кошнысың йемәс (4. 3 т., 293).
 - а) Бүре күршесен ашамас.
 - б) Бүре дә күршесенә тими (12. 3 т., 20).
Бүре бүрене ашамас (12. 1 т., 646).
Бүре дә юлдашына касд кылмас (14. 11).
21. Бөринен ортак, кузгуның йыгач башында (4. 1 т., 412).
 - а) Бүренең (табышы) уртак, козгынның — агач башында.
 - б) Бүренеке уртак, козгынныкы агач башында (12. 1 т., 648).
Бүре екса эт тә туя, кош та туя, козгынныкы агач башында (10. 93).
Козгынныкы агач башында, карганыкы уртак (11. 142).
22. Ике кочңар башы бир ашычта бешмәс (4. 3 т., 392).
 - а) Ике кучкар (сарык тәкәсе) башы бер казанда пешмәс.
 - б) Ике тәкә башы бер казанга сыймас (15. 19).
Ике куйның башы бер казанга сыймас (11. 118).

- Ике кучкар башы бер табакка сыймас (12. 1 т., 798).
Ике ат башы бер казанга сыймас (8. 63).
23. Ики богра игәшүр, отра көкәгүн йәнчелүр (4. 1 т., 196).
а) Ике ата дөя бер-берсенә ташланыр, уртада кигәвен янчелер.
б) Ике алаша ышкынганда арада чебен үләр (12. 1 т., 737).
24. Йазыдакы сүвлин эзәргәли әвдәки такагы ычгынма (4. 1 т., 418).
а) Даладагы фазанны эзәрлекләп, өйдәге тавыкны ычкындырма.
б) Навадагы торнаны тотам дип, кулындагы чыпчыкны жибәрмә (15. 31).
25. Йазын катыгланса, кышын севнүр (4. 3 т., 174).
а) Язын тырышса, кышын сөенер.
б) Жәй эшләсәң, кыш ашарсың (12. 1 т., 446).
26. Йалнук менгү тирилмәс, сынка кирүп керү йанмас (4. 3 т., 72).
а) Кеше мәңге тереклек итмәс, кабергә кергәч кире чыкмас.
б) Гүргә кергән кире чыкмас, өйгә кергән коры чыкмас (3. 67).
27. Йалнук оглы мүнсүз болмас (4. 3 т., 154).
а) Адәм баласы гөнаһсыз (кимчелексез) булмас.
б) Адәм түгел фәрештә, гөнаһсыз түгел һәр эштә (6. 8).
Бәндә хатасыз булмас (9. 6).
Гаепсез кеше булмас (9. 6).
28. Йалнуз каз өтмәс (4. 3 т., 394).
а) Ялгыз каз жырламас (каңгылдамас).
б) Ялгыз казның өне чыкмас (12. 1 т., 617).
Ялгыз казның өне чыкмас, ялгыз кызның моңы чыкмас (12. 2 т., 22).
29. Йаш от көймәс, йалафар өлмәс (4. 3 т., 54 — 55).
а) Яшел үлән янмас, илче үлмәс.
б) Илчегә үлем юк (8. 58).
30. Йер басрукы таг, бодун басрукы бег (4. 1 т., 433).
а) Жир бастырыгы (тотрыгы) тау, халык бастырыгы бәк.
б) Жир бастырыгы — тау, тау бастырыгы — таш (12. 1 т., 465).
31. Йитүклүг анасы койун ачар (4. 3 т., 25).
а) Югалткан анасы куенын ачар (актарыр).
б) Алдырган атасы куенын актарган (5. 4).
32. Йол огур булсын! (4. 1 т., 87).
а) Юлың уңышлы булсын (уңсын).
б) Йөргәнәңдә юлың булсын (2. 53).
33. Йыгач узун кес, темүр кыска кес (4. 2 т., 19).
а) Агачны озын кис, тимерне кыска кис.
б) Агач киссәң озын кис, чаба-килә кыскарыр; тимер киссәң кыска кис, суга-килә озаер (12. 3 т., 297).
Тимер булса кыска кис, агач булса озын кис: суга-суга озаер, юна-юна кыскарыр (12. 3 т., 297).
34. Йыгач учына йел тегир, көрклик кишигә сөз келир (4. 1 т., 310).
а) Агач очына жил тияр, күрекле кешегә сүз килер.
б) Агач башын жил борыр, адәм башын сүз борыр (12. 2 т., 499).
Тауны-ташны жил бозар, кешене сүз бозар (13. 26).
Дөньяны жил бозар, адәмне сүз бозар (8. 61).
35. Йылан кенди эгрисин билмәс, төвә бойнын эгре тер (4. 1 т., 147).
а) Елан үз кәкересен белмәс, төвә муенын кәкре дияр.
б) Елан үз кәкресен үзе белмәс (12. 1 т., 573).
36. Йыпарлыг кесүргүдин йыпар кетсә йыңды калыр (4. 3 т., 56).
а) Жофар савытында (капчыгында) жофар бетсә (дә) исе калыр.
б) Жофарны яшерсәң исеннән беленер, белемне яшерсәң телдән беленер (10. 3 т., 795).
37. Кадаш темиш каймадук, кадын темиш каймыш (4. 1 т., 383).
а) Ага-эне (килде) дисәң — игътибар итми, каената дисәң (шундук) игътибар итә.
б) Хатын токымы килсә капка ач, ата токымы килсә чыгып кач (3. 47).
38. Каз копса, өрдәк көлиг игәнүр (4. 1 т., 129).
а) Каз купса (очып китсә), үрдәк күлгә ия булыр.
б) Үрдәк китсә, каз килер (12. 1 т., 621).
Үрдәк очар, каз калыр (12. 1 т., 621).
39. Кайнар өгүз кечигсиз болмас (4. 1 т., 371).
а) Кайнар (ярсулы) елга (да) кичүсез булмас.
б) Кичү бирмәс елга юк, батыр жиңмәс дошман юк (10. 2 т., 117).
Кичүсез елга юк (12. 1 т., 491).

40. Каниг кан билә йумас (4. 3 т., 74).
 а) Канны кан белән юмыйлар.
 б) Канны кан белән йумыйлар, су белән юалар (11. 312).
 Канны кан белән юма, яманлыкны яманлык белән кума (12. 3 т., 351).
41. Каплыг угыл (4. 3 т., 160).
 а) Кап (куык) эчендә туган бала (бәхетле бала).
 б) Күлмәктә туган (10. 2 т., 295).
 Йөзлек белән туу (10. 1 т., 467).
 Бәхетле буласы бала карындыгын башына киеп туа, имеш (12. 1 т., 379).
42. Карга казга өтгүнсә буты сынур (4. 1 т., 255).
 а) Карга казга охшарга тырышса, боты сынар.
 б) Карга казга охшыйм дип ботын каерган (12. 1 т., 596).
 Карга саескан йөрүен йөрүм дип, үз йөрүен оныткан, имеш (15. 29).
43. Кериш йагры огулка калыр (4. 1 т., 350—351).
 а) Ат жылкәсендәге яра угылга калыр (ягъни, тиз төзәлмәс).
 б) Ияр аркасы угылга калыр (12. 2 т., 387).
44. Кең тон опрамас, кеңәшлиг билиг артамас (4. 3 т., 370).
 а) Киң тун (кием) тузмас, киңәшле акыл бозылмас.
 б) Киң печкән тун тузмый, киңәшеп йөргән ил тузмый (12. 2 т., 506).
 Киңәшле ил азмас, киң киём тузмас (7. 31).
45. Киши аласы ичтин, йылкы аласы тыштин (4. 1 т., 117).
 а) Кеше аласы эчтә, елкы (ат) аласы тышта.
 б) Адәм аласы эчендә, хайван аласы тышында (6. 88).
46. Киши сөzlәшү, йылкы йыдлашу (4. 3 т., 114).
 а) Кеше сөйләшеп, елкы иснәшеп (таныша).
 б) Ат кешнәшеп табышыр, адәм сөйләшеп танышыр (8. 57).
 Ат кешнәшеп белешә, кеше сөйләшеп таныша (9. 10).
47. Конак башы седрәки йег (4. 1 т., 365).
 а) Тары башының сирәге яхшы (чөнки орлыгы эрерәк була).
 б) Торманың сирәге яхшы (8. 60).
48. Коркмыш кишигә кой башы кош көрүнир (4. 3 т., 139).
 а) Курыккан кешегә куй башы куш күренер.
 б) Курыкканга куш ишетелер (8. 61).
 Курыкканга куш, койрыгы белән биш (12. 3 т., 762).
 Курыкканга куш, барып караса буш (12. 3 т., 762).
 Куркак егет куй башыннан да курка (7. 23).
49. Кош кылыч кынка сыгмас (4. 1 т., 340).
 а) Куш кылыч кынга сыймас.
 б) Куш кылыч кынга сыймас (12. 3 т., 397).
 Ике кылыч бер кынга сыймас (12. 3 т., 397).
50. Кулан кудукка түшсә, курбака айгыр болур (4. 3 т., 134).
 а) Колан коега төшсә, курбака (бака) айгыр булыр.
 б) Колан коега төшкәндә гөберле бака айгырлык кылыр (12. 1 т., 661).
 Колан кодыкка егылса, кыр бакасы колагына чыга, имеш (12. 1 т., 661).
 Колан ат коега төшсә, кое бакасы колагында уйнар (6. 101).
51. Куртга бүдик билмәс, йерим тар тер (4. 3 т., 275).
 а) Кортка (карчык) бии белмәс, жирем (урыным) тар диар.
 б) Бии белмәгәнә идән тар (12. 3 т., 572).
 Бии белмәгән аюга урам (яки урын) тар (12. 1 т., 642).
52. Курук кашук агызка йарамас, курук сөз кулакка йакышмас (4. 1 т., 364).
 а) Коры кашык авызга ярамас, коры сүз колакка ятышмас.
 б) Коры кашык авызга ярамас (12. 2 т., 553).
 Коры кашык авызны ерта (5. 4).
53. Куш баласы кусынчыг, эт баласы охшанчыг (4. 3 т., 250).
 а) Кош баласы чирканыч, эт баласы охшаулы (сөйкемле).
 б) Эт баласын сөйгәнче, тора-бара косканчы (12. 1 т., 674).
54. Куш канатын, эр атын (4. 1 т., 70).
 а) Кош канаты белән, ир аты белән (яки: кошка — канат, иргә — ат).
 б) Ир канаты — ат (3. 24).
 Атсыз ир — канатсыз кош (13. 45).
55. Куш тузакка мең үчүн илинур (4. 3 т., 37).
 а) Кош тозакка жим өчен эләгер.
 б) Кошны азык белән, кешене сүз белән алдыйлар (3. 60).

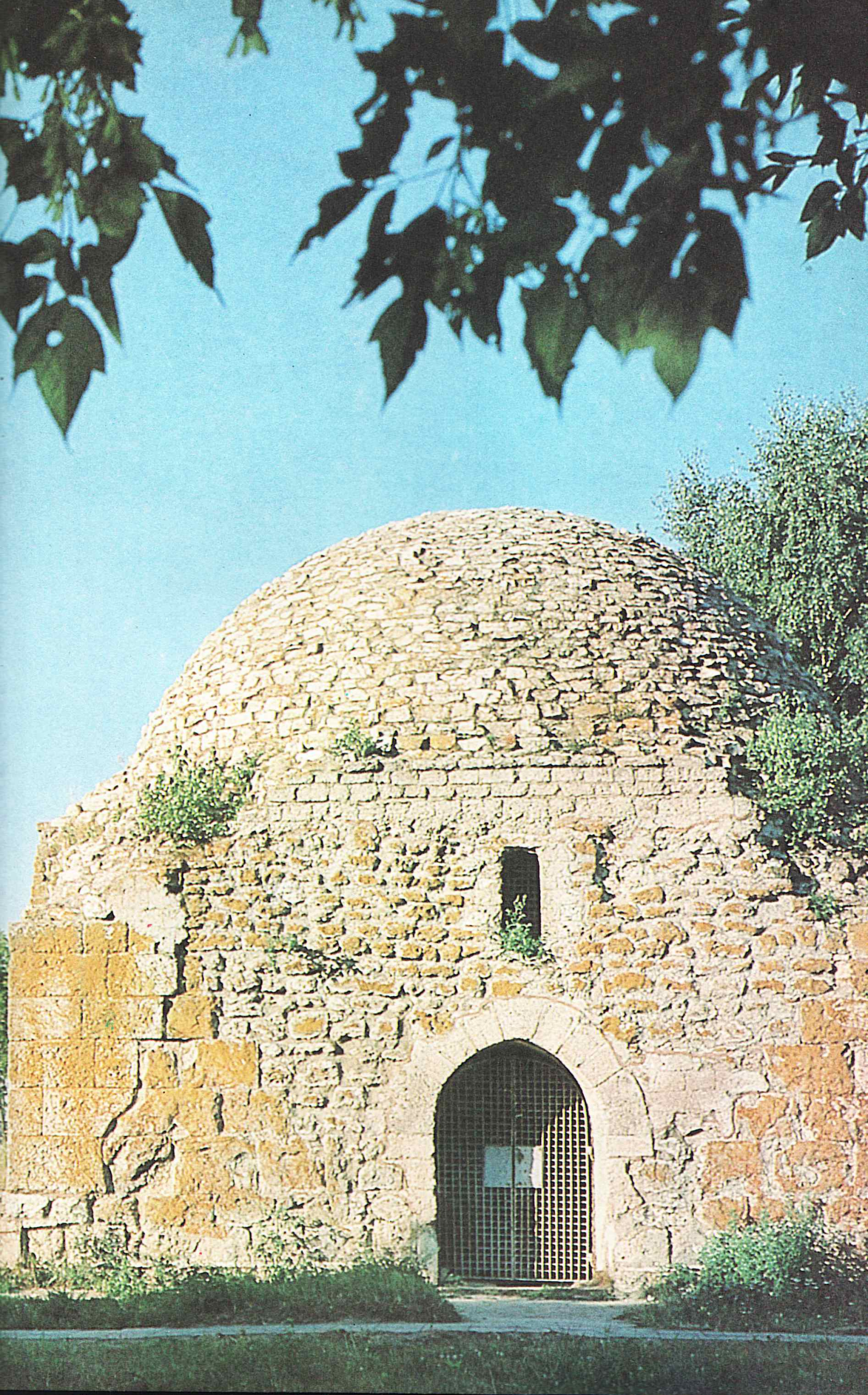
Болгар дәүләт тарих-архитектура
заповеднигы (тыюлыгы).

1. Кара пулат. XIV гасыр.
2. Кече манара һәм ханнар дәрбәсе.
XIV гасыр.
3. Кече манараның төньяк фасады-
ның фрагменты.

3. БӘШИРОВ фоторәсемнәре.

56. Кылну билсә кызыл кедәр, йарану билсә йәшел кедәр (4. 1 т., 375).
 а) (Хатын-кыз) кылана белсә кызыл киём кияр, ярана белсә, яшел кияр.
 б) Кыланган кызыл кияр, яранган яшел кияр (12. 1 т., 539).
 Кыбырсыган хатын кызыл күлмәк кия, ди (12. 2 т., 165).
57. Кырк йылга тегин бай чыгай түзлинир (4. 1 т., 333).
 а) Кырык елга тикле бай (белән) гигадай тигезләнер.
 б) Бай белгәнче кырык ел, ярлы баеганчы кырык ел (12. 3 т., 272).
58. Кыш конуку от (4. 1 т., 320).
 а) Кыш кунагы (кышкы сый) — ут.
 б) Ут — кышның кунагы (12. 1 т., 476).
59. Көздән йыраса, көңүлдән йемә йырап (4. 3 т., 327).
 а) Күздән ерагайса, күңелдән янә ерагаер.
 б) Күздән ерак булса, күңелдән ерак булып (9. 13).
 Күздән төшкән телдән төшәр, телдән төшкән күңелдән төшәр (3. 65).
 Күздән төшкән телдән дә төшә (15. 28).
60. Көзәгү узун болса әлиг көймәс (4. 1 т., 418).
 а) Кисәү агачы озын булса, кулың көймәс.
 б) Агай-әнәң сау булса, адәм тимәс, кисәү сабы озын булса, кулың көймәс (3. 11).
61. Көккә сагурса йүзкә түшүр (4. 2 т., 85).
 а) Күккә төкерсәң йөзгә (биткә) төшәр.
 б) Күккә төкерсәң, битеңә төшәр (3. 65).
 Күккә төкермә, күкрәгенә төшәр (12. 1 т., 408).
 Югары төкерсәң, битеңә төшәр (16. 3).
62. Күз келиге йайын белгелүг (4. 2 т., 175).
 а) Көз (ничек) кидерә жәйдән билгеле.
 б) Көз килеше жәеннән билгеле (12. 1 т., 440).
63. Күниниң күлине тегү йагы (4. 3 т., 255).
 а) Көндәшнәң көленә тикле дошман (күзгә керә).
 б) Көндәшнәң көле дә көндәш була, ди.
 (Мәгънәне ике төрле аңлап була. Бер яктан, хәтта ахмак кунак та хужаны хөрмәтләргә тиеш. Икенче яктан, хужаның үз сые белән аның үзен үк сыйлап, аңа ярарга маташу да бик килешле нәрсә түгел.)
64. Күнкә бакса, көз камар (4. 1 т., 327).
 а) Көнгә (кояшка) баксаң, күз камашыр.
 б) Кояшка күп караган күзсез калыр (12. 1 т., 411).
 Кояшның күзенә караган күзеннән язган (12. 1 т., 411).
65. Күч элдин кирсә төрү түңлүктән чыкар (4. 2 т., 25).
 а) Көч астан (ишөктән) керсә, түрә (закон) төнлектән чыгар.
 б) Көч капкадан керсә, гаделлек ишөктән чыгар, көч ишөктән керсә, гаделлек тишөктән чыгар (12. 3 т., 229).
 Көч килде — дөреслек ишөктән чыкты (12. 3 т., 229).
66. Муш йакрыка тегишмәс, айур: киши неңи йарашмәс (4. 2 т., 117).
 а) Мәче майга житә алмагач әйтер: «Кеше әйбере ярамас».
 б) Мәче иткә бие житмәгәч, «сөрсөгән» дир, имеш (15. 30).
67. Нечә йитиг бичак эрсә өзи сабын йонумас (4. 1 т., 366).
 а) Нинди үткен пычак булса да, үз сабын юнмас.
 б) Пычак нихәтле үткен булса да, үз сабын үзе юнмый (12. 2 т., 566).
68. Нечә мундуз эрсә эш эдгү, нечә эгри эрсә йол эдгү (4. 1 т., 426 — 427).
 а) Нинди мәнсез ирсә дә иш (дус) яхшы, нинди кәкре ирсә дә юл яхшы.
 б) Кәкре булса да юл булсын (12. 3 т., 117).
 Әйләнеч булса да юл яхшы, сукур булса да кыз яхшы (9. 57).
69. Оглан эши эш болмас, оглак мүнзи сап булмас (4. 3 т., 159).
 а) Олан (углан) эше эш булмас, ылак (бәти) мөгезе сап булмас (пычак сабына ярамас).
 б) Олан эш эш булмый, ылак мөгезе сап булмый (12. 2 т., 313).
70. От түтүнсез болмас, йигит йазуксуз болмас (4. 4 т., 380).
 а) Ут төтенсез булмас, егет языксыз булмас.
 б) Ут төтенсез булмый, егет языксыз булмый (12. 2 т., 25).
 Ут төтенсез булмас (9. 5).
71. Сабанда сандырыш болса, өртгүндә иртәш болмас (4. 1 т., 382).
 а) Сабанда бәхәс (киңәш, килешү) булса, (ашлык) сукканда талаш булмас.
 б) Сабанда килешкән ындырда сугышмәс (12. 1 т., 841).
 Сабанда барышкан ындырда орышышмәс (12. 1 т., 841).
 Сабанда сайрашмасаң, уракта ыңгырашырсың (14. 7).
 Сабанда сайрашмасаң, ындырда ыңгырашырсың (5. 3).

72. Сартның азуы арыг болса йол үзә йер (4. 1 т., 97).
 а) Сәүдәгәрнең азыгы ару (хәләл, тыелмаган) булса, йол өстендә ашар.
 б) Икмәгә таза кеше урамда ашар (7. 37).
 Икмәгәң таза — жиде йол чатына чыгып аша (7. 37).
 Икмәгем ару булса, йолга утырып ашармын (12. 2 т., 613).
73. Сув көрмәкинчә этүк тартма (4. 3 т., 431).
 а) Су күрмичә итек тартма (салма).
 б) Су күрмәстән итек салмыйлар (10. 1 т., 486).
 Су күрми итек чишелми (12. 1 т., 486).
 Идел күрми итек салмыйлар (12. 1 т., 490).
74. Сүсәгән удка тәңри мүнүз бермәс (4. 3 т., 375).
 а) Сөзгәк сыерга тәңре мөгез бирми.
 б) Сөзә торган сыерга алла мөгез бирми (15. 27).
75. Таг тагга кавушмас, киши кишигә кавушур (4. 2 т., 113).
 а) Тау тауга (тау белән) кавышмас (очрашмас), кеше кешегә (кеше белән) кавышыр (очрашыр).
 б) Тау тауга кавышмас, адәм адәмгә кавышыр (12. 2 т., 158).
 Тау тауга бәрелмәсә дә, адәм адәмгә бәрелер (15. 28).
76. Тайган йүгрингил тилкү севмәс (4. 2 т., 23).
 а) Ау эте (бурзай) йөгереклеген (житезлеген) төлке сөймәс.
 б) Эт йөгереген төлке сөймәс (3. 16).
 Эт үткенлеген төлке сөймәс, авыру кеше көлке сөймәс (8. 10).
77. Тевә мүнүп кой ара йәшмәс (4. 3 т., 68).
 а) Тәвә менеп куй арасына яшеренә алмассың.
 б) Төягә атланган буен яшермәс (12. 1 т., 819).
 Тәвәгә менеп чокырга качма (12. 3 т., 849).
78. Тегирмәндә тогмыш сычган көк көкрәгинә коркмәс (4. 3 т., 297).
 а) Тегермәндә туган тычкан күк күкрәгәннән курыкмәс.
 б) Тимерче тимерлегендә үскән эт күк күкрәүдән курыкмәс (12. 3 т., 764).
79. Телин түгмишне тишин йазмәс (4. 1 т., 401).
 а) Тел белән төенләгәнне теш белән яза (чишә) алмассың.
 б) Авыз белән бәйләгәнне кул белән чишә алмассың (12. 3 т., 464).
80. Тилкү өз иникә үрсә удуз болур (4. 1 т., 88).
 а) Төлке үз өненә өрсә кутыр булыр (чыгар).
 б) Эт үз оясына өрсә кутыр булыр (12. 3 т., 26).
81. Тәңре каргышы аның үзә (4. 1 т., 428).
 а) Тәңре каргышы аның өстенә (төшсен).
 б) Алланың каһәрә төшсен (10. 1 т., 48).
82. Түнлә йөрүп күндүз севнүр, кичигдә әвләнип улгаду севнур (4. 3 т., 96).
 а) Төнлә (йол) йөргән көндез сөенер, яшьлектә өйләнгән олыгайгач сөенер.
 б) Кичә йөргән бүген сөенер (12. 1 т., 282).
 Иртә өйләнгән углына-кызына кинәнгән (15. 20).
83. Улугны улугласа кут булыр (4. 1 т., 297).
 а) Олыны олылаган бәхетле булыр.
 б) Олыны олылаганның гомере озын булыр (12. 2 т., 835).
84. Ума келсә кут келир (4. 1 т., 118).
 а) Кунак килсә, бәхет килер.
 б) Кунак килсә, кот килер (12. 2 т., 702).
 Кунак бәхете белән килә (12. 2 т., 702).
85. Әвәк сиңәк сүткә түшүр (4. 2 т., 21).
 а) Ашыккан чебен сөткә төшәр.
 б) Ашыккан ашка төшәр (9. 5).
86. Әдгүлүкни сув адакында кемиш, башында тилә (4. 2 т., 125 — 126).
 а) Изгелекне (яхшылыкны) су азагына (елга тамагына) ташла, башыннан эзлә.
 б) Яхшылыкны суга сал, корыдан тап (12. 2 т., 676).
87. Эндик ума әвлигне агырлар (4. 1 т., 130).
 а) Ахмак кунак өй хужасын хөрмәтләр.
 б) Әүлия кунак өй иясен сыйлар (12. 2 т., 722).
 Сантый кунак өй хужасын сыйга кыстар (12. 2 т., 724).
 Акылсыз кунак өй хужасын кыстар (12. 2 т., 725).
88. Эр сөзи бир, әдәр көки үч (4. 2 т., 327).
 а) Ир сүзе — бер, ияр тактасы — өч.
 б) Ирнең сүзе бер булыр (15. 21).
 Егет сүзе бер булыр (2. 25).

89. Эрдәм башы тил (4. 1 т., 131).
 - а) Ирдәм башы — тел.
 - б) Эдәп башы — тел (12. 3 т., 414).
90. Эрсәк эргә тегмәс, эвәк эвгә тегмәс (4. 1 т., 129).
 - а) Ирсәк иргә житмәс, ашыккан өйгә житмәс.
 - б) Ирсәк кыз иргә китмәс, ашыккан өенә житмәс (12. 2 т., 162).
91. Эт ысармас, ат тепмәс темә (4. 1 т., 188).
 - а) Эт тешләмәс, ат типмәс димә.
 - б) Ат типмәс димә, эт капмас димә (7. 48).
92. Этли тырнакли адырмас (4. 1 т., 187).
 - а) Ит тырнактан аерылмас.
 - б) Ит тырнактан аерылмас, туган туганнан аерылмас (12. 2 т., 434).
Ит белән тырнак арасына кермә (12. 2 т., 801).
93. Өд кечәр, киши туймас, йалнук оглы меңгү калмас (4. 1 т., 79).
 - а) Вакыт кичәр, кеше тоймас, адәм баласы мәңге калмас.
 - б) Адәм үләдер, дөнья каладыр (6. 8).
94. Өлдәчи сычган муш т..... кашыр (4. 1 т., 411).
 - а) Үләсе (килгән) тычкан мәче т..... кашыр.
 - б) Әжәле житкән тычкан мәче койрыгын тешләр (12. 1 т., 703).
Тычкан үләсе килсә мәче белән уйный (13. 233).
95. Үкүш севнич болса катыг охсунур (4. 3 т., 384).
 - а) Күп сөөнсәң, каты хәсрәтләнерсең.
 - б) Артык шатлык сагыш китерер (12. 3 т., 923).
96. Үтлүг йенчү йердә калмас (4. 3 т., 31).
 - а) Тишекле энже жирдә калмас.
 - б) Тишекле таш жирдә калмас (12. 1 т., 460).
Тишекле тәңкә жирдә калмас (12. 1 т., 471).
Тишек мунчак жирдә ятмас (7. 33).

МӘКАЛЬЛӘР АЛЫНГАН ЧЫГАНАКЛАР ИСЕМЛЕГЕ

1. Букварьдан соң укый торган кенәгә.— Казан, 1907.
2. Бәдигъ Хужа. Халык әдәбияты: Мәкальләр, табышмаклар.— Казан, 1926.
3. Габделбәдигъ Хужа. Халык әдәбияты: Мәкальләр.— Казан, 1912.
4. Кошгарий Махмуд. Туркий сузлар девони (Девону лугәтит турк).— Тошкент, 1 т.— 1960, 2 т.— 1961, 3 т.— 1963.
5. Кукляшев Салихжан. Диване хикәяте татар.— Казан, 1859.
6. Минсеев Гатаулла, Мәжмәгыл-әмсал яки гүзәл мәкальләр.— Казан, 1908.
7. Мәкальләр һәм әйтемнәр (Жыючысы Хәсән Гали).— Казан, 1941.
8. Насыйри Каюм. Кырык бакча.— Казан, 1880.
9. Салихов Мөхәммәтшакир. Табышмаклар һәм һәртөрле халык арасында әйтелә торган мәкальләр.— Казан. 1880.
10. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге.— Казан, 1 т.— 1977, 2 т.— 1979, 3 т.— 1981.
11. Татар халык ижаты: Мәкальләр һәм әйтемнәр (Төзүчесе Хужаиәхмәт Мәхмүтов).— Казан, 1987.
12. Татар халык мәкальләре (Жыючысы һәм төзүчесе Нәкый Исәнбәт).— Казан, 1 т.— 1959, 2 т.— 1963, 3 т.— 1967.
13. Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре (Төзүчесе Хәмит Ярми).— Казан, 1960.
14. Татарская хрестоматия, составленная Мартинианом Ивановым.— Казань, 1842.
15. Фәезханов Габделгалләм. Хикәят вә мәкаләт.— Казан, 1889.

Хужаи МӘХМҮТОВ,
филология фәннәре кандидаты.

Татар фольклорын жыюда һәм дөньяга чыгаруда чит ил галимнәренең дә лаеклы өлеше бар. Бу жәһәттән без бигрәк тә венгр галимнәренә бурычлыбыз.

Венгр төркичеләренең татарлар белән бәйләнеше узган гасырда ук башлана. 1871 елның жәендә Казанга Габор Балинт килә. Аның керәшен татарларыннан язып алган материаллары (әкиятләр, җырлар, бәетләр, табышмаклар, мәкаль-әйтемнәр, мифологик хикәятләр һ. б. әсәрләр) 1875 елда китап булып басыла. Безнең гасыр башында тагын бер галим Ю. Мессорош татар фольклоры әсәрләрен Казан арты төбәгендә туплый, әмма, ни сәбәптәндер, бастырып чыгара алмый. Ә менә Игнац Кунош бу яктан бәхетлерәк була: ул Беренче бөтендөнья сугышы чорында әсирлеккә төшкән татар солдатларыннан язып алган зур күләмле «Ак бүре» әкиятен үзе исән вакытта дөньяга чыгаруга ирешә.

Бүгенге көндә Венгрияда Г. Балинт һәм И. Кунош мирасын бастыру һәм кабат бастыру буенча Арпад Берта, Жужа Кәкүк, Имре Башки кебек галимнәр шөгыльләнә. Моның өчен без аларга зур рәхмәт белдерәбез.

И. Кунош (1860 — 1945) әсирләр тотылган лагерьларда Венгрия фәннәр академиясе үтенече буенча эшләгән һәм үзенең бу эшчәнлегенә турында 1916 елда «Budapesti Szemle» (Будапешт күзәтүчесе) дигән журналда мәкалә дә бастырган. Әмма бу журнал Казан һәм Мәскәү китапханәләрендә юк. Насыйп булса, киләчәктә без ул мәкалә белән танышырбыз әле. Аның каравы И. Куношның шушы темага лекция итеп эшлängән икенче хезмәте бар. Бу хезмәт галимнең 1925 елда Истанбулда чыккан «Төрөк халык әдәбияты» дигән китабында бер бүлек итеп урнаштырылган. Уйлавыбызча, ул алда телгә алынган мәкалә нигезендә эшлängән. «Мөселман хәрби әсирләре лагерьларындагы эш турында» дип аталган бу хезмәтне укучыларыбыз игътибарына тәкъдим итәбез. Без анда бәхетсез бабаларыбызның әсирлектәге тормышын күрәбез, татарлар белән беренче мәртәбә шул лагерьларда гына очрашкан чит ил галимнең халкыбызга, телебезгә, фольклорыбызга карата булган фикерләре белән танышабыз. Анда халкыбызның асыл сыйфатлары бик ачык күренә. Хезмәт союче гади халык уллары искиткеч авыр шартларда да югалып калмаганнар, үзләренең тоткынлыктагы газаплы тормышларына ямь өстәү юлларын тапканнар. Кунош үзе дә бик итагатель, әсирләрнең хәлен ихластан аңлый һәм аларга теләктәшлек күрсәтә торган киң күңелле, нечкә хислел кеше булып күз алдына килә. Галимнең бу хезмәтендә баян ителгән кайбер мәсьәлеләр бүген дә үзләренең актуальлеген жуймаган.

Текст кайбер кыскартулар белән бирелә.

Ленар ЖАМАЛЕТДИНОВ

МӨСЕЛМАН ХӘРБИ ӘСИРЛӘРЕ ЛАГЕРЬЛАРЫНДАГЫ ЭШ ТУРЫНДА

Дөньяның башына Бөтендөнья сугышы бәләсе төште. Хәзер моның кайгысын кичергән көннәрдә күргән кыенлыklar, гомум бәхетсезлек хәтеребездән чыгармы?.. Юк! Беркайчан да!

Сугыш башланганда яшем алтынчы дистәгә кергән иде инде; ватаныма һәм беркадәр көнчыгышны өйрәнү фәненә дә хезмәтләр булсын өчен, Венгр фәннәр академиясенең теләге белән, Австрия һәм Венгрияда төзелгән мөселман әсирләре лагерена зиярәт иттем.

Өч елның өчәр аен әлегә лагерьларда үткәреп, янә яшьлек заманнарымдагы эшкә керештем, татар милләтенең тоткынлык тозагына төшкән меңнәрчә сугышчыларыннан татар халык әдәбиятын өйрәнергә ният иттем.

Киң Россиянең төрле татар әсирләреннән торган бер лагерь Пештә (Будапешт шәһәренең бер өлеше — Л. Ж.) якынындагы Әстәргом шәһәре янында, икенчесе Австриянең Әгер шәһәре якынында иде.

Һәр иртә таңнан торып, тимер юл белән Әстәргомга китеп, анда ахшамга кадәр була идем. Татар әсирләре белән күрешкәнче иң әүвәл берәз татарча сөйләшсәргә өйрәндем. Соңрак тора-бара, җырларын һәм төрле-төрле халык бәетләрен үзләштердем (...).

Татар әсирләре биш меңнән күбрәк иде. Күбесе, Казан телендә сөйләшкән казанлылардан башка, кырымлылар, мишәрләр, башкортлар, төрекмәннәр һәм берәз төрки телдә сөйләшкән чиркәсләр бар иде.

Kasantatarische Volkslieder

Auf Grund der Sammlung
von Ignác Kúnos

herausgegeben von

Zsuzsa Kakuk

Budapest · 1980

Венгр галиме Жужа Кәкүк 1980 елда И. Кунош жыйган материалларны «Казан татарларының җырлары» исеме белән аерым китап итеп Будапештта бастырып чыгарды.

ИГНАЦ КУНОШ

Кулланылышта булган татар телләреннән иң мөһиме казан теле иде. Чынлыкта, бу — татар телләренең аерым бер диалекты булып, һәм мәдәнияте, һәм әдәбияты шулкадәр алга киткән ки, тора-бара гомум бер татар теле шәкелен алган.

Әлеге телдә сөйләшүче халыкның күплеге, гүзәллеге һәм байлыгы белән абруй казанып, ул тел Россиядәгә төрле татар милләтләренең әдәби теле булып китте. Аларның мәктәпләре күп, һәр тарафтан килгән укучылар казан телен өйрәнә. Китаплары һәм газеталары да бар, бу телдә укырга өйрәнгән татарлар аларны күп укый, шулай итеп, казан теле бөтен татар милләтләре арасына кергән.

Мәгълүм булганча, Россиядә яшәгән татар диалектлары арасындагы аерма сүзләрдә түгел, нигездә бу сүзләрнең әйтелешендә. Бу жәһәттән мишәр диалектының әйтелеше казанникиннан шактый аерыла. Кырымдагы нугайларның сүзләрен Кырымның дингез буенда яшәгән халкы аңламый. Чөнки нугай шивәсе шулкадәр үзенчәлекле ки, башка кавемдәгә татар моны белмәс тә, аңламас та. Ә инде китапларда һәм газеталарда язылганны, язма телне һәм нугай, һәм башкорт гадәти үз диалектында укыган шикелле аңлый. Укыганда үз теленең шивәсе белән укый һәм аңлый. Шул сәбәптән, казан диалекты белән язылган әсәрләрдәгә тел, тора-бара, Россиядә яшәгән барлык татарларның әдәби теле булып китте. Мәшһүр хикәяче Тукаевның, Исмәгыйль бәк Гаспринскийның, Акчура углы Йосыф бәкнең һәм тагын бик күп шөһрәтле Казан шагыйрьләренең һәм язучыларының гүзәл язмаларын, хикәяләрен, җырларын, әкиятләрен төрле диалектларда сөйләшкән татарлар үзләре укып аңлый ала.

Анатолийның төрле диалектларында сөйләшкән төрек кабиләләре госманлы әдәби телен укып аңлаган кебек, төрле татар диалектларында сөйләшкән татарлар да казан телен шулай аңлыйлар. Әйтелешләрендә аерма, гарәп әлифбасының камилсезлегенә күрә, тулысынча язылмый. Төрки телгә гарәп язуы, бигрәк тә тел белеме жәһәтеннән караганда, ул кадәр үк туры килми. Шул сәбәптән, Аурупа Көнчыгышы өйрәнүчеләре, аеруча төркичеләр, гарәп хәрефләре белән язылган халык әдәбияты текстларын латин хәрефләре белән бирергә мәжбүрләр.

Минем бүгүнгө кадәр нәшер иттергән төрки халык әдәбияты жыентыкларым барысы да латин хәрефләре белән басылган. Бу да әйтелешләрен ничек бар шулай саклап калу өчен эшләнде. Болар латин хәрефләре белән язылмаса, диалектларның үзенчәлекләре күренмәс иде. Шуңа сәбәптәндер, төркиләр арасында тел гыйлеме ул кадәр алга китмәгән. Сүзләренң әйтелеше, ягъни нинди шивәдә сөйләнгәнә беләнми калса, фонетика гыйлеме дә барлыкка килмәс. Чынлыкта исә фонетика фәне сүзләргә ишетеп, ишетелгәнә карап һәм халык әйткәнчә язудан гыйбарәт һәм бу телнең борынгылыгын исбат итәдер.

Көнбатыш мөстәширикълары (Көнчыгышны өйрәнүчеләр) күп еллардан бирле бу мөһим гыйльми мәсьәләгә аңлап, шуңа сәбәплә, тел гыйлеменә караган әсәрләрендә гарәп хәрефләреннән ваз кичеп, латин хәрефләре белән уку-язу фикеренә килделәр.

Гаҗәп тоелса да, «латин хәрефләре төрки телдә кулланырлыкмы?» дигән сорауга килгәнчә, төрки кавемдән булмаган бер аурупалы, нәзакәтсезлек күрсәтә дип шикләнмәсәләр, бу мәсьәләгә күбрәк туктамакчы булам. Чөнки бу сорау, ялгыз гыйльми һәм гомуми бер мәсьәлә булмыйча, күбрәк төрки мәдәният, әдәбият һәм беркадәр дини әсәрләр мәсьәләсәдер. Минем бу мәсьәләгә тукталуым, төркиләргә һәм төрки мәдәнияткә соң дәрәҗәдә яратучы һәм тарафдары булуымнандыр.

Мәгълүм ки, төрки әлифба — хәзерге вакытта мөселман булган төрки әлифбасыдыр; һәм төркиләр кулланган гарәп әлифбасы, хәзерге хәлдә тулысынча гарәп һәм фарсы әлифбасына туры килмичә, беркадәр төркиләшкән. Гарәп һәм фарсы хәрефләренң кайбер авазлары төрки телдә һич кулланылмый, хәтта әйтәләр дә алмый. Мәсәлән, гарәп хәрефе булган «F» (бугаз «G»ны) төрки кеше әйтә алырмы? Иранлыларның «Q» (y) хәрефе чынлыкта әйтәләр алса да, төрки телдә бу иран шивәсенң авазы юк. Гарәп хәрефләренң дә кимчеләгә бар икән, гомумән, дөньяда камил әлифба була аламы? Чынлыкта иске төркиләргә уйгыр теле әлифбасы гарәп әлифбасына караганда тагын да камилсезрәк, кимчеләгә күбрәк. Моннан башка, латин хәрефләренң ул кадәр камил булуына да шик бар. Мәсәлән, безнең маҗар (венгр), хәрефләргә күпчеләгә латинчадан алынган булса да, кайбер хәрефләргә һәм билгеләргә иҗат итәргә туры килде. Дөньяның һичбер әлифбасы камил түгел һәм булмас та. Латин хәрефләре дә, алманнарның готик хәрефләре дә, славяннарның сирил (кириллица) хәрефләре дә камил үк түгел.

Ләкин еллар, заманнар үтү белән, берәр халыктан кабул ителгән билгеләр ярдәмә белән һәр милләт үзенә караган әлифбасын, теленә яраган сурәттә төзеп, укырга яраклы бер хәлгә китерә (...).

Адам баласы дөнья йортында бер төрлә генә түгел. Барысының торган жирләре, гадәтләре, әдәбиятлары бер күктән яратылганмы? Бөтен халыкларның тәне бер төслә, бер табигатьлә була аламы? Африкадагы кара тәнлеләр, Һиндстан һәм Кытайдагы сары тәнлеләр һәм башка төстәгә халыклар бер-беренә охшаганмы? Шираз гөлләренң төрлә төстәгә гонҗәлләре, Европаның төньягына китерелсә, хуш исләрен югалтмасмы? Кыскасы, дөньяның төрлә телләре өчен бары бер әлифба гына булмас, чөнки үз вакытында кабул ителгән әлифбалар, тарихи мәдәниятләргә саклап килгән бер кадерлә хатирәдәр һәм бу хатирәнең берсенә генә бетүе дә уннарча тарихи мәдәниятләргә югалуына тиң гөнаһтыр.

Бу мәсьәләнең башка бер ягы да бар: йөзләргә еллардан бирле борынгы төркиләргә тирән фикерләр белән тулы борынгы әдәбиятын эченә алган, гарәп хәрефләре белән нәшер ителгән хисапсыз әсәрләргә, гарәп хәрефләреннән ваз кичкән тәҗдирдә, кем укыячак, кем аңлаячак һәм кем өйрәнәчәк? Хәзерге төркиләр иске язуын өйрәнмәсә, һәм шулай итеп онытса, төрки әдәбиятның гүзәл үткәне сүнәп китәчәк.

Аурупа галимнәре гарәп язуы берәз читен дип зарланалар. Теләмәгән өйрәнмәсен... Теләгә булган берәз авырлык күрсә дә, берни булмас.

Гарәп язуы, ялгыз гарәп милләтенң хосусый язуы булмыйча, бөтен шәрык, ислам галәмәненң язуы, ислам дөньясының нурлы һәм изге, мең еллардан да артык яшәшкә ия булган язуыдыр. Төркиләргә каһарманлык белән үткән дәверләргә шушы язу белән мәңгеләштерелгән. Бөтен вәжданы, рухының иминлегә, йөргәненң шигърияте бу язу белән язылган. Кыскасы, бу язу яши икән, горәф-гадәтләргә, тормыш-көнкүрешләргә белән шәрыкта төркиләргә хөрмәтлә милләт булуына берәр шөбһә калырмы? Бу бабаларынан мирас булып калган язучыларын ташласалар, төрки милләткә хас булган үзенчәлекләр дә югалыр, китәр.

Көнбатыш милләтләргә манераларына ияргән шәрык милләтләргә билгелә бер дәрәҗәдә үзләрен сакламыйлар. Европа мәдәнияте һәм әдәбият, икътисад жәһәтеннән бер-береннән үрнәк алган кебек, андагы милләтләр дә, дустанә рәвештә,

Әл үйдә биләдем и
 аллһу тарап илдем и
 Син тарапһар бунараҗа
 Мин тарапһу биләдем и.

Бөгәт еүдә гиләдем ја.
 Аллһу тарап илдем ја.
 Сен илһиһу даһуаһиһа
 Мин илһиһу гиләдем ја.

Төһәт тарба гилләм ан
 Аһаһу ан һуһуһилләм ан
 Иһу ле һаһһиһу һуһуһиллә
 Ан һаһһиһу гилләм ан.

20. Әл бер алаһан билә
 алһаһу һуһуһиллә билә
 алһа һуһуһиллә билә
 һуһуһиллә билә.

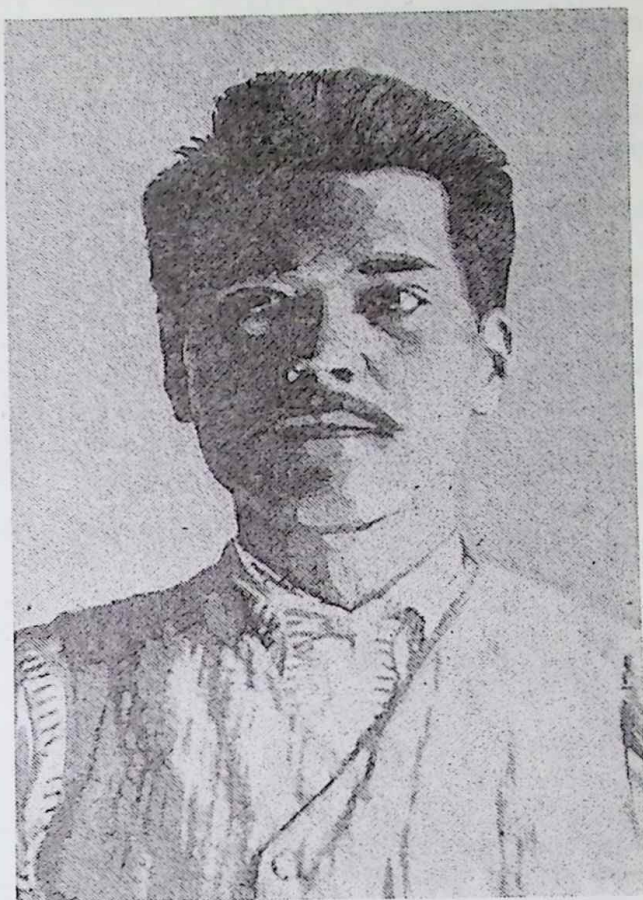
* Әл бер алаһан гилә
 алһаһу һуһуһиллә гилә
 алһа һуһуһиллә гилә
 һуһуһиллә гилә.

Төһәт тарба гилләм ан
 Аһаһу ан һуһуһилләм ан
 Иһу ле һаһһиһу һуһуһиллә
 Ан һаһһиһу гилләм ан.

Әл бер илһу гилә
 алһаһу гилә гилә
 алһаһу гилә гилә
 биләм илһу гилә.

* Әл бер илһу билә
 алһаһу билә билә
 алһаһу билә билә
 биләм илһу билә.

Төһәт тарба гилләм ан
 Аһаһу ан һуһуһилләм ан
 Иһу ле һаһһиһу һуһуһиллә
 Ан һаһһиһу гилләм ан.

И. Куношның кулъязмасы

Билгесез әсир. Ул И. Куношка фольклор әсәрләре язып алуда бик күп ярдәм иткән ШАҺИТ ВӘЛИЕВ булуы мөмкин.

бер-береннән үрнәк алалар. Көнбатыш милләтләренән үзара бәйләнгәнлекләрен күз алдында тоткан хәлдә, Ерак Көнчыгышның иң бөек һәм иң мәдәниятле бер милләте булган японнарға карагыз. Бу бик тырыш һәм мәдәниятлелеге буенча югары дәрәжәгә ирешкән япон халкы иң зирәк булган яшьләрен һәм галимнәрен Европаның төрле мәмләкәтләренә укырга жибереп, аларга Көнбатыш илләренән тарихларын, телләрен, төрле гыйлем һәм һөнәрләрен өйрәтәләр. Алар үзләренән мәмләкәтләренә кире кайтып, Европада өйрәнгәннәре белән үз мәмләкәтләренә файда китерергә тырышалар. Болар япон булып китәрләр, япон булып калырлар: үз телләрен, үз язуларын югалтмаслар... Кыскасы, дөньяның төрле язулары арасында иң читенә булган үз имляларын ташламаслар. Көнбатышта күргәннәрен мөмкин булган хәтле файдаланырлар, ватаннарының мәнфәгәте өчен тырышырлар. Менә төркиләргә иярер өчен гүзәл һәм матур бер үрнәк!

Гыйлем һәм фән мәсьәләсенә килгәндә, бу баптагы фикерләребез дә шул: милләт хисенән һәм куәтенән иң мөһим чарасы үз телен булганга күрә, иң күп әһәмият бирелергә тиешлесе дә шул телдер. Бу хосуста гыйлем вә мәдәнияттән ниләр өйрәнергә кирәк икәнән сез бик яхшы беләсез. Бу мәсьәләне күз алдында тотып, төркиләр дә, японнар эшләгән кебек, яшьләренән иң зирәкләрен Европага жиберергә һәм иң әүвәл тел белеме өйрәтергә тиешләр. Тел фәненән венгр капусы төрки кардәшләребезгә һәрчак ачык. Чынлап та бу ике телнең аралашу формалары бер-берсенә бик охшаган күренә. Безнең телебездә чит телләрдән алынган сүzlәр күп булганга күрә, илле-алтмыш ел элек «урталык» диелгән бер төркем галимнәр тупланып, кыска вакыт эчендә телебезне шулкадәр гадиләштерде ки, телебез, рәхмәт төшкере, ачык һәм милли бер тел булды. Шуның нәтижәсендә, борынгы заманнардан сакланып калган кулъязма әсәрләренә нәшер итеп һәм мәмләкәтебездәге төрле диалектларны туплап, бастыруга да ирештек.

Венгрия фәннәр академиясе ике бөек әсәренә нәшер итә башлады. Боларның беренчесе — венгр сүзләренән тулы сүзлегә, ул иң борынгы сүзләрдән алып иң

яңаларына кадәр үз эченә алган өч зур томнан тора. Икенчесе — Венгриянең төрле диалектларында очрый торган сүзләрне үз эченә алган өч томнан гыйбарәт зур күләмле бер диалекталь сүзлектер. Боларның һәр икесе дә басылды инде.

Бу иске китаплардан һәм халык авызында саклана торган меңнәрчә сүзләрнең күбесен университет яшьләре жыйды. Мәмләкәтебезнең төрле диалектларында сөйләшүче укымышлы яшьләребез, үз төбәкләренең диалектларын өйрәнәп, гыйльми мәкаләләр яздылар.

Бу максат белән эшләгән тикшеренүләребез бер венгр теле белән генә чикләнмәгән иде. Моннан башка, безнең вазифабызга кергән бүтән мәсьәлә дә бардыр, ул да булса — венгр теленең нинди телләр белән якин булуы мәсьәләсе. Беләсездер, венгр теле фин-угыр дигән телгә һәм төрки, татар телләренә бик якин булганлыктан, үз телебезне фәнни яктан тикшерү өчен, бу телләрне дә тирәнтен өйрәнү кирәк. Әлеге бу бурычларның берсен генә, ягъни фин-угыр телен өйрәнүне тәмам иттек. Төрөк вә татар телләрен фәнни өйрәнүебез өлкәсендә шактый алга китсәк тә, моны әле төгәлли алганыбыз юк.

Фин-угыр телен өйрәнгәндә Финляндия галимнәре безгә ярдәм иткән кебек, төрөк һәм татар телләрен өйрәнгәндә дә төрөк дусларыбызның безгә ярдәм итәчәкләренә өметләнәбез.

Бу максат белән эшләнгән беренче адым — төркиләрнең халык әдәбиятына караган әсәрләре мәжмугаларын нәшер итүебездер.

Биредә янә гарәп хәрефләре мәсьәләсенә тап булабыз. Хәзергә кадәр үзем туплаган төрки текстларны ни өчен латин хәрефләре белән бастырганыбызның сәбәбен сорасагыз, мин: «Ишеткән сүзләрнең төп әйтелешен, сөйләгән сүзләрнең һәр авазын тел фәне кагыйдәләренә туры китереп саклау өчен», — дип җавап бирер идем.

Латин хәрефләренең кирәклеге раслау яки гарәп хәрефләрен камилләштереп, төркічә текстларның әйтелешен һәм шивәләрен саклап калу шәкеленә китерү турында тел белгечләреннән торган комитет кына карар чыгара ала. Чөнки гарәп хәрефләре, төрки телне транскрипцияләү өчен туры килеп бетми. Семитик бер тел булган гарәп теленә һәм аның грамматик кагыйдәләренә карасак, язгандагы кебек укылмаганын күрербез. Сузык авазларны күрсәтү өчен кулланылган «өс», «ас», «өтер» билгеләре укудагы авырлыкны берәз җиңеләйтәләр. Ә Урал-Алтай төркеменә кергән төрки һәм венгр телләрендәге текстларны сөйләнгән кебек язып алуда, бигрәк тә телләрне чагыштырып өйрәнгәндә, гарәп хәрефләре җитми. Шуңа күрә, латин хәрефләрен куллану, тел фәне ихтыяҗы өчен генә булса да, бик зарур. Чөнки Урал-Алтай телләренең бер төркеме булган төрки һәм татар телләре арасындагы охшашлыкны күрсәтү өчен, боларның әйтелешен төгәл өйрәнәргә һәм белергә кирәк.

Шөбһәсездер ки, халык әдәбиятының чәчмә вә тезмә төркемнәрендәге диалекталь сүзләр латин хәрефләре белән язылса, гыйльми дәрәҗә өчен бу гаять кулай. Фонетика фәне монсыз гомумән булмас кебек. Россиянең мәшһүр төркічеләреннән булган мәрхүм Радловның тугыз зур томнан гыйбарәт татар халык әдәбияты җыентыгы сирил (кириллица) хәрефләре белән басылган (...) Латин хәрефләре урынына славян галимнәренең күбесе сирил хәрефләре куллана. Гарәп язуында сузык хәрефләр дүрт кенә данә булып, татар диалектларында уннан артыктыр. Татар телендә шундый сузыклар бар ки, гарәп әлифбасында һич хәрефе булмас, латин әлифбасында да житешмидер.

Килим янә татар әсирләренә... Татар әсирләрен өйрәнүгә шулай югарыда бәян ителгән ысул белән башладым.

Радловның мәзкүр җыентыгында, казакъ белән мишәр һәм кырым халык әдәбияты аз булганлыктан, иң әүвәл аларның диалектына эһәмият бирдем.

Башта боларның лагерьдагы хәлләрен өйрәндем. Ислам әсирләрен венгр офицерлары бик әйбәт карыйлар. Аларга диннәренә һәм горәф-гадәтләренә ярашлы ашамлыklar бирелә, имамнары бар, намазларын укыйлар. Барлыгы тоткынлыкта яшәүче ике меңнән күбрәк мөселман әсире исәпләнә. Әсирләргә, дошман итеп түгел, ә дус кавемнең бәхетсез балаларына караган кебек карыйлар иде.

Вәлиев фамилияле укымышлы бер казанлы гаскәри бар иде, максатны күбрәк аңа аңлаттым. Төрөк телен дә өйрәнгән бер адәм булганга, ул ниятемне бик яхшы аңлады. Эшемдә иң кыйммәтле байлыгым шул Вәлиев иде. Аның ярдәме белән экренләп татарча сөйләшәргә өйрәндем һәм әсирләр белән күрешә башладым. Жырларын, әкиятләрен сөйләтеп, казанлы дустым белән берлектә боларны берәм-берәм язып туплауга ирештем.

Татар бәетләренең төрөк бәетләренә бик зур охшашлыгы бар. Иң күбесе дүрт-юллык булып, һәр сөйләгән бәетнең бер рухы-әһәңе бар. Бу әһәңнәр, әйтерсез,

Татар әсирләрәннән бер төркем

сөйгән ярларны сагынутан чыккан моң-зарны күкләргә аштыралар кебек иде. Еллар бие чит жирдә, чит ризык ашап көн күрүдән кайгы яшьләре түгелә иде. Жилләр искәндә еракта калган туган илләрәннән бер хәбәр килгән кебек хис итәләр. Кошлар очып үткәндә туган жирләренен сүзләрен ишетәләр кебек иде. Лагерьларына якин булган Әгәр елгасына карап, Агыйдел дигән Волга елгасының агымын ишетерләр иде. Моңлы бер жыр жырлаганда, әйтерсен, күзләреннән, йөрәкләреннән каннар тама иде.

Татар гаскәриләрәннән офицер юк диярлек. Гаскәриләрнең күбесе һөнәрчеләр, крестьяннар һәм сатучылардан гыйбарәт. Кул эшенә осталыклары шаккатмалы. Алар буш вакытларында кул эшләре белән, балалар уенчыклары ясау белән шөгыльләнеләр иде.

Үз илләрендә күргән һәм төзегән биналар, татар йортлары, тройка жигелгән арбалар, жыл һәм су тегермәннәре, карда шуа торган чаналар, жәйләрдә корыла торган чатырлар, төрле төстәге еланнар, кошлар һәм хайваннар кыяфәтендәге уенчыкларны шул хәтле осталык белән ясыйлар иде ки, безнең лагерь житәкчеләге махсус павильон кордырды һәм, шулай итеп, бер һөнәрчелек күргәзмәсе ачылды.

Шундый балта осталары, көмешчеләр, тегүчеләр, буяучылар бар иде ки, теләсә нинди уенчыклар, көмеш йөзек һәм тартмалар, курчаклар өчен кирәкле киёмнәр ясый һәм тегә алырлар иде.

Иң маһирлары һөнәрчеләр булды. Татар хәрәфләре белән язулы кечкенә әржәләр һәм тәмәке савытларына заказ бирелсә, бер-ике көн эчендә әзер итәләр. Татар тегермәннәренен, мәчетләренен һәм мәхәллә мәктәпләренен тышын гына түгел, эчке күренешләрен дә, өй жиһазларын, мәчет әйберләрен шулкадәр камил сурәттә ясыйлар иде ки, алар хәтта Әгер шәһәр базарындагы зур кибетләр тарафынан да сатып алына иде.

Мин, аларга акча эшләр өчен, үзләре ясаган нәрсәләрен безнең Пештәдәге шәрык музейна куярга дип, моңарчы эшләнгәннәренен берәр үрнәгенә заказ бирдем. Өч елның өчәр ае вакытында менән артык этнографик әйбер эшләттем. Бу әйберләр

Бөтендөнъя сугышының дүртенче елында Пешттәге «Маркит» кунакханәсендә ачылган бер хәрби күргәзмәдә, татар павильоны исеме белән шөһрәт казанган шәрык ысулы белән салынган бер бинага тупланып, «Татар әсирләре музей» дип аталды, һәм шулай тамашачыларны хайран калдырып, бер сәнгать әсәрләре тупланмасы барлыкка китерелде. Күргәзмә ябылганнан соң, татар музейендагы әйберләр, Пешт Шәрык академиясенә (икенче исеме белән әйткәндә — Экономика университетының) шәрык музейна тапшырылды һәм хәзер дә шунда.

Әсирләрнең икенче иң яраткан шөгыле театр уены иде. Аларның иң зирәк бер укымышлысы милләтенең үткәнендәге иң фажигале дәверне күрсәткән тарихи бер пьеса язып, утызга якын татар яшьләреннән торган труппа төзеп, халыкка күрсәтте.

Әсирләрдән бер тегүче кирәкле костюмнарны текте, балта остасы бик матур бер сәхнә ясады. Һәр кирәкле эшнең бер остасы бар иде. Ниһаять, бер жомга көнне уен башланды.

Ачык бер ишегалдында урнашкан «тамаша залы» меңнәрчә әсирләр белән тулы иде. Меңнәрчә иреннәр тетри, меңнәрчә күзләр яшьләнгә, меңнәрчә аһ-зарлар күкләргә аша иде. Бу уенның сәхнәсе, башкарылуы хәзер дә күз алдымда. Бу пьесаларның иң тойгылысын бер-ике әсиргә яздырдым һәм Бөтендөнъя сугышының бер ядкаре итеп китапханәдә сакладым.

Бу уеннан тыш, башка бер хатирәләрем дә бар. Мәгърифәтле казанлылардан берничә укымышлы яшьләр бик яшертен рәвештә бер оешма төзеделәр. Бу татар оешмасының төп максаты әсирлек ачысы чиккән кайгылы йөрәкләрне дөвалау һәм йөрәкләрендәге хисләрне, фикерләренә баян итү иде. Алар, бу ниятләрен тормышка ашыру өчен, яшерен рәвештә бер кулъязма газета чыгарырга карар иттеләр. Газетаның исеме «Кечерәк жуаткыч», ягъни берәз тынычландыру дип аталды. Моның ише язучылар әсирләр өчен катгый тыелган булганга, газетаны кемнәр чыгарганын белдермәделәр.

Бу газета, аена бер генә тапкыр һәм бер нөсхә генә чыгарылып, кулдан-кулга йөри иде. Минә дус күргәнлекләреннәндер, матур, дикъкәт белән язылган «Жуаткыч»ны уй-тойгыларын аңлату өчен, ара-тирә миңа да күрсәтәләр иде. Бу, гадәти әдәби вә фольклор газетасы булып, эчендә һәм үз шигырьләре, һәм халык шигырьләре, һәм әсирлек хатирәләре, кайвакытта исә Бөтендөнъя сугыш хакындагы фикерләре дә була иде. Аларны шул хәтле камил бер сурәттә нәшер итәләр иде ки, мин укыган вакытта хайран кала идем. Язылган шигырьләре, халык күңеленнән чыккан җырлары шул хәтле хайран калдырырлык, үз мәмләкәтләрен искә төшергән хатирәләре шул хәтле тәәсирле, Бөтендөнъя сугышы турындагы фикерләре шул хәтле тирән эчтәлекле була иде ки, хәтта газетчылар да моннан яхшырак яза алмаслар иде.

Газетаның кушымтасы да бар. Бу кушымтада халык әдәбияты парчалары да күзгә чалына. Моң-зарны татар әсирләренең йөрәкләреннән купкан бу канлы гөлләрнең чәнечкеләре укучыларның йөрәкләренә кадала иде.

Менә, үрнәк буларак, татар җырларынан берничәсен китерәм:

КЫРЫМ ҖЫРЛАРЫ

Каранфилем чичәк ачмыш
Күе таллык өстенә,
Яр ясдигың улмаз исә
Дайан дирдем өстенә.

Гөл купардым тирәктән,
Бер яр сөйдем йөрәктән.
Билмеш улсам сүмәз идем —
Яраландым йөрәктән.

Суга бардым — тулдырдым,
Кырга чыктым — булдырдым,
Мин, яшьлектән яр сөеп,
Чыраемны сулдырдым.

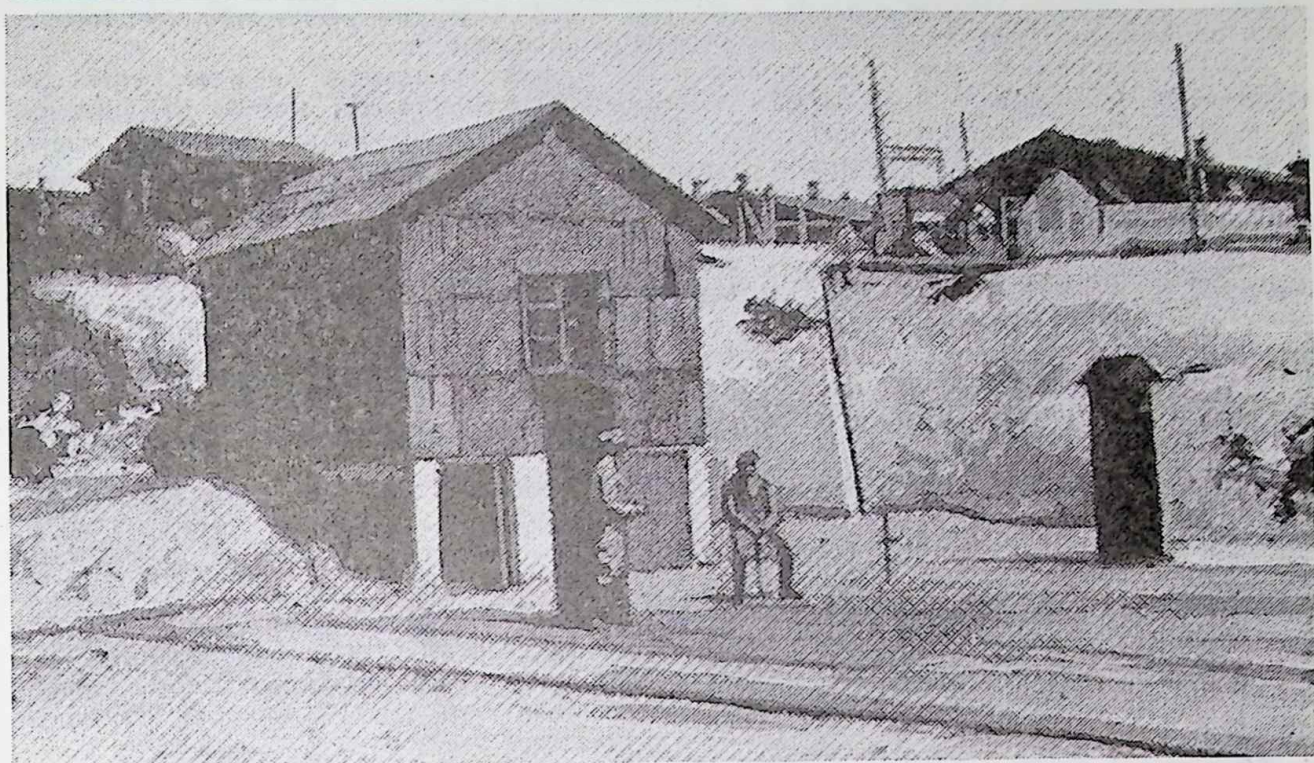
Яулык яптым дивара,
Гөл ачылды билвара,
Жаннан сөйгән назлы ярым
Калды ерак юлларда.

Пылау йидем табахтан,
Ракы эчтем кыяхтан,
Нә хәерле көн икән —
Ярым күрдем сабахтан.

Багчаларда гөл тирәк,
Япрачыгы түгәрәк,
Дөнъя малы бер яна,
Назлы ярым тиз кирәк.

Күк күгәрчен булаем,
Керфегеңә кунаем,
Үлсәм анда үләем —
Нурлы йөзег күрәем.

Кыя төбендә чухрах,
Син гөл улсаң, мин — япрах,
Гөл икемез сарылаех,
Дошман күзенә тупрах.

Лагерь капкасы янында

МИШӘР ЖЫРЛАРЫ

Алма чуар атымны
Алмачыга саттыңмы?
Кара кашым, карлыгачым,
Сәфәр йөрөп кайттыңмы?

Ике юлның арасы —
Без каендин барасы?
Бара-тора исемә төште
Туган илнең каласы.

Йөгрә үрдәк, йөгрә каз,
Боты озынга күрә;

Без кызларны бик сүәбез
Бите кызылга күрә.

Батыр атымның дагасы
Бакыр булмый нә булсын;
Читтә йөргән ялгыз башым
Гарип булмый, нә булсын.

Ундыр минем бармагым,
Ундыр алтын балдагым,
Икесен алып сиңа бирим —
Ялтырасын бармагың.

КАЗАН ЖЫРЛАРЫ

Солдат чәче үргә карый,
Көн дә бер майлап тарый;
Туган иле исенә төшсә,
Кайтыр юлына карый.

Урамнардан узган чакта
Нигә безгә кермәдең?
Каршы чыгып алыр идем,
Син икәнән белмәдем.

Ак келәтең алдында
Белмим нигә әйләнәм;
Уйнап-көлеп үскән идем,
Калды туган илгенәм.

Алтын балдак ал кашлы,
Көмеш балдак гөл кашлы;
Жыламачы, ник жылайсың —
Үлми сине кем ташлай.

Алтын балдак, энже каш,
Киясең булса, сандык ач;
Синең кебек булса булыр
Сахраларда сандугач.

Ал да булыр чагыбыз,
Гөл дә булыр чагыбыз;
Без жырламый кем жырласын —
Безнең шундый чагыбыз.

Әсирләргә булган мөнәсәбәтем бик дустанә иде. Чынлыкта, һәртөрле мөшкел-лекләре, һәр төрле кысынчылыклы булса, миңа сөйлиләр, һәм мин дә сызлануларына дәва булырга, теләкләрен үтәргә тырыша идем.

Мәмләкәтләреннән чәй һәм ашамлыklar, сугыш сәдакасы алганда, мине дә чакырырлар иде. Жомга һәм бәйрәм көннәрендә өстәлләрендә минем дә урыным бар иде. Берәрсә кәефсез яки хаста булса, аларны врачларга бактыра идем. Атнага бер тапкыр Әгер шәһәренә барырга теләгәндә офицерларыбыздан рөхсәт ала идем. Кыскасы, арабызда шундый дуслык мөнәсәбәтләре барлыкка килде ки, бер-беребезгә кардәшләр кебек карый идек.

Кайбер айлы кичләрдә, безнең венгр офицерлары белән лагерь бакчасында утырганда думбра, скрипка, уд (кыллы музыка коралы — Л. Ж.) һәм балалайка кебек музыка коралларының тавышы ишетелә, берәз кайгылы, моңсу көйләр яңгырый иде. Алар безнең йөрәгебезгә шундый хәсрәтле уйлар сала, һәммәбез аларның хәлен күңелебез белән кичерә идек.

Бичара әсирләрнең болай өзгәленүләренә бик нык ачына идек. Әмма, ни чара, кулыбыздан берни килми.

Офицерларыбызга шәрик дөнъясы, ислам йолалары турында сөйләгәндә, мәзин авазы ишетелсә, биш мең мөселман намаз укуында берьюлы йөрәк төпкелләреннән чыккан бер өн белән «амин» дип куйса, ул аларны зилзилә кебек тетрәндерә иде.

Вакытлар узды, лагерьдан китәр заман житте. Татар дусларым минем белән хушлашканда, «Кечерәк юаткыч» нөсхәләреннән торган тулы бер жыентыкны бүләк иттеләр. Бу газетаның бер данәсен, әгәр кабул итәр булсагыз, шушы арада «Төрөк учагы» жәмгыятенә Бөтендөнъя сугышының бер ядкаре буларак тәкъдим итәчәкмен.

Яннарында фотографлары да бар иде. Әсирләр лагере һәм әсирләр төркемнәре төшкән төрле рәсемнәрдән берәр данәсен миңа да бирделәр.

Кем белер, аларны тагын бер күрерменме? Кем белер, алар туган илләрен, туганнарын кабат күрерләрме?

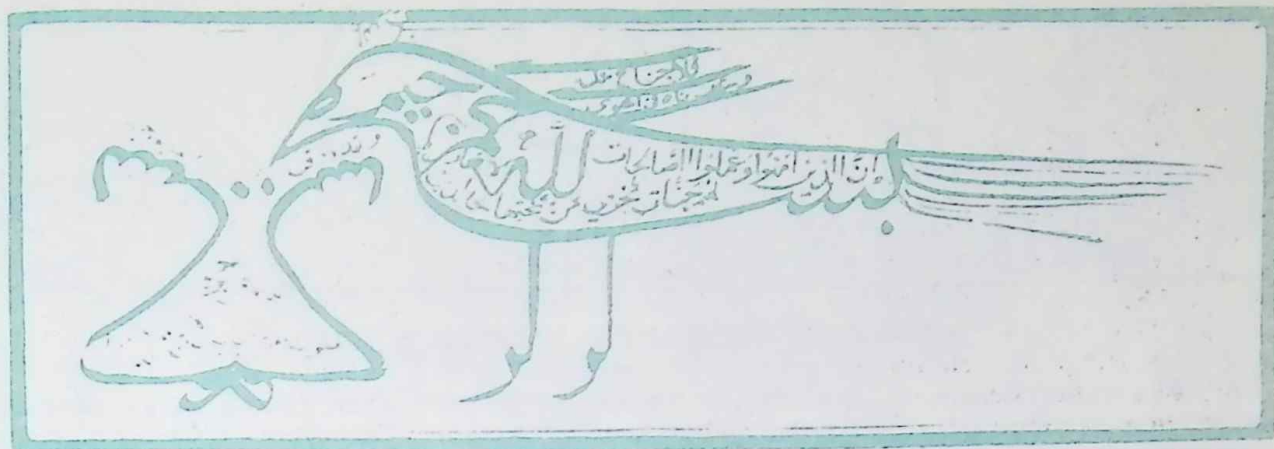
Бөтендөнъя сугышы әле дәвам итә. Өметләре киселә башлаган иде. Жырлары, көйләре, әкиятләре бездә калды. Кайгы-хәсрәтләре рус үзәгендәге туган жирләренә очып житәр микән?

Бөтен дөнъяны канлы бер зилзилә каплап алганда, без ул зилзиләгә эләккән бичара әсирләрнең ачы күз яшьләрен, халык әдәбияты дип атап, дәфтәребезгә төшереп саклыйбыз.

Бу лекциямә өстәмә итеп, Казан татарларының иң гүзәл бер әсәре булган «Ак бүре» әкиятен укучыларымның игътибарына тәкъдим итәм.

Төрөк теленнән
С. ГЫЙЛӘЖЕТДИНОВ тәржемәсе.

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФЭХРЕДДИН

Мөселман

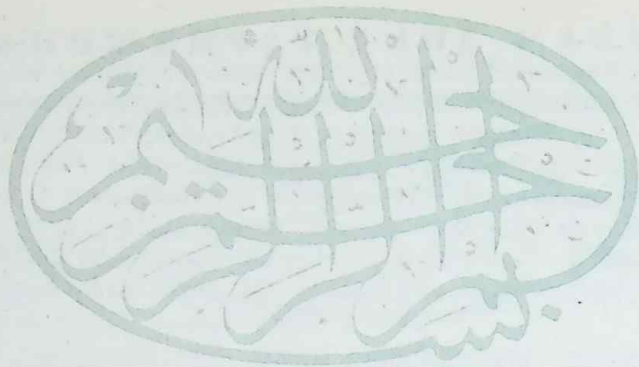
«МӘХАФӘТУЛЛАҺ-АЛЛАҺЫДАН КУРКУ»

147. Адәм балаларының бер-берләренә зарар итүләреннән, бер-беренә жәфа вә жәбер кылышуларыннан тыеп, һәртөрле тәрбиясезлекләрдән котылдыра торган нәрсә полиция, гаскәр һәм хөкүмәтләрдән вә кануннарда да бигрәк «Аллаһы Тәгаләдән курку вә аңа бәндәчелек итү»дер. Адәм баласының күнеленә «Мәхәфәтуллаһ-Аллаһыдан курку» дигән мәгънәви сүз камил урынлашса, һәртөрле усаллыклардан аралануына сәбәп булып. Бу кешедә хыянәт, жинаять вә бозыклык бөтенләй бетмәсә дә, азаер.

«ЯХШЫЛЫК БЕЛӘН ВАСЫЯТЬ КЫЛЫШУ»

148. Мөселманнар үз араларында һәрвакыт яхшылык белән васыять кылышулары яхшы бер эш. Ләкин моның әсәрле булуының шарты — «васыять кылучы үзе шул васыять итә торган эш белән гамәл итүе»дер. «Яхшылык белән васыять кылышу» дигән сүз астына яхшы эшләр гамәл кылу, тыелган эшләрдән тыелу бөтен төрләре белән кәргән кебек хаклыкны эзләү, сабыр вә мәрхәмәт белән васыять кылышу да керәдер.

Мөселман?

«ХӘЕРЛЕ ЭШЛӘРГӘ ХИРЫС БУЛУ»

149. Адәм баласы бу дөньяда бозыклык итеп йөрү өчен түгел, бәлки төзеклек кылу өчен яратылган иде. Шуның өчен хәерле эшләрнең һәммәсенә хирыс булу, вә кулыннан килгәннәргә башкалардан элегрәк кылырга тырышу тиешле буладыр. Хезмәткә ярамын торган атның, сөте аз булган сыгырның кыйммәте түбән булган кебек, үз вазифасын башкара алмый торган инсанның да кыйммәте түбән булачагы мәгълүм.

150. Ислам дине һәрбер мөселманга вә һәрбер инсанга зарарлы булмаган хайваннар вә жанварларга да мәрхәмәтле булу һәм хәерхәллек итү турында киңеш итәдер. Берәр төрле файда яки зарарга сәбәп булмаган вакытта урталыктан аерылмаганда һәркем хакында фидакярлек вә хәерхәллек күрсәтү, хәерле эшләргә хирыс булу ислам диненең сөйгән эшәдер.

«БАШКАЛАРНЫ ҮЗЕҢ БЕЛӘН ҮЛЧӘУ»

151. Берәр кеше турында берәр эш эшләү вә сүз сөйләү нәүбәте килсә, шуңа керешмәстән элек шул урында үзеңне-үзең фарыз итү кирәк. Әгәр шундый эшнә үзгә яратырлык булсаң, мәгълүм эшнә эшләү вә сүзнә сөйләү ярың. Әмма үз күңеленә авыр килерлек булса, тыелу яхшы һәм тиешле. Башкаларны үзгә белән үлчәү — бер дө алдамый торган зирәк үлчәүдәр.

«ӘХЛАК ХОКУКЫН РИГАЯ КЫЛУ (ОЛЫЛАУ)»

152. Инсаннарның инсаннар өстендә, мөселманнарның мөселманнар өстендә, кардәшләрнең кардәшләр өстендә, кечкенәләрнең олуглар өстендә әхлакый хокуклары бар. Ислам дине шушы хокукларга вафа кылу, ягъни тугрылык күрсәтү тугрысында әһәмият бирәдер.

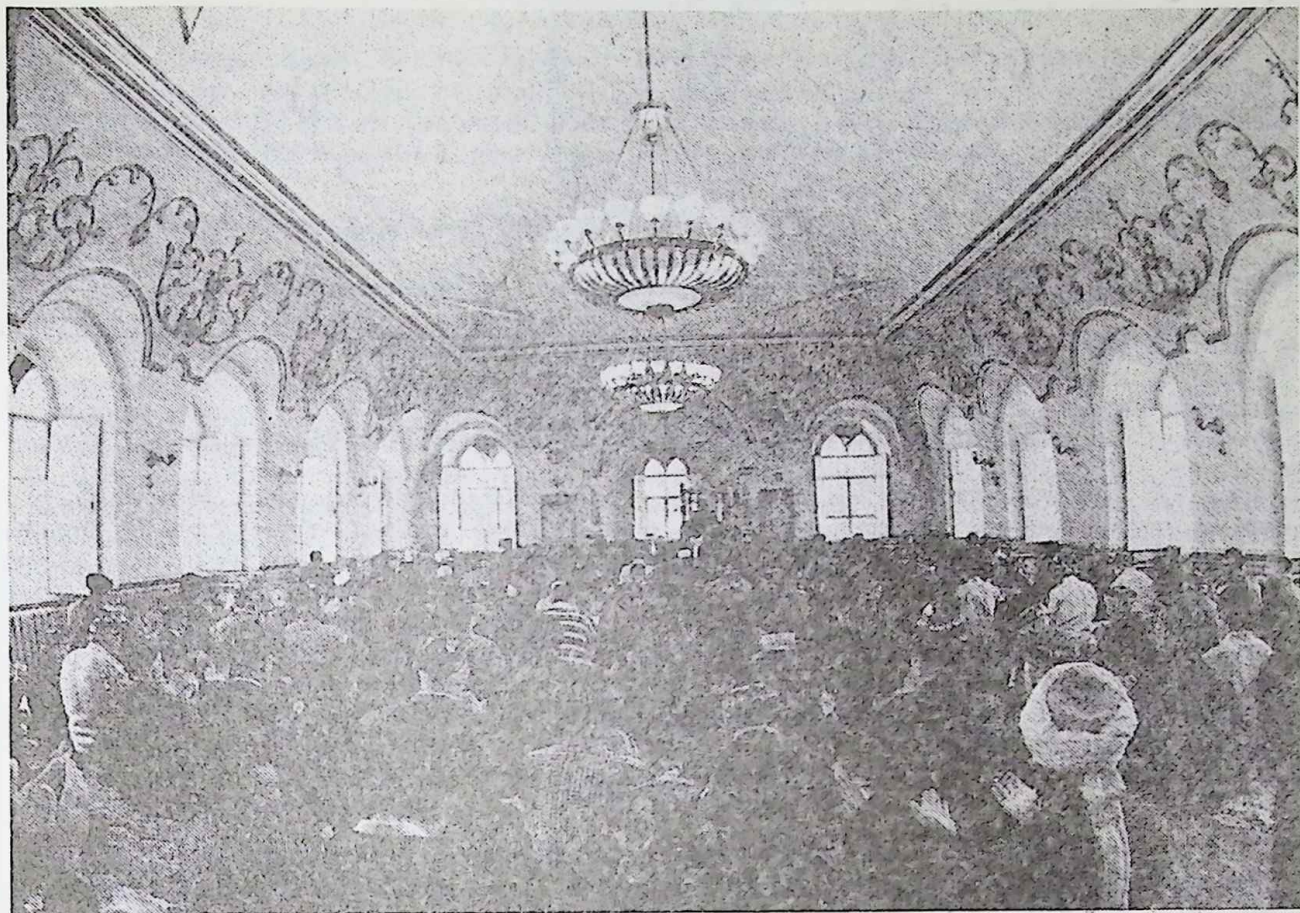
«САБЫР — ТҮЗҮ»

153. Мөселманнар өчен сөекле вә мактаулы холыкларның аналарыннан берсе «сабыр»дыр. Адәм баласының дөньядагы гомере бер генә тотам дәрәжәдә диярлек кыска булса да, шул кыска гомерендә дә һәртөрле кайгы вә бәлалар, фетнәләр вә хәсрәтләр белән уралып алына вә шулар белән чорналып гомер уздырадыр. Мондый эшләрнең бердәнбер дөвасы — «сабыр»дыр.

Хакыйкәт хәлдә, дөньяда авыр кайгылар вә жәфа-михнәтләр, бәндәнең ни өчен яратылганын искә төшерүдән вә кайларга барачагын фикерләүгә дөгъват кылудан башка нәрсә түгел.

154. Дөнья-фазыйләт, ягъни эш вә камиллек кәсеп итә торган мәктәп булса, авырлыклар, мәшәкәтләр, һәртөрле кайгы вә хәсрәтләр шул мәктәптә укыла торган дәрәсләр генә. Монда бер гажәп эш юк.

155. Хакыйкәт хәлдә «сабыр» инсанга хас булганлыктан, инсаннарга насыяп булачак камиллекләрнең күбесе шул «сабыр» шәрәфенә киләдер. Гыйлем ләззәтен белүче кеше шул гыйлемне үзләштерү юлында тау-таш күтәрә алмаслык авырларга сабыр итә. Төннәрен йокламый үткәрә, ашау-эчүләрен оныта. Бу гыйлемне башкаларга өйрәтү вә халык арасына тарату хакында төрле мәшәкәтләр күрә, сүзләр ишетә вә һәммәсенә түзә. Әмма саран кеше мал жыя, укучы шәкертләр вә юксыллар файдасына сарыф итми, хәзинәсен арттыра-арттыра ки, үзгә дә файдасын күрми. Бөтен мәсьәулиятне йоклап хисап мәйданына китә. Бу эш сабыр юклыгынан килә. Икенче берәү бөтен дәүләтен исраф вә әрәм-шәрәм итү юлына түгеп вә таратып бетерә. Бу да нәфес теләгенә сабыр итә алмаудан була. Бу тугрыда мисал бик күп.

«ҮЗ ГАЕБЕҢНЕ БЕЛУ»

156. Адәм баласында була торган мәгънәви авыруларның берсе — үзендәге гаебен күрә алмаудыр вә белмәүдер. Шуның өчен күп кеше башкаларның гаебен тикшереп гомер уздыра, читләрнең гаепләрен сөйләп ләззәтләнә. Кешеләр белән булсын, «тәжес-сес», ягъни кеше гаебен тикшерү, «гайбәт», «нәмимәт», ягъни әләк кылу, кешеләрдән гаеб эзләү кеби бозыклыклардан котылу юлы — үз гаебләреңне белү, үз кимчелекләреңне күрүдер. Үз киемендәге ертыкны күрүче кеше, әлбәттә башкасының киемендәге сүтекне күрмәс. Үз күлмәгенә керләнүен белүче кеше, әлбәттә башкасының өстендәге керле күлмәгеннән көлмәс. Шуның өчен булса кирәк: ислам дине үз гаебеңне күрү белән боера һәм дә үз гаебеңне белү юлларын өйрәтәдер.

«НӘФЕС-ИХТИСАБ (ХИСАП БИРҮ)»

157. Адәм баласы рәвештә түгел, хайванлык теләкләреннән сәламәт булып иде. Шайтан да түгел, өметсезләнәр, «беттем, югалдым, харап булдым», дип йөрер иде. Дүрт аяклы хайван да түгел, акылы вә хисе зәгыйфь булып да, ашау-эчүдән башканы күрәп уйлый алмас иде. Бәлки боларның уртасында бер мәхлукъдыр, ягъни жан ияседер. Әгәр дә үзен тотә белсә вә һәрвакыт үз-үзенә хисап бирсә, үз хәлен тикшереп торса, нәфесен-рухын сафландырып торса, күккә күтәрелергә мөмкин. Нәфесен-рухын сафландыру белән эш булмаса, ул вакытта дүрт аяклы хайван дәрәжәсендә калуы күз белән каш арасыннан якын.

158. «Иман» — күңелне һәртөрле бозык вә зарарлы фикерләрдән вә яман холыклардан саклау булганлыктан, мөэмин-мөселман кешенең вазифасы һәрвакыт үз күңеленә саф тоту вә бозык юлларга керүдән саклап торыдыр. Нәфес — рухны ихтисаб кылу — шул эштер.

159. Рухны сафландырып, хисап бирүнең күзгә күренә торган нәтижәсе — ашау-эчүгә вә бигрәк тә сайлануга комсызланмау, сүз сөйләргә ашыкмау вә күп сөйләмәү. Тиешсез урында ачуланмау вә башкаларда булган камиллек вә мал вә дәүләт хакында хөсөд итмәү, ягъни көнләшмәү, тәкәбберләнмәү вә горуруланмау һәм дә рияланмау — икейөзләнмәү вә тәкәллефләнмәү — кыланмаудыр.

«ДӨНЬЯНЫ СӨЙМӘҮ ВӘ ҮЛЕМНЕ ОНЫТМАУ»

160. Дөньяны сөймәүнең бердәнбер сәбәбе үлемне онытмаудыр. Моңы оныту — «таул әмәл» («көчле теләк») дән килә. «Таул әмәл» турыдан-туры адәм баласының үз хыялы дигән авыру булмаса да беркадәр авыру юлы белән шул авыруның үзедер.

161. Бөтен хаталыкның башы дөньяны сөю булганлыктан ислам дине үзенә ияргәннәргә моннан саклану турында киңәш итәдер. Мәгәр дә дөньяда тору-маллы вә дәүләтле булудан, мәртәбә вә югары дәрәжә белән торудан гыйбарәт түгел. Бәлки дөнья-ахирәттә котылу вә аңа сәбәп була алмаган нәрсәдән, вә икенче төрле әйтелсә, дөньяң — ахирәтеңне кайгыртуга тыелган нәрсәдән гыйбарәт.

«ТӘҮБӘ»

162. «Тәүбә» дип үткән вакыттагы гөнаһлар өчен, гөнаһ эшләр булу өчен үкенү, моннан соң андый эшләргә эшләмәүгә вәгъдә бирүгә җителәдер. Аллаһыга иманы булган кеше өчен мондый холык та булу лязим.

163. Ислам диненә күрә, Аллаһы Тәгаләгә тәүбә вә гөнаһлар өчен тәүбә-истигфар кылу да рухны газәпләуга, артык түбәнлек вә мескенлекләр күрсәтүгә, бәгъзе бер кешеләр хозурына барып йөрүгә, Аллаһы белән ике арага бәгъзе бер бәндәләргә арадаш итүгә лязим юк. Дөрөсендә бу эшләр күбесе шәригать тарафыннан тыелган нәрсәләр. Тәүбә тугрысында иң әһәмиятле нәрсә күңелнең ихлас булуы, үткән гөнаһлар өчен януы, көюе, моннан соң тугры Аллаһы Тәгаләгә юнәлү, аңа ялыну вә буйсыну.

«ӘДӘБЛӘР» (АЛЛАҖЫ ТӘГАЛӘГӘ).

164. Адәм баласының Аллаһы Тәгалә каршында булган әдәбләре будыр: Аның ризалыгын табу өмете белән әмерләрен тоту вә тыелган эшләрдән тыелу, гыйбадәтне мөмкин кадәр ихлас белән кылу нәфескә ия булу, аны җиңү, ирегенә җибәрмәү.

«ӘДӘБЛӘР» (РӘСҮЛУЛЛАГА)

165. Рәсүлулла каршында булган әдәбләр болардыр: Аның Аллаһы Тәгалә тарафыннан китергән әмерләренә иярү, тыелган эшләрдән ерак тору. Мәңгелек сәгадәтебезгә сәбәп булганы өчен аны иң якын бер зат итеп тану вә ихтирам итү. Үзенә генә хас булган яки табигый булмаган эшләрдә бәрәкәт күрү нияте белән аңарга иярүдер.

«АТА-АНА»

166. Ата-анага карата әдәбләр: шәригатькә хилаф булмаган сүзләрен кабул итү, хәтерләрен калдырырлык, күңелләрен калдырырлык, борчырлык эшләрдән вә сүзләрдән саклану. Һәрвакыт аларга хөрмәт күрсәтү: мөмкин кадәр ихтияҗларын үтәү, тәрбияләп асрау; вафат булгач хәл җиткән кадәр хөрмәт белән озату: хакларында хәер-догалар кылу, дусларын якын күрү.

«ЯКЫН КАРДӘШЛӘР»

167. Якын кардәшләргә булган әдәбләр: аларга туганлык кылу, яннарына бару, үзләрен чакыру вә күрешү. Читтә булсалар хәлләрен хатлар белән генә булса да белешеп тору. Сүз вә байлык белән ярдәм итү, бүләкләр җибәреп тору.

«ДИНДЭШЛЭР»

168. Диндэшлэргэ булган эдэблэр: бөтөн мөселманнарны кардэш дип белү вә аларны саклау, аларны да үзеңнән саклау, шатлыкларын вә кайгыларын уртаклашу, аларны кунак итү. Ислам хөкеменә күрә бөтөн ислам халкы бер-берләренә кардэшләр, һәм дә араларында гомуми берсен-берсе яклау хөкеме йөридер.

«ГОМУМ ИНСАННАР»

169. Адәм балаларының үз туганнары булмаган адәмнәргә каршы ошбу эдэбләрне ригая итү, ягъни олылау тиешле:

Һәркемнең үзенә лаек хакны үтәү вә яраклы мөгамәлә кылу. Йомшак сүз вә ачык чырай күрсәтү. Алдында вә артында һич кемсәне кимсетмәү вә очрашкан вакытта сәлам бирешү. Үзеңне күтәрмәү вә үзеңдә булган камиллекләр белән горурланмау, низагъ кылышмау вә шәригать рөхсәт биргән сәбәпләрдән башка нәрсә өчен аерылышмау. Гаделлек вә яхшылык белән булу. Ятимнәр вә юксылларга ярдәм кулын сузу, мөмкин кадәр гафу итү, вәгъдәдә тору, әманәтне үтәү. Вә кешеләр арасын төзәтүгә тырышу, сабыр булу, адәм балаларын зурламау вә мыскыл итмәү, алдамау, кеше гаебен тикшермәү вә әләкләшмәү, үзең өчен сөйгән нәрсәне кеше өчен дә сөю.

«АЕРЫМ ЭДЭБЛЭР»

170. Ашау-эчү, йөрү-тору, мөсафир вә бер урында яшәү, киём кию вә салу, халыкларны зиярәт итү, кунак кабул итү, сөйләшеп утыру вә киңәшүләр, гыйбадәт кылу вә гомумхалык белән аралашу вә мөгамәлә. Бу хактагы аерым эдэбләрне белү вә гамәл кылу кирәк буладыр.

Тышлыкның дүртенче битендә:

ШАМАЙЛ. Нәжип Нәкъкаш рәсеме

У р т а д а:

БИСМИЛЛА.

Һәрзаман сүз башланыр «Бисмилла» дип,
Һәрвакыт эш башланыр «Бисмилла» дип.
Яхшылар «Бисмилла»сыз эш кылмаган,
Эш тәмам «Бисмилла»сыз һич булмаган.

Мифтахетдин Акмулла.

К ы р ы й д а: «Аятел Көрси» «Бисмилла» белән. Коръән, 2/255.

АНАДОЛУ ЖИРЕНДЭ

1988 нче елның көзе иде. Шактый озакка сузылган өзеклектән соң, Төркиянең Төрөк Тел Жәмгыяте (безнең академиягә тиң оешма) чираттагы халыкара конгрессын үткәрде. Конгресста катнашучы галимнәр, Әнкара белән сабуллашып, өйләренә таралышып беттеләр. Тик без, совет делегациясен тәшкил иткән дүрт кеше генә, «Аэрофлот» белән аңлашылмаучылык килеп чыгу сәбәпле, Әнкарада калырга мәжбүр булдык. «Мәжбүр» дию бик үк хак та булмас, кунакчыл хужаларда озагракка калу, мәжбүрияттән бигрәк, күнелне хушландыру өлкәсенә карыйдыр.

Кайчандыр мәшһүр төрөк шагыйре Яхъя Кемал: «Әнкарада күнелгә иң хуш килгәне — аның белән сабуллашу тойгысыдыр», — дигән, әмма минем өчен үзгәрәк хис тә бар иде. Биредә булганда мин милләттәшләрәбез профессорлар Сәгадәт ханым Чагатай-Исхакый, Әхмәт әфәнде Тимер, инженер (әмма аны энциклопедист галим дияргә дә мөмкиндер) Мәхмүт әфәнде Таһир, фәнни институт хезмәткәре Саидә ханым Арсланбәк, аның энесе — Төркия мәжлесе хезмәткәре Мәсгут һәм башкалар белән танышып-дуслашып та киткән идем. Һәрхәлдә миңа шулай тоелды. Һәм алар белән бергә булу көннәрен ояйту өчен шат кына булдым.

Бер вакыйга исемә төшә. Төрөк Тел Жәмгыятенен башканы (ягъни рәисе) профессор Хәсән Эрен китапханә белән таныштырганда, диварга эленгән рәсем янына килеп: — Менә бу рәсемгә игътибар итегез. Анда жөмһүрбашканыбыз Мостафа Кемал Ататөрөк үзенен фикердәш дуслары белән, — диде.

Аннан соң миңа карады да:

— Шуларның икесе казанлы төрөкләр, — дип өстәп куйды.

Гомумән, Төркиянең тормышында Идел бие татарлары белән күп төрле бәйләнешләр бар. Ләкин безнең күзлектән хәзерге көндә аерым халык яки милләт дип атаган төркемнәргә тикшерергә биредә берәүнең дә башына килмәс иде, чөнки бу жирләр, борынгыдан ук «ислам жирләре», «госманлы империясә биләмәсә» дип аталып килеп, аның кешеләре дә «мөселманнар» яки «госманлылар» булып танылганнар. Бары тик 1923 елда гына бу мәмләкәт рәсми рәвештә «Төркия» исемен кабул итә. Шуңа күрә, «Төркиядә төрөкләр яши» дигән гыйбарә хаклыкка туры килгән кебек, башка төрки халыкларны да «төрөк» дип атау әллә ни гажәеп хәл түгел. Житмәсә төрөк телендә «төрөк» тә, «төрки» дә бер үк сүз белән белдерелә. Шунлыктан, Төркиядән тыштагы татарлар да «казан татарлары», «казанлылар» яки «шимали төрөкләр» дип йөртеләләр.

Анадолу жирләрендә татарлар (Идел һәм Урал бие татарлары турында сүз бара) кайчан күренә башлаганнар соң? Бу мәсьәләне махсус тикшергән хезмәтләрнең минем кулга кергәне булмады, ләкин төрле рухтагы язмаларда, истәлекләрдә аерым мәгълүматлар да очрый. Шунысы бәхәссез, татарларның бирегә күпләп күчүе XIX йөзнен ахырында була һәм бу күчеш Русия дәүләтендәгә сәяси үзгәрешләр (бигрәк тә рус-төрөк сугышы нәтижәләре) белән бәйле. 5 мең кешелек зур бер төркем беренче тапкыр 1893 еллар тирәсендә Анадолу туфрагына аяк баса. Бу турыда кайбер истәлекләр дә бар.

1976 елда Хәйретдин Келәчйөз Ататөрөк университетын Анадолуда яшәгән татарларның фольклоры турында хезмәт язып тәмамлаган иде. Анда ул, 71 яшьлек Габдрахман хажи хатирәләренә нигезләнеп, казан татарларының Кече Азиягә күчешләре турында да хәбәрләр бирә. Монда кечкенә генә аңлатма бирү дә кирәктер. Әйткәнемчә, «Төркия» дигән исем төрөкләрдә 1923 елда гына рәсмиләштерелә, аңарчы «төрөк» дип империянең күпчелеген тәшкил иткән Кече Азия өлешендә (ягъни Анадолуда) яшәүче күчмә һәм утрак тормыштагы крестьяннарны атаганнар. Истанбулдагы берәр аксөяккә «төрөк» дисәләр, ул моны иң зур мыскыллау итеп кабул иткән. Ә болай карасаң, бары тик Босфор бугазы гына Төркияне ике өлешкә — Европа белән Азиягә аерып тора һәм Азия (Анадолу яссы таулыгы) ягы — илнең иң зур өлеше.

Менә шушы жирләргә татарлар күченә башлый да инде. Билгеле, туган жирләрен ташлаган, ата-ана нигезеннән аерылган халык өчен бу күчүнең җиңел булмый һәм моңа этәргән шартлар да бик җитди була. Русиядә татар халкының — беренче нәүбәттә крестьяннарның — сыйнфый һәм милли азатлык хәрәкәте Казан ханлыгы җимерелгән-

нән соң, ярга бәргән дулкынсыман, бер көчәеп, бер сүрелеп торган. XIX йөздә Русия белән Төркия, Англия, Франция арасында «Кырым сугышы» барышында гади халыкның тормышы тагын да мөшкәлләнә. Бу вакыт баш күтәрүләр, төрле чыгышлар милли нигездә булсалар да, аларга дини төсмер дә өстәлә. «Төрөкләр безнең дин кардәшләребез» дигән пропаганда алып барыла. Моның өстенә 1877 елгы ачлык галәмәтләре, рус хөкүмәтенең барлык мәктәпләрдә дә христиан динен укытуны кертүе, чиркәү йогынтысын жәелдерү, татар муллаларының рус теленнән имтихан тотарга тиешлегенә, мәдрәсәләрдәге Төркиядә, Мисырда һ. б. чит илләрдә басылган китапларны яндырырга дигән фәрман килү һәм башка вакыйгалар чуалышларны, баш күтәрүләргә ешайта гына.

Бу патша хөкүмәтенең руслаштыруга алып барган сәясәтенең бер өлеше генә була. 1890 елда шушыңа өстәмә итеп чит илләр министрлыгы Русиядәге төрки халыкларның чит илләргә күчәргә мөмкинлегенә турында карар кабул итә. Шуның нигезендә Идел һәм Урал буйларында яшәүче берничә мең татар, туган илләрен ташлап, Анадолуга күченәргә карар кыла. 1892 елның июль аенда сөйләшүләр өчен 6 кешелек делегация гоманлылар иленә юл тотта. Сөйләшүләр уңышлы тәмамлана: Солтан II Габделхәмид падишах аларга күченәргә рөхсәт биреп, үзенең яклавы астына алырга вәгъдә бирә.

Ниһаять, 1893 елның башында 3 меңләгән кеше, Төркиягә таба йөз тотып, юлга чыга. Берәүләр Кырым аша, икенчеләре Батум, өченчеләре Севастополь аша Истанбулга барып җитәләр. Кыш көнендә кайда арба-чаналарда, кайда жәяүләп, кайда су юлы белән сәфәр итүнең гап-гапын без хәзер күз алдына гына китерә алабыз. Хәер, М. Галәү үзенең «Мөһажирләр» романында соңрак булган шундый бер күченешне тормышчан буяулар белән ачык итеп тасвирлап биргән һәм моның нәрсә икәнлеген шуннан чагылдырган мөмкин.

Барлык мөһажирләр дә Истанбулда туплангач, аларга Искешәһәр каласы яныннан аккан Порсук елгасы буенда ирләр бирелә. Кайберәүләр Искешәһәрнең үзәндә дә төпләнәләр, икенчеләре иген игү белән шөгыльләнәргә теләгән күпчелек исә хәзерге Зинҗирликүй (ягъни «Чылбырлы көе») авылы урынына урнашырга рөхсәт ителә. Шәһәргә якынрак урнашырга теләүчеләргә саны да шактый булуын истә тотып, идарәче даирәләр хәзерге Канлыпынар («канлы чишмә, чыганак» яки «кан кардәшлек чыганагы» дип тәрҗемә итәргә мөмкин) авылы урынына төпләнүләренә дә каршы килмиләр. Соңрак татарларга Чифтеләр канлыгында (районында) да ирләр бирелә һәм алар биредә Куруһүйүк (ягъни «кору калкулык») исемле авылга нигез салалар. Бу 1896 елда була. Сүз уңаенда шуны да әйтәргә кирәк, шушы илләрдә Габделхәмид солтанның да биләмәсе була. Чифтеләргә үзәндә дә зур ир завод эшләп килә. Димәк ки, бу илләргә бер дә ниндидер ташландык урыннар дип әйтәргә нигез юк.

Бераз вакыттан соң Анадолуга икенче зур төркем күченәргә теләк белдерә. Монда инде яңа ирләр урнашканнарның танышлары, дус-ишләре, туганнары, хәтта хәбәр көтеп вакытлыча калган гаилә әгъзалары белән бергә бөтенләй яңа кешеләр дә юлга чыгарга җыена. 1900 елда Бөгелмә ягының Әби авылы кешесе Мөхәммәд Зариф җитәкчелегендә 4 кеше, Төркиягә барып, күченәргә рөхсәт тә алып кайталар. Моны ишетеп, Идел-Урал буйларынан, казах-кыргыз далагынан ун меңгә якын кеше, паспорт алу нияте белән, Казанга һәм Мәскәүгә омтыла. Ике меңләп кешегә рөхсәт биргәннән соң, Николай патша «күченүне туктатырга» дигән әмер чыгара. Рөхсәт кәгазьләрен саклап тотып Бакчасарайга килеп җиткән мөһажирләргә дә өстәмә сынау көтә — аларга зиннәтле әйберләрен, алтын-көмешне, затлы бизнү әйберләрен алып китү тыела. Моңарчы күченүчеләргә үзләре белән 50 кг йөк алырга рөхсәт ителгән булса, андый «юмартлык» та юкка чыгарыла. Боларның барысы да кешеләр Төркиягә китмәсен өчен уйлап чыгарылган ясалма киртәләр икәнлеген көн кебек ачык була. Ләкин мондый чаралар күченү теләкләре булганнарны туктата алмый, асылда Казан, Бөгелмә, Самара, Куякбаш, Шөгәр, Иске һәм Яңа Иштирәк, Каратай кешеләреннән торган төркем су юлы белән Истанбулга юнәлә. Боларның теләгәннәренә Истанбулда урнашырга рөхсәт ителә, әмма сәфәрчеләргә бер өлеше Искешәһәргә, ә бер өлеше Куруһүйүккә китәргә теләк белдерә. Аларның бу теләкләренә каршы чыгучы табылмый һәм алар шул урыннарда юнәләр. Шушы вакытта Әфәнде көпрүсү дигән авылда да нигез салына.

Төркия жирендә татарлар ир урында гына төпләнәләр утырмаганнар. Югарыда күренгәнчә, әүвәлрәк күченүчеләр Искешәһәрдә һәм аның тирә-ягындагы авылларда (Куруһүйүк яки Османийә, Зинҗирликүй), моннан ерак түгел генә Кутахья шәһәрендә һәм аның янындагы Әфәнде көпрүсүндә, борынгы сәлжүк дәүләтенең башкаласы Коньяда, Акшәһәрдә, Илгында, Конья тирәсендәге Решадийе (Бөйрүделик), Мешрутийе һәм Исмиль авылларында, Измирдә, Истанбулда һәм Әнкарада яшәгәннәр һәм әле дә яшиләр.

Төркиядә булган очрашулар вакытында кайберәүләр Бөйрүделик авылына 1876 елда нигез салынган дип тә фараз иткәннәр иде. Әмма соңрак Истанбулда нәшер ителгән «Казан» журналы белән танышканда, бу фикернең ялгыш икәнлегенә инандым. Бөйрүде-

ликтә үзе булып кайткан Исфәндийәр Чынбай бу авыр кешеләренәң Омск тирәсеннән күчкәнлекләрен яза һәм бу күчүнең 1908 елда булганлыгын әйтә. Ихтимал, татарлар яшәгән тагын башка авыллар да бардыр, ләкин алар турында әлегә төгәл мәгълүматлар юк.

Шундый бер вакыйга да искә төшә. Төрөк галимнәреннән берәү ниндидер «Казан» исемле авыл барлыгы турында да сүз йөрткән иде, тик ул үзе анда булмаган һәм кеше сүзе буенча гына «анда казанлылар яши» дигән фикерне хәтеренә сәңдергән.

Бу язмада татарларның Төркиягә фәкать массакуләм күчү вакыты турында гына сүз бара, чөнки милләттәшләребезнең аерым вәкилләре Мәккәгә хажга барып кайту юлында яки сәүдә эшләре белән йөргәндә, Төркиядә моңарчы да төпләнеп калулары бик мөмкин һәм ул шулай булган да. Татар әдәбиятының күренекле вәкиле Муса Акъегетнең 1888 елда Төркиягә китүен генә искә төшерик (ул анда хәтта газета чыгару эшенә дә керешеп карый); Казанда китап басу эше кысыла башлагач, татар китапларының бер өлеше Төркия басмаханәләрендә басылу күренеше дә күп нәрсәне аңлатучы факт.

Истанбул университеты үткәргән халыкара конгресс барышында яшә торык галимәсе Адак Йылдырым белән танышуым хәтергә килә. Ул үзе безнеңчә бер калымә белмәсә дә, «мин казанлымын» дип кабатлый иде. Бу бер дә аптырарлык түгел, милләттәшләребезнең шактые, инде үз телләрен онытып, әби-бабаларының нигезе Татарстан җирендә икәнлеген генә белә. Мин дә бу очракта шундыйрак хәлдәр дип уйладым. Әмма бервакыт кызың әнисе: «Нинди татар булайк инде без хәзер, безнең бабалар Төркиягә XVIII гасырда ук күчкән бит инде», — дигәч, тагын да борынгырак бәйләнешләр булганлыгы турында шик тә калмады.

Авылларда яшәүче милләттәшләр ничек гомер итә икән соң? Хәйретдин Көләчйөз, мәсәлән, Куруһүйүк авылын түбәндәгечә сурәтли: авыл янында гына 30-40 метрлы яшеллексез коры калкулык бар икән, шуның итәгендә авыл корылган. Биредә жәен эссе һәм коры, кышын салкын, еллык явым-төшем 350 мм тирәсе. Авыл халкы иген игү һәм хайванчылык белән көн күрә. Жирләренәң яртысы диярлек тигезлектә урнашкан һәм гомумән алганда, уңдырышлы туфрак түгел. Шул сәбәпле, бөртекчеләргә, бигрәк тә бодай чәчүгә игътибар бирелә. Авыл янында гына алма бакчасы бар, анда зәйтүн дә үстөрелә. Болынлык жир үләнгә бай булмаганлыктан, хайваннар авыл кешеләренәң ихтыяҗы өчен генә тотыла. Бары умартачылык кына кинрәк жәелгән һәм бал читкә сату өчен дә әзәрләнелә.

Авылда 424 кеше яши. Билгеле, бу моннан 15 ел элеккеге саннар. Баштарак халык саны да күбрәк булган, ләкин шәһәрләргә күчү процессы монда да үзен сиздерә. 5 класслы башлангыч мәктәптә 3 укытучы эшли, ә укый-яза белүчеләренәң саны 70% тирәсе икән. Бу — гомумән, югары күрсәткеч.

Конья янындагы Бөйрүделик авылында кунакта булган Исфәндийәр Чынбай авыл халкының бай яшәвен сокланып яза. Урамның як-ягына 1 — 2 катлы йортлар тезелеп киткән, арттарак — амбарлар, ат сарайлары, тавык кетәкләре, қаз-үрдәк оялары. Авыл уртасында — чәчәкләр эчендә утырган манаралы мәчет. Күпчелек йорт эчләре шәһәрдәгечә, заманча җиһазландырылган, халык шат, ачык йөзле. Авылда 36 трактор, 7 комбайн, 6 йөк машинасы, 9 такси машинасы булуы гажәпләндерә аны. Биредә хәтта футбол командасы да бар икән. «Кыскасы, — дип йомгаклый ул, — Бөйрүделик авылыбыз үсештә, заманча авыл булачагы якындыр».

Авыл тормышы үзгәрәк булу сәбәпле, Төркия җөмһүриятенәң икътисади, мәдәни һәм сәяси агымында ул үзен сиздерә алмый. Һәрхәлдә аның йогынтысы икътисади яктан гына булырга мөмкин. Шәһәрләрдә яшәүче кешеләр һәрчак күз уңында була, төрле урыннарда эшләп, алар дәүләтнең яшәешенә зур өлеш кертә алалар.

Төркиягә соңрак күчкән милләттәшләребезнең зур бер өлеше Кытай, Япония, Филиппин, Корея һ. б. җирләрдән бирегә юл тотканнар. Бу күчешләр төрле закытларга туры килсәләр, аның иң зурысы 1945 елдан соң була. Совет гаскәрләренәң Ерак Көнчыгышка керүләре «Милли байрак» газетасы редакциясенәң һәм күп кенә зыялыларның кулга алынуы, шактый кешеләренәң Америка Кушма Штатларына һәм Төркиягә күчүләренәң этәргеч була. Гомумән алып караганда, Төркиядәге татарларның 90%ы диярлек — 1917 еллардан соң туган туфракларын ташлап китәргә мәҗбүр булган кешеләр. Моннан 20 еллар элек Надир Дәүләт белән Мәхмүт Таһир бер социологик тикшеренү үткәргәннәр иде. Аның нәтижәсеннән шулар күренә: тумышлары ягыннан Төркиядәге татарларның 35,9%ы Русиядә туган, Кытайда туучылар — 45,9%, ә Төркиядә, Япониядә, Кореядә һ. б. җирдә туучылар 18,2% тәшкил итәләр. Шөгыльләре буенча караганда, мондый хәл килеп чыга:

өйдә эшләүчеләр (йорт эше, бала карау һ. б.)	— 21,4%
секретарь, хисапчы һ. б.	— 19,25%
урамда сатучылар	— 7,09%

эшсезләр, пенсионерлар	— 5,35%
студентлар	— 10,25%
ширкәт, кибет, мастерской хужалары	— 4,38%
табиб, теш врачы, аптекачы	— 3,35%
техниклар	— 8,35%
эшчеләр	— 6,85%
тегүчеләр, кул һөнәре осталары	— 1,85%
инженерлар	— 3,9%
идарәчеләр, ширкәт мөдирләре	— 1,2%
дипломлы бухгалтерлар	— 1,5%
шоферлар	— 2,4%
укытучылар	— 1,03%
сәламәтлек хезмәтендә	— 0,85%
профессор, фән хезмәткәрләре	— 0,5%

Татарларның 66% тан артыгы урта һәм югары белемгә ия, ике-өч чит телне белүчеләр саны 82,3% тан ашып китә (татар телен белү бу исәпкә керми). Бу саннар Төркиядә яшәгән татарларның югары культурага ия булуларын ачык күрсәтәләр.

Бу язмада мин Төркиядә эшләгән татар зыялыларның шәхесләренә тәфсилләп тукталып тормыйм, чөнки аларның һәркайсы турында аерым-аерым хезмәтләр язарга кирәк һәм алар аңа лаеклы. Идел-Урал дәүләтенң президенты итеп сайланган мәшһүр Садрый Максуди, Финляндия, Францияләргә урап, Төркиягә килеп төпләнә. Әнкара университетының хокук профессоры итеп сайланган Садри Максуди Арсал сәясәи мәсьәләләр буенча илнең президенты Мостафа Кемал Ататөрөкнең ярдәмчесе, киңәшчесе була һәм 1930 елда мәҗлес депутаты итеп сайлана. Соңрак ул Әнкара белән Истанбул университетлары профессоры итеп сайлана.

Бу вакытта танылган татар язучысы, журналист һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакий Төркиядә яши иде.

Бу вакытта Төркиядә чагыштырма тюркологиягә нигез салучы, 120 ләп фәнни хезмәт авторы, «Ислам энциклопедиясе»н башлаучыларның берсе профессор Рәшит Рәхмәти-Арат ижади эшчәнлеген җәелдереп җибәргән иде.

Бу вакытта Германия археология институтының, Вена университеты археология җәмгыятенә, Венгрия этнография җәмгыятенә, Финляндия археология җәмгыятенә, Төркиядәге берничә җәмгыятьнең әгъзасы, ЮНЕСКОның ачык һавадагы музейлар бүлегә җитәкчесе профессор Хәмит Зөбәер Кошай Истанбулның атаклы Топ-Капы музееда баш сакчы вазифаларын үти иде.

Бу вакытта Идел буе халыклары өчен гаять кыйммәтле документларны табып, бастырып чыгарган, тарихи чыганаclarның белгече профессор Әкдәс Нигъмәт-Курат Әнкара университетында лекцияләр укый иде.

Бу вакытта тарихчы һәм җәмәгать эшлеклесе профессор Йосыф Акчура Төрөк Тарих Җәмгыятенә рәисе хезмәтен башкара иде.

Бу вакытта Гаяз Исхакийның кызы профессор Сәгадәт ханым Чагатай Әнкара университетында дәресләр бирә иде.

ФӘРИД ХӘКИМЖАНОВ,
филология фәннәре кандидаты.

2. «ТАТАР» АТАМАСЫ ТУРЫНДА

Әле XIX—XX йөз башларында ук «татар» атамасы белән күп кенә, башлыча Рәсәйдә яшәгән төркі халыкларны атаганнар. Шул рәвешчә хәзерге әзәрбайжанлыларны (Кавказ татарлары), хакасларны (Минусин яки Абакан татарлары), Идел буе, Себер һәм Кырым татарларын, казакъларның шактый өлешен (Семи-палат татарлары), Төньяк Кавказ халыкларының бер өлешен (XIX йөз рус язучыларының Кавказ повестьларын, хикәяләрен искә төшерик: мәсәлән, Л. Н. Толстойның «Хажі Морат» повестенда «татарлар» дип Кавказның бар жирле халкы аталган), Үзәк Азиянең төньягында яшәүче халыкларны (Таранча татар-уйгурлары) һәм башка халыкларны «татар» атамасы белән атаганнар.

Хәзерге вакытта «татар» атамасы Урта Идел һәм Урал буе татарларында (Казан татарлары, татар-мишәрләре, керәшен татарлары), Кырым татарларында, Себер татарларында (Турин, Төмән, Ишим, Ялутаров, Иртыш, Тобол, Тара, Бохара, Чаң, Арин, Бараба, Томск) ныгып кала.

1989 елгы халык санын алу мәгълүматларына караганда 6 645 588 кеше үзен «татар» дип атыйлар икән. Шулардан РСФСРда 5 519 605, Украинада 86 789, Үзбәкстанда 467 678, Казакъстанда 327 871, Тажикстанда 72 168, Кыргызстанда 70 068, Төрөкмәнстанда 39 243, Әзәрбайжанда 28 019, Белорусьта 12 352 татар яши. Чит илләрдә татарлар 50 меңнән артык. Шуларның 30 меңе Европада: Болгариядә 6 мең, Румыниядә, Польшада, Финляндиядә берәр мең. Чит Азия илләрендә 20 меңләп татар гомер итә. Аларның 10 меңе Төркиядә һәм Кытайда. Моннан тыш татарлар Япониядә, Австралиядә һәм Америкада яшиләр.

«Татар» атамасының барлыкка килүе һәм таралышы, аның мәгънәсен аңлата башлауның бик катлаулы, һич югы, мең ярым еллык тарихы бар.

XIII гасырның беренче яртысында ук «татар» сүзенң берничә аңлатмасы булганлыгы билгеле. 1248 елгы әрмән кулъязмасында татарларның «атучы» (укчы) халык булуы, аларны «үткен һәм җиңел», ягъни аларча «тур» һәм «ар» дип атаганнар дип хәбәр ителә. Мәнә шуннан инде «татар» сүзе килеп чыккан. 1245—1247 елларда Монголиядә, «Су — Монгал», ягъни, су монголлары арасында булган италян монахи Плато Карпини аларның үз-үзләрен «Татар» дип йөрүләрен һәм алар үзләренең илләре аша аккан шул исемдәге елгдан бу атаманы алганнар, дип яза. Аннан да элгәре мондый фаразны бер рус руханиеннан ишетеп һәм 1236—1237 елларда турыдан-туры монгол-татарлар белән үзе очрашкан венгр монахи Юлиан әйтә. Ул: «татарлар алар мадианитлар, Татар «*tartar*» елгасы буена урнашканнар, шуңа күрә «татар» дип аталалар», дип яза. Шул чорда, төгәлрәк әйткәндә 1241 елда «татар» атамасы «татарлар» формасында Көнбатыш Европада да билгеле була һәм «төмүгтан чыкканнарны» аңлаткан. XIV—XVII йөzlәрдә Европа галимнәре (*Tartar*) исеме белән барлык күчмә халыкларны да атыйлар. Бу исем рус жирләренә дә карый. Шундый характердагы фаразларны кайбер башка, шул исәптән хәзерге галимнәр дә кабул итәләр. Мәсәлән, И. Н. Березин «татар» атамасы беренче хәлдә «тартар» рәвешле булган «татар» сүзеннән килеп чыккан һәм аны «тартучы», «сөйрәүче», «тартучы кеше» дигәнне аңлата дип фараз кыла. Күптән түгел Р. Әхмәтҗанов «татар» сүзенң беренчел формасы «тартыр» булуы белән килешеп, аның мәгънәсен «патшалар патшасы» дип аңлатырга тырышты. Әмма татарларга турыдан-туры кагылышлы барлык чыганаclarда аларның атамасы «татар» («тартар» түгел) булып язылуы — аның беренчел формасы да «татар» булырга тиеш дигән фикергә китерә.

XVII гасырда Хивада «Шәжәрәи төрки» әсәрен язган Әбү-л-Гази «татар» сүзе башта бер төрки ханның исеме булган, аннан халык исеменә әйләнгән, дип яза.

Тарихчы Н. М. Карамзин «татар» сүзен якут халкы табынган бер пот (сын) исемнән китереп чыгара. Әмма бу ниндидер аңлашылмаучылык булырга тиеш,

чөнки якутларда мондый исемдәге пот юк. Шулай да моңа охшаш сүз бар. Ул авыруларны дэвалаучы, яңгыр яудыручы һ. б. тылсымлы таш исеме. Эвенкларда ул «двада», якутларда «сата» дип атала. «Дьяда» сүзе «да-да» (шулай) һәм Чыңгызга кадәр кытай чыганакларындагы татарларны белдергән «да-дань», «та-та» һәм «та-тань» сүзләренә охшаш шикелле. Бербөтен «татар» сүзенә мәгънәсен башка галимнәр дә ачыкларга тырышып карый. Мәсәлән, Л. З. Будагов «татар» сүзе Персиядә һәм Төркиядә «чаптар» (гонец), «курьер» дигәнне аңлата дип белдерә. Бу карашка Н. А. Баскаков та кушыла. Тагын да ышанычлырак булсын өчен ул «татар» сүзен «тотлыгучы кеше» мәгънәсен белдергән калмык телендәге «татр» һәм чуваштагы «тудар» сүзләре белән чагыштыра.

Башка этимологик омтылышлар да булды. Мәсәлән, А. А. Сухарев «татар» сүзе ике — «тау» һәм «тар» («тор») сүзләреннән ясалып, «тау кешеләре» дигән мәгънәне белдерә, ди. Мөгаен, дөреслеккә иң якин этимология Д. Е. Еремеевныкыдыр. Аның фикеренчә «татар» сүзе беренче чиратта төрки телле этноним. Ул барлык төрки этнонимнар кебек үк — «ар» кушымчасына беткән этнонимнарга карый: татар, хазар, болгар, авар, мажар, кангар, сувар, кабар һ. б. Д. Е. Еремеев бу этнонимнардагы «-ар» өлеше «кеше»не аңлата, дип яза. Дөрестән дә, күп кенә хәзерге төрки телләрдә «эр-ир» сүзе шуңа якин мәгънәне белдерә һәм «ир-ат», «ир» дигәнне аңлата. «Татар» этнонимындагы беренче «тат» өлешен борынгы иранлыларның бер атамасы белән чагыштырып карарга була. XI гасырда Мәхмүд Кашгари «төркилә», «татарлар» дип фарсыча сөйләшкән кешеләрне атыйлар, — дип яза. Моннан тыш төркилә бу исем белән башка күрше халыкларны — кытай һәм уйгурларны да атаганнар. «Тат» сүзенә беренчел мәгънәсе барыннан да элек «иранлы», «фарсы телендә сөйләшүче» дигәнне белдергән булса кирәк. Тора-бара ул «бөтен чит ил», «ят кешеләр»не дә аңлата башлаган. Чыннан да бу борынгы төрки телдә «тата» «чит жир, чит кабилә кешесе» дигән төшенчәләрен белдерә. Этнографлар мондый хәл — башка кабилә кешеләрен «ят кешеләр» (рус телендә «немец» сүзе «ят кеше» төшенчәсен дә биргән һ. б.) дип атау баштагы чор этнонимия тарихына һәм этник үз-аң үсешенә хас күренеш дип белдерәләр. Әгәр дә без «татар» сүзен «ят ыруг», «чит кабилә кешесе» рәвешендә аңлыйбыз икән, бу исемнең баштагы чор тарихындагы һәм алга таба таралышындагы кайбер бәхәсләргә мәсьәләләр дә аңлашылыр.

Бу атама кайчан һәм ничек кулланыла башлый соң? Кайбер авторлар, аерым алганда М. З. Зәкиев, Л. Н. Гумилев аның иртә кулланыла башлавын якыйлар. Мәсәлән, М. З. Зәкиев Дж. Неруның «Бөтендөнья тарихына караш» дигән популяр-сәясәи китабына таянып б. э. кадәр III гасырда ук татарларның туктаусыз Кытайны штурмлауларын яза.

Л. Н. Гумилев кытай чыганакларына таянып, б. э. VI гасырында кытай географлары «шивей» дип йөрткән һәм монгол телендә сөйләшүче «утыз татар» кабиләсе төркиләрдән көнчыгышта яшәгәннәр, — дип яза. Әмма «да-да» дип аталган татар кабиләсе турында иң беренче хәбәрләр кытай чыганакларында VII — VIII гасырдан да иртә күренмиләр. Борынгы Тан географик елъязмасында «Цзю Тан Шу» да б. э.ның VII — VIII йөзләре чикләрендә Хээль төбәгенә Янь-Шань округында яшәгән «цзю син дада» (тугыз фамилияле татарлар) кабиләсе хакында языла.

Беренче тапкыр төгәл «татар» атамасы 731 — 732 елгы Күл-тәгин урхун язмаларында күренә. Анда Күл-тәгинне жирләүгә бик күп халыклар: «авар, рим, кыргыз, уч-курыкан, огуз-татар, кытай, татиб»ларның килүе язылган (ассызык минеке — А. Х.). С. М. Кляшторный да «татар» кабиләсе беренче мәртәбә Күл-тәгин язмаларында искә алына дип уйлый һәм бу VI гасырның икенче яртысына карый дип исәпли. Ул вакытта «огуз-татар» (утыз татар) кабиләсе вәкилләре беренче төрки ханнарны күмүдә катнашалар, шулай ук тугыз татар (тогуз татар) кабиләсенә тугыз угуз (тогуз-огуз) кабиләсе белән бергә Билге-Каганга каршы 723 — 724 елгы баш күтәрүдә катнашулары турында да хәбәрләр бар. Бу вакытта, ягъни VIII гасырда «утыз татар» исемле кабиләләр Монголиянең төньяк-көнчыгышында, ә «тугыз татарлар» Уйгур каганлыгында яшәгәннәр дип уйланыла. IX гасыр уртасында тогуз-татарлар угузлар белән бергә Көнчыгыш Төркстанга качалар. Әмма XX гасырда көнбатыш төркиләр конфедерациясенә аерым «шато» ыруыннан чыккан, тарихи чыганакларга караганда, үсүеннән элекке жирләре булган Фирганә төбәгендә яшәгән татарлар Төньяк Кытайны яулап алалар.

Без монда тагын бер мәсьәләгә юлыгабыз. Борынгы «татарлар» этник яктан кемнәр булганнар? дигән сорау туа. Иң борынгы кытай чыганаклары «татарлар — монголларга кардәш булганнар» дип хәбәр итәләр. Тарихи язмаларда ул болай баян ителә: «...Төрөкнең ике игезәк баласы туды: Татар һәм Монгол, аларның

атасы Илли хан Төркстанны икегә бүлеп, беренчесенә көнчыгыш, икенчесенә көнбатыш яртысын бирде».

X гасырда язылган, әмма аннан да борынгырак мәғлүматларны киң файдаланган фарсы телендә язылган билгесез авторның әсәре «Хөдүдел-галәм»дә: «татарлар да тогузгузларның бер кабиләсе» ... ә тогузгузлар «(бөтен төркиләр арасында иң байлардан» дип язылган. Тогузгузлар ул вакытта Төрки каганлыктан (хырхызлар) көнчыгышта һәм көньякта, Кытайдан көнбатышта һәм Тибеттан төньякта, яғни чама белән хәзерге Монголия жириләрендә урнашкан булган.

XI гасыр чыганакларында, мәсәлән, Гардизиниң 1050 — 1052 елларда язылган «Хәбәрләр бизәге»ндә төрки-кимаклар «Иртыш елгасы буенда яшәүче татарлар башлыгының кече улы Шад һәм татарларның туганнары Ими, Имек, Татар, Баяндер, Ланиказ, Ажлад кешеләреннән» килеп чыкканнар дип бәян ителә. XI йөзгә мәшһүр галиме Мәхмүд Кашғари да шушы фикергә таяна. Ул үзенә атаклы сүзлегендә берничә урында татарларның төрки кабилә булуларын яза. Шунун белән бергә ул «ябак, татар, басмил кабиләләренең үзләренең аерымы телләре булуга карамастан төрки телне дә яхшы белүләрен» дә искәртә. Бу искәрмә В. В. Бартольдка XI гасырда татарлар төрки телле булмагандар, ә бәлки монгол телле булгандар, дип язарга мөмкинлек бирә. Ул «алар кайдадыр Енисейның бер елга башы булган Бий-Хеманың югары агымында урнашкан Уту-гән (Хан-гай) тауларында яшәгәннәр» дип яза.

Инде XII — XIII гасыр башында татар исемле күп сандагы кабиләләр билгеле була. Мөхәммәд ибне Бекран үзенә XIII гасыр башында язылган «Жиһаннамә» исемле китабында, XI гасыр уртасында Син төбәгендәге «ислам дине кабул итмәгән төркиләрдән татар һәм хитай халыклары калды», — дип яза. XIII йөз вакыйгаларын тасвирлап «татарларның зур кабиләсе үзләренең Син янындагы илләреннән чыктылар һәм Төркестан артына килеп урнаштылар. Алар белән хитайлар арасында дошманлык һәм суғыш хөкем сөрдә», — дип дәвам итә географ.

Татарларның тулаем төрки телле булуын С. М. Кляшторный да таный. Ул X — XI гасырларда төрки телле дөньяның көнчыгыш чикләрендә ике татар дөләте булган, Ганьсу дигәнә Көнчыгыш Төркстанда (Уйгурстан) һәм Ляо дигәнә Төньяк Кытайда барлыкка килә дип яза. Алар арасында 2 мең км га сузылган жириләр «татар даласы» дип аталган. XII — XIII гасырларда бу далада монголлар яши. Шуңа күрә монголлар үзләрен алай атарга теләмәсәләр дә «татар» атамасы аларга да тарала.

Монгол тарихчыларының, аеруча Ш. Сандаганың фикеренчә, инде XII гасырда ук «Татар» исемле шактый зур кабиләләр төркеме монгол кабиләләренең үзләре арасында ук хәзерге Монголия жириләрендә яшиләр. Татарларның күчеп йөрү жириләре көнчыгышта, нигездә Буир-Нур һәм Еулун-Нур күлләре янында урнашкан булган. Алар XII гасырда Кытайның (Цзинь императорлары Кытае) вассаллары булгандар, хәтта 1164 елда кытай гаскәрләре белән берлектә Буир-Нур төбәгендә монголларны тар-мар ителәр. Шушы вакыттан монголлар белән татарлар арасында рәхимсез көрәш башлана. Ул шундый рәхимсез була ки, Тимучин — Чыңгыз ханның әтисе Есугай-баһадур, аңа, ул әсирлеккә алган татарларның юлбашчысы Тәмүджин-уге хөрмәтенә Тимучин-Тәмүджин (төркичә «temurci» — тимерче) дигән исем бирә.

XII гасырның ахырында ук, төгәлрәге 1198 елда, татарлар кытай баскынчыларына каршы баш күтәрәләр. Бекран да үзенә хәбәрләрендә шушы вакыйгаларны күз алдында тотып булса кирәк. Ул «кәркит һәм монголларның үзләре белән берләшкән кытай гаскәрләре Тәмучин (Чыңгыз хан) житәкчелегендә Улжи елгасы үзәнендә (хәзерге Монголиянең төньяк-көнчыгышындагы Улдза елгасы) татарларны рәхимсез җиңәләр», — дип яза. Татарларның бер өлеше, күрәсәң, нәкъ шушы вакытта көнбатышка китә һәм «Төркстан артына барып урнаша». Ә аларның патшасы Кушлухан «Кучмук» Харәзем шаһы Мөхәммәд гаскәрләре белән берлектә Кытай гаскәрләрен җиңүгә ирешә.

Көнчыгышта калган һәм алухай, дудаут, алчи һәм чаган кабиләләреннән торган татарлар берләшкәргә теләп омытылып ясап карыйлар. Әмма алар 1202 нче һәм аннан 1204 елны монголлар тарафыннан тәмам тар-мар ителәләр. Бу җиңү шулкадәр мәшһүр була ки, 1206 — Барс елында махсус җыелган корылтай Тимучинны «бөтен монгол далаларында, барча монгол һәм исән калган татар кабиләләренең бердәнбер һәм кодрәтле юлбашчысы» дип игълан итә һәм ул — Чыңгыз хан, яғни дөнья ханы исемен ала. Моңнан тыш Тәмучин башка буйсынмаган, аерымы алганда найман, меркит һәм кәрит кабиләләрендә дә тар-мар иткән була.

Шушы вакыттан башлап тарихи документларда «татар» атамасы мөстәкыйль этник группа булып теркәлми. «Татар» атамасы белән үзгә күрә бер модифи-

кация (үзгәреш), камуфляж барлыкка килә. Монголларга «татар» атамасы тарала, ә калган татарлар киресенчә «монголлар» дип йөртелә башлыйлар. Чыннан да шул вакыттагы кытай чыганаclarы, мәсәлән, «Мэнда, Бэйлу» һәм «Хэй-до ши-мое» инде монголларны белмиләр. Ә бөтен монгол һәм аларга бәйле кабиләләрне «татарлар» дип атыйлар. Бу чыганаclarда «алар өч: «кара», «ак» һәм «кыргый» ыруларга аерылалар. Ак татарлар нәфисрәк кыяфәтле, әдәплеләр, ата-аналарын хөрмәт итәләр. «Кыргый татарлар» дип аталганнары бик ярлылар, примитивлар һәм бернинди дә сәләткә ия түгелләр... Хәзерге император Чыңгыз һәм шулай ук анын гаскәр башлыklары, министрлары, зур түрәләре кара татарлардан» — дип хикәяләнә. «Ак татарлар» (бай да-да) дип Кытайның төньяк-көнчыгышында яшәгән төрки телле онгутларның аталуы бик ихтимал. «Кыргый татарлар» дип төньяк тунгусманчжур, ә «кара татарлар» дип (хэй-да) чын монголларны атаганнар. Барлык бу кабиләләр, аеруча чит ил кешеләре каршында гомумтатар атамасы белән бер-бөтен булып күренәләр. Моңы инде XIX гасырда ук мәшһүр татар галиме Шиһабетдин Мәржани дә бик төгәл аңлап алган. Ул: «Шуннан соң барлык магул һәм татар мәмләкәтләре берсе артыннан берсе Тимучинга буйсынып, барлык халкына «татар» атамасы өстен булып: «магул» исеме ташланган. Ләкин әле боларның төп нәселләре татар түгел, магул» — дип язды.

«Татар» атамасы монголларга тагын да ныграк ябыша һәм алар белән бергә бу атама да монголлар 1210 — 1240 елларда Азия һәм Европаны, ягъни Иске Дөньяның (Старый Свет) күпчелек жирләрен яулап алгач Европага да үтеп керә. 1210 — 1223 елларда Чыңгыз хан Кытайның төньяк жирләрен (Хуанхэ елгасыннан төньякта) яулап алу белән бергә (монда ак татарлар тәмам буйсындырылалар) көнбатышка таба һөжүм башлый. Югарыда телгә алынган Нәжип Бекран 1208 елда «беренче татарларның (патшасы) Кутлу-ханга (найман ханы Кучлук) татарлар ябырылдылар, алар бөтен дөньяны корыттылар, аларның патшалары Чыңгыз-хан Тимушен», — дип яза. Шулай итеп 1210 — 1220 елларда татарлар белән эш тәмам бетерелә (Кучлук 1218 елда үтерелә), әмма аларның атамасы саклана. Аннан да бигрәк бу исем гамәлдә монгол аксөякләренә күчә.

Бу жәһәттән «Мән-да-Бей-лу»дагы хәбәр кызыклы. Анда монголлар үзләренең династияләрен «бөөк монгол дәүләте» дип атасалар да, шаһитләр еш кына күренекле кешеләр, мәсәлән Чыңгыз ханның Кытайдагы урынбасары Мухали (1223 елда үлә) «һәрчак үзен «без татарлар», дип әйтте, аларның түрәләре, гаскәр башлыklары да шулай ук үзләрен «без...» дип атадылар», — дип яза. Шуның белән бергә монгол гаскәрләрендә, аеруча Кытай, Көнчыгыш Төркстан, Урта Азия һәм башка көнбатыш илләрен яуларга жибәрелгән гаскәрләрдә «уйгур» дип аталган татарлардан чыккан кешеләр шактый зур роль уйный.

Рәшид-эд-дин: «бу (татар) халкыннан Чыңгыз — хан вакытында да һәм аннан соң да бөөк мөхтәрәм әмирләр һәм дәүләт ышанычлылары булдылар», — дип яза. Алар арасында аеруча гадәттә монгол гаскәрләренең иң яхшы гвардиясенә кергән «онгут» яки ак татар кабиләләре вәкилләре аерылып тора. Шунысы да билгеле, Чыңгыз хан карары белән бөтен буйсындырылган халык, шул исәптән уйгурлар (ак татарлар — А. Х.) анын гаскәренә сугышчылар бирергә тиеш булганнар. Рәшид-эд-диннең хәбәренә караганда «уйгурлардан, карлук, төрекмән, кашкар, кучарлылардан жыелган темник Мәлик-шаһ гаскәре Хорасанда Чыңгыз хан ягында сугышкан». Шунысы ачык, төрки ыругларга караганнарның күпчелеге үзләрен «татарлар» дип атаганнар. Боларның барысы да XIII гасыр уртасындагы Гильом де Рубрук раславына туры килә. Ул «Чыңгыз бар жиргә алдан татарларны жибәрә. Шуннан бөтен жирдә аларның исеме тарала. Бар жирдә: «Әнә Татарлар килә», дип кычкыралар», — дип яза.

Чыннан да, монгол яулары чорына караган барча фарсы, гарәп, әрмән, рус һәм Европа чыганаclarы бу яуларны «татар яулары» дип атыйлар. Бу яуларда төп көч булып катнашкан монголларны «татарлар» дип йөртәләр. Монгол яулары чоры мөселман авторлары — Ибн әл-Әсир һәм Мөхәммәд ән-Нисави «татар» атамасын гына беләләр (мәсәлән, Нисавиның «Мәлгун татарлар турында хикәятләр» исемле әсәре). Бу хәл әрмән чыганаclarына да карый. 1220 елдагы монгол яуларыннан коты очкан әрмән һәм башка Кавказ арты халыklары монголларны нигездә татарлар буларак беләләр. Шул чор әрмән чыганаclarы түбәндәгеләрне хәбәр итәләр: «Көнчыгыштан билгесез, «татар» дип аталган кыргый кабиләләр күренделәр» (Григор Сисециның Истәлек язуы). «Әрмән ел исәбе белән 669 елны (1220) 20 мең татар Чин һәм Мачин (Кытай — А. Х.) илләреннән чыктылар һәм Гугарк өлкәсенә (Көнъяк Әрмәнстан) барып життеләр. Юлларында барысын да бөлгенлеккә төшереп алар Тбилиска (Тбилиси — А. Х.) життеләр: («Себастац елъязмасыннан»).

Шуның белән бергә әрмән елъязмачыларының шактыенның бу хакта хәбәрдар булулары да күренә. Алар монголларны «татарлар» дип кенә түгел (абсолют күпчелек очракта), ә бәлки «укчы халык», «харататар» (кара татарлар) һәм хәтта «Мугалла» (монгол) дип тә атыйлар. Шунысы әһәмиятле, XIII гасыр әрмән тарихчысы Степанос Орбелян халыкта «мугаллар» дип «татарларны атыйлар» дип аңлата. Киракос Гандзакан бу терминнарны «Мунгал-татарлар» дип кайчак бергә куллана: Рус елъязмалары һәм башка чыганаclar монголларны рус жирләрен, Көнчыгыш Европа далаларын, Идел буен яулап алуның башыннан азагына кадәр катнашучы «татарлар» яки «тотарлар» дип атыйлар. Лаврентьев, Ипатьев һ. б. шулар кебек борынгы елъязмалар монгол гаскәрләре белән беренче очрашуларын болай тасвирлап язалар: «6731 (1223) ел. Бу елда татарлар рус князьләрен кыйнадылар. Безнең гөнаһ шомлыгына каршы билгесез мәжүси... алласыз «татар» дип аталган моавитянар килделәр, алар турында беркем дә ачык белми, кем алар, каян килгәннәр, телләре ничек, кайсы кабиләдән, аларның диннәре нинди. Аларны «татар» дип атыйлар, икенчеләр таурменнар, бәжәнәкләрнең дуслары, диләр...»

Шунысы да гыйбрәтле, борынгы гына түгел, соңгы чордагы, мәсәлән, XV гасыр ахыры Мәскәү елъязма тупланмасында һәм яки XVI гасыр Никон елъязмасында «монгол» исемен телгә алмыйлар. Бар жирдә бу исем «татар» атамасы белән бирелә. Башка Европа чыганаclarында да монголлар шушы исем аркылы гына билгеле. Венгр монахы, доминикалы, бик зур монгол гаскәрләренең Болгар иленә һәм Руська ябырылганчы, 1236 елның жәендә Идел буе далаларында күргән Юлиан, аларны «татарлар» дип атый һәм үз королен (Бела IV) искәртә (күрәсен, аның тарафыннан разведкага жиберелгән булгандыр). Юлиан Этиль (Идел) елгасына ерак түгел «татарларны һәм татарлар юлбашчысы илчесен күрүен яза. Ул венгр, рус, куман, тевтон, сарацин һәм татар (телләрен) белгән һәм татарлар гаскәре моннан ерак түгел, 5 көнлек юлда, алар Алеманиягә каршы барырга телиләр»,— дип әйткән. «Үзләренең урыннарыннан чыккан һәм төньяк жирләрен бушлыкка әверелдергән татарлар турында» 1238 елда Матвей Парижскийның «Большая хроника»сында да әйтелә. «Француз патшалыгы тарихының» авторы дэвамында XIII гасырда «Франция һәм башка жирләр татарлар турында хәбәрләр ишетеп курыктылар»,— дип язылган. Германиянең католик гыйбадәтханәләрендә бу вакытта хәтта: «Я, Раббем, безне татарларның ачуыннан коткар!»,— дип дога кыла башлыйлар. Изге Пантелеона монастыре Кельн хроникасы хәбәре дә бик гыйбрәтле: «Татар атамасы моңа кадәр билгеле булмаган бу кыргый халыктан курку Францияне генә түгел, Бургундия, Испания илләрен дә чолгап алды», диелә анда. Бу күчмә халыкларның күпчелеге кыпчаклардан торганлыгы турында XIV гасыр уртасында яшәгән гарәп язучысы ал-Умариның (әл-Гомәри) бик җанлы итеп хәбәр итүенә караганда «нәкъ алар (кыпчаклар) монголлардан өстенлеккә ирешкәннәр». «Борын заманда бу дәүләт кыпчаклар иле була, әмма аларны монголлар яулап алгач, кыпчаклар аларга буйсынган хәлдә калалар. Аннан соң алар (татарлар) болар (кыпчаклар) белән буталалар, туганлашалар. Жир аларның (татарларның) табигый һәм раса сыйфатларынан өстен чыга, һәм аларның барысы да нәкъ кыпчаклар кебек булалар. Бу — монголларның кыпчаклар жиренә утырып, алар белән туганлашып алар жирендә яшәп калуыннан», — дип яза әл-Гомәри. Шулай итеп, күчмә халыклардан булган монголлар һәм алар буйсындырган халыкларның вәкилләре инде XIV гасыр урталарында Дәште Кыпчак яулап алынгач эреп юкка чыгалар. Ф. Энгельс «Анти-Дюринг»та: «... иң зур күпчелек очракта яулап алуларда кыргый жинүче яулап алынган илдәге иң югары «экономик халәткә» ярашырга мәжбүр була; буйсынган халык аны үзенә йота һәм еш кына үз телен үзләштерергә мәжбүр итә»,— дип язды.

XIV гасырда Дәште Кыпчакның төп кыпчаклашкан халкына «татар» исеме ябышып кала да инде. Рус елъязмалары да, гарәп чыганаclarы да (мәсәлән, әл-Гомәри) аларны шулай дип атыйлар. Шуның белән бергә шунысы да гыйбрәтле: XIV йөз уртасында Алтын Урдада һәм тагын да төньяктарак жирләрдә булган Ибне Баттута һәрвакыт Алтын Урда кешеләрен «төркиләр» дип атый.

XIV гасырның урталарында эчке низаглар һәм буйсындырылган халыкның актив каршылык күрсәтүе нәтижәсендә Алтын Урда көчсезләнә. XIV йөзнен соңгы чирегендә Туктамыш тарафыннан аны аякка бастырырга тырышу да соңгы үлем тартышуы кебек кенә була. Бу шартларда кайчандыр Урдага буйсынган, аеруча элек икътисади һәм сәяси яктан үсешкә ирешкән жирләр һәм илләр җанлана башлыйлар. Алар арасында Идел Болгарстаны жирләре дә бар. Әмма XIV гасыр ахырында, XV йөз башында Болгар иле инде бердәм булмый. Аның нигездә төрки телле халыклар утырган жирләре бу вакытта бөтенләй төркиләшкән Алтын Урда феодалларының игътибарында була. Монда нигездә Түбән Кама һәм Идел буйла-

рына тартылган болгарларның үз жирләре дә һәм инде X — XIII йөзләрдә үк болгарлашкан бортас жирләре дә була.

Соңгыларын Алтын Урда феодаллары үз кулларына аеруча иртә ала башлыйлар. Шулай итеп XIII йөздә үк, тагын да иртә булмаса (чыганаclarда 1198 ел диелә) бер төрки телле һәм ислам динен кабул иткән князь — «Ширин Бахмет (Мөхәм-мәд) Усеинов (Хөсәенов) улы, Зур Урдага (Төньяк Кара диңгез буе) Мещерага килә һәм Мещераны яулап ала, анда урнашып кала һәм аның Бөекләмеш исемле улы туа». Кайбер чыганаclarга караганда, шәжәрәләре белән Батый ханның гаскәр башлыгы булган Беханга барып тоташа торган Седахметов, Акчури́н, Кугушев, Тенишев, Еникеев, Енгальчевлар (фамилияләренә караганда төрки телле һәм мөселманлашкан феодаллар) да билгеле. Бу феодаллар, күрәсеп, болгарлашкан бортаслар тарафыннан Сура, Мокша һәм Цна елгалары буйлап урнашкан жирләренә буйсындырганнар һәм буйсындырырга тырышканнар. Сура елгасының югары агышында, Кузнецк шәһәре янында бу чорлардан калган ныгытылмаган зур авыллар хәрәбәләре таралган. Мокша елгасы буенда зур Наравчат-Мухшы һәм Темников хәрәбәләре бар. Шунысы гыйбрәтле: бу хәрәбәләрнең түбәнгә катламнары монгол яуларына кадәргә болгар-бортас мәдәниятенә караган эйберләрдән тора. Бу — М. Г. Сәфәргалиев һәм Р. Г. Фәхретдиновның «хәзерге татар-мишәрләрнең бабалары бу төбәктә бары тик Алтын Урда вакытында гына килеп чыкканнар» дигән фикере белән килешергә мөмкинлек бирми. Әмма бу дәвер, һичшиксез, күп кенә яңалыклар алып килә. Алар арасында яңа этник адымнар да бар. Ләкин «бортас» («бортаслар» — ярдәмче (пособные?) татарлар) һәм «можар» (мижер) атамалары татар-мишәрләргә карата XIII гасырга кадәр үк кулланылганнар. XIV йөз ахырында язылган «Искәндәрнамә» эсәрендә Идел буендагы Укен белән Идел арасындагы Маджар жирләре булуы хакында языла. Б. А. Васильев фикеренчә, «мещера» формасындагы «мишәр» атамасы бу төбәктә беренче мәртәбә XIV гасыр уртасында пәйда була һәм XV — XVI йөзләрдә киң таралыш ала. Ока елгасы бассейнында һәм Ока-Сура елгалары арасында ислам динендәге «мишәр» (мещер)ләрнең яшәвен В. В. Вельяминов-Зернов та билгеләп үтә. Шуны да өстәп әйтергә кирәк, 1550 елда Иван Грозныйга «тау можарлары баш иеп киләләр» («били челом люди горные — можары»). 1532 елда князь Еникей рус хөкүмәтеннән: «тарханнарны, башкортларны һәм Темниковта яшәгән можарларны кулга алырга һәм хөкем итәргә» хокук ала.

Шулай ук «патша улына ясак түләүче кара кешеләр» — «мачярны» (1483 елгы килешү грамотасы) дип йөртелүче гади кешеләр атамасы да билгеле. XVI гасырда Касим шәһәре кешеләре еш кына «можарлар» яки «мещерлар» дип йөртелә. Күрәсеп, бу можар-мещерларның үзләренә бабалары, шул исәптән болгарлар белән бәйләнешләре хакында ниндидер истәлекләре дә саклангандыр. Бу жәһәттән В. Н. Татищев болай дип яза: «Месчара, Елатьма, Кадам, Шатск, һәм Елец, Темников, Ламов, Козлов, Тамбов — митимдюдиде болгары».

Шуның белән бергә монда XV — XVI гасырларда татар исеме дә очрый. Ләкин ул гадәттә жирле, урын исемнәре: «Темников татарлары», «Городецк (Касим — А. Х.) татарлары» белән бәйле. «Татарлар» дип нигездә Урдадан чыккан халыкның бай катлам вәкилләре аталып йөртелгәннәр.

XIV гасырның икенче яртысында һәм XV йөз башында болгарлар яшәгән төбәк тә үзгәрә. 1361 елда елъязмачы «Урда князе Булак Тимер Идел буйлап бөтен шәһәрләрне һәм олусларны яулады, бөтен Идел юлын тартып алды», — дип яза. Шушыннан соң Болгар иленең бөтен Кама аръягы жирләре, шул исәптән Болгар тирәләре, туктаусыз сугыш һәм талау урынына әверелә. 1366 һәм 1376 елда Болгарны Новгород ушкуйниклары басып ала, 1382, 1391 һәм 1392 елларда Алтын Урда ханы Туктамыш монда башбаштаклык кыла. 1395, 1400 елларда рус князьләре Болгарга каршы жимергеч һөжүмнәр оештыралар. Һәм, ниһаять, 1431 елда Федор Пестрый Болгарга хәлиткеч һөжүм ясый. Бу шартларда Болгар һәм Кама аръягы болгар князьлекләре (Жукотин) (Юкә тау?) (Тубылгы тау) кешеләре күпләп төньякка — Кама аръягына, көнбатышка — Идел аръягына, көнчыгышка — Урал буйларына күчеп утыралар. Бу тынычрак төньяк жирләрдә Казан тирәсендә элекке Болгар иле халкының бергә туплануы көчәя. Казан-илнең яңа сәяси, икътисади һәм мәдәни үзәгенә әверелә. XIV — XV йөзләрдә Казан ханлыгы сәяси яктан мөстәкыйль оешма буларак тәмам оешып житә.

Бу чорны ныклап өйрәнүчеләрнең берсе М. Г. Худяков Казан һәм Казан князьлеге, соңрак ханлык кешеләренә күпчелегә үзләренә үткәне хакында бик жылы истәлекләр саклаган элекке болгарлардан гыйбарәт булган. Урдадан чыккан татарлар, күрәсеп, хан янындагы хәрби-йомышлы зур булмаган катламын гына тәшкил иткән. Шунысы да кызыклы, рус елъязмалары да Казан ханлыгы халкын «татар-

лар» дип түгел, ә «казанлылар» дип әйтүне өстен күрәләр. «Казан елъязмачысында» («Казанский летописец») халык исеме буларак «казанлылар» атамасы 650 мәртәбә, ә шул ук вакытта «татарлар» 90 тапкыр гына искә алына», — дип язды. Шунысы гыйбрәтле: 20 ел буена (1532 — 1552 еллар) Казанның хан сараенда торган һәм, табигый ки, илнең сәяси хәлен генә түгел, этник мохитын да белгән шул ук «Казан тарихының» авторы турыдан-туры монда: «живяху... в части земля своя, болгарские князья и варвари» («үз жирләрендә болгар бәкләре һәм кыргый халыклар яши»), — дип язган.

Шул чорның бүтән рус елъязмалары да, мәсәлән, XVI йөздә «Бөек князь һәм патша Иван Васильевичның патшалык итә башлау чоры елъязмачысы» да Казан һәм Казан ханлыгы кешеләрен «казанлылар», «Казан кешеләре» яки «бисермәннәр» дип атауны өстен күрәләр. Әмма кайчак «казан татарлары» гыйбарәсе дә очрый. Ләкин шунысы гыйбрәтле: бу атама яки «татарлар» гына дигән атама Казан ханлыгының оешуы, Урдадан чыккан татарлар тарафыннан Казанның яулап алыну кебек борынгырак чорларына карый. Моңы башка елъязмалардан да күрәп була. Мәсәлән, елъязмаларның Мәскәү жыелмасында «Татарове Казаньский» (1468 ел) (Казан татарлары), «Бесурмане и Татарове» (1468 ел) (Бесурманнар һәм татарлар) (1469 ел) һ. б. дигән гыйбарәләр бар. Казан илендә «татар» исеме шәһәр һәм аеруча авыл кешеләре арасында бик ят итеп кабул ителә. 1520 елларда Казан төбәгендә булган Австриянең Мәскәүдәге илчесе Сигизмунд Герберштейн Казан кешеләре хакында, «... әгәр дә аларны «төрөкләр» (татарлар) дип атасалар, алар риза түгелләр һәм аны мәсхәрәләү дип аңлыйлар. Ә бесерман (мөселман) исеме белән эндәшү аларны сөөндөргән», — дип язган. «Татар» атамасының казанлылар өчен никадәр ят икәнлеген XIV гасырның икенче яртысында Казан шагыйре Мөхәммәдъярның «Төхфәи Мәрдән» («Ирләр бүлгә») (1539 — 1540 еллар) поэмасыннан да күрәп була. Мөхәммәдъяр бу поэмада татар исемеңә бик тискәре бәя бирә:

«И нәхес вә зишт татар.

Асрама эт баласын — аслына тартар.

—

Йөзен кара, жәһәннәмнең эте сән

Атаң шайтан, үзең тәзвири, колмаж,

Ялганчы йар йыйма сән, пүлгә мохтаж».

Рус, аерым алганда 1530 — 1560 елларда митрополит Даниил Рязанец тарафыннан язылган Никон елъязмасы, элеккеге «болгарлар» белән хәзерге «казанлылар» арасындагы генетик бәйләнешне даими билгеләп тотта: «... иже ныне глаголются Казанцы». Шунысы гыйбрәтле: XVI гасырда казанлыларның рус протектораты булуы белән риза булгач Бөек князь Василий III үзенә титулында «Болгар князе» дигән исемне торгыза. Беренче тапкыр мондый титул 1487 елда Иван III тарафыннан кабул ителгән була. Европада да бу вакытта (XV — XVI гасырның беренче яртысы) Казан төбәген «Болгар» яки «Казан жирләре» дип атау дәвам итә. Аларның күпчелегендә Казан жирләре «Казан (Г. Герритс) һәм Казане» (С. Герберштейн) яисә «Казан патшалыгы» һәм «Казан князьлеген» дип атала. Дөрөс, 1542 елда язылган, әмма XVI гасырның беренче чирегендә Вильнюста Ив. Вас. Лецко ярдәме белән басмага әзерләнгән Антон Вид картасында Казан жире «Казан-урда» дип билгеләнгән. Ләкин, Б. А. Рыбаков фикеренчә, бу карта 1459 елгы Фра-Мауро (Фра-Мавро) картасы нигезендә сызылган. Ә ул XV гасырның урталарындагы вакыйгаларны чагылдыра. Бу вакытта Казанда татар (Урда) төркеме көчле була һәм ул, күрәсәң, үз исемең дә бөтен халыкка таратырга тели. Нәкъ шушы вакытта «Казан татарлары» («Казанские татарове») гыйбарәсе тарала. 1488 елда Иван III Италиягә Казанның жиңу турындагы хәбәрне юллап «Иван III көһжүм итәргә жөрйәт иткән татар князьләре» турында яза. Нәкъ менә Урдадан чыккан һәм «Алтын Урда халкына хас «татар» исемең бу жирләр халкына бәйләргә» тырышучы татар князьләрен дә «Казан татарлары» дип атау сәбәбе яшеренгән. Шундый фактны да күз алдында тотарга кирәк: күрәсәң, XVI йөзнен урталарында һәм икенче яртысында йомышлы кешеләр институты ныгый. Ул төрки телле халыкның казан төркеменнән оеша башлый. Алар рәсми рәвештә «йомышлы татарлар» дип йөртеләләр. Казанлыларның бу сословиягә күчеше инде Казанны яулап алу вакытында ук күзәтелә. Башта «йомышлы татарлар» атамасы патша хөкүмәтенә лояль һәм шуңа күрә байтак өстенлекләре булган кешеләр төркеменен чыгыштырмача уңайлы ижтимагый термины буларак тарала. Өстәвенә «йомышлы татарлар» атамасы этник мәгънәдән битәр, хезмәт-юридик мәгънәгә ия булган һәм

аның белән татарларның үзләре дә, чуваш, мари, мордва феодаллары да яшеренгән. Бу шартларда йомышлы татарга нисбәтле булу Казан төбәге халкын билгеле күләмдә жәлеп итә. «Йомышлы татарлар» арасында төрки телле мохиттан чыккан кешеләрнең булуы аларда XVII йөздә «татар» атамасының ныгуына китерә. XVII гасыр патша администрациясенә бөтен документлары кешеләрне милли як-тан аерып, башка халыклар белән бергә аларның ижтимагый-иқътисади халәтләрен күрсәтмичә «татар»ларны да аералар. Ләкин бу шартларда да Казан халкы ят «татар» исеме белән теләмичә генә кабул итә. Күрәсен, бу хәлне искә алып Степан

Разин 1670 елда үзе житәкләгән восстаниегә ярдәм итәргә чакырып «татар»ларга түгел, ә бәлки «казанским посадским, бусурманам и абызам начальным, которые мечеть держат; бусурманским веродержцам... и всем абызам и всем слободским и уездным бусурманам», дип, ягъни мөселманнарга мөрәжәгать итә.

Моңы Европада да аңлылар. XVII гасырда да анда Казан төбәгенә төрки телле төп халкын «татар» дип атамыйлар. XVII йөзгә барча Европа карталарында да диярлек Казан төбәген «Казан дәүләте» яки «Булгария» (1630 елгы В. Блей картасы), «Казан патшалыгы» яки «Болгар патшалыгы» (1727 елда басылып чыккан А. Олеарий әсәренә кушымта-карта), «Казан» һәм «Булгария» (1636 — 1662 елгы Исаак Масса картасы), «Булгария» (16?? — 1705 елгы Н. Витзен картасы) билгеләләр. Шунның белән бергә, Европа авторларының хәбәрләрендә (А. Олеарий, Н. Витзен һ. б.) еш кына «татар» атамасы да телгә алына. Әмма шунысы гажәп, бу атама төбәкнең башка халыкларына да тагыла: «мордва татарлары» (Флетчер, Олеарий), «Чирмеш татарлары» (И. Масса, Б. Койэт) һәм хәтта «мордва дип аталган татарлар» (Стрюйс) дип тә жиберелә.

XVII — XVIII гасырларда Казан жирендә «татар» атамасының беренчел төсмере югала. Берьяктан моңа патша хөкүмәте, рус феодаллары, православие миссионерлары, ә икенче яктан элекке Казан, Касим феодалларының «тырышлыклары» һәм шовинистик һәм милләтчелек омтылышлары сәбәп була. XVII — XVIII йөzlәрдә рус кешеләре тарафыннан, шул исәптән Казан төбәгендә дә, иң кара буяулар белән сурәтләнгән («зла татары, воры, бусурманы») татар урдасы, татар ханнары, Казанны алу хакындагы легендалар һәм тарихи жырлар тарала. Боларга җавап йөзеннән казанлылар һәм мишәрләр арасында Алтын Урда, Казан ханлыгы, Чыңгыз хан, Тимур һ. б. турында легенда, бәет һәм жырлар киң таралыш ала. Аларда монгол һәм татар ханнарының элекке мәшһүрлегә хакында һәм Алтын Урда чорын мактап жырлана. Бу риваятьләрнең күпчелеге «Дәфтәри Чыңгызнамә» җыелмасына туплана. Әмма монда да алтын Урда чоры Болгарына гына түгел, монгол яуларына кадәргә Болгар иленә дә хөрмәт саклана.

XVIII гасырның бөтен рус чыганаclarы: П. Н. Рычков, В. Н. Татищев, И. Г. Георги һ. б. дөнья күргән тарихи-географик тасвирламаларында Казан краенның мөселманнары «татар» дип исемләнгәннәр. Шуңа өстәп XVIII гасырда «татар» исеме Россия империясенә гамәлдә бөтен төрки телле һәм төрки телле булмаган рустан башка (инородцы) халыкка да тарала. Европа чыганаclarы еш кына «Бөек Татария» дип XVIII гасырда бөтен Россияне, ә XVIII гасырда Урта Идел буенда булган кайбер шул чор Европа сәяхәтчеләре, мәсәлән, венгр офицеры Шамуел Турколы «татар» дип бөтен Идел һәм Урал буй халкын атый. Турколы болай дип яза: «монда чирмеш, чуваш, мордвалы, каракалпак, башкорт, калмык кебек төрлө татарлар яши». Әмма шулай да Казан төбәге һәм аның төрки телле халкын Европа карталарында XVIII гасырда да «Казан патшалыгы» дип билгеләү сакланып килә (XVIII гасыр башы Христофор Вейгел, 1739 елгы Йоган Маттис карталары). Шунның белән бергә XVIII гасырның урталарында һәм икенче яртысында «Уфа татарлары», «башкорт татарлары» дигән атамалар барлыкка килә (Йоган Маттис карталары). Венгр географы Янош Томка Саска 1748 һәм 1777 елларда чыккан китапта мәркәзе Казан шәһәрендә булган «Бөек Татария» турында яза. Анда татар һәм руслардан тыш чирмешләр, мордвиннар, чувашлар... Уфа татарлары һәм мишәрләр яши. Ул шулай ук Уфа һәм башкорт татарлары яшәгән «Булгария провинциясе» турында да яза.

Әмма бу шартларда да Идел һәм Урал буенның мөселманнары үзләрен «татар» дияргә караганда «Мөхәммәд иярченнәре», «болгарлар» дип әйтүне өстен күрәләр. Бу жәһәттән «Мөхәммәд иярченнәренә» («мухаметанцы») багышланган Пугачев манифесты кызыклы (1773 елның 1 октябры). Ем. Пугачевтан алданрак Батырша үзенә казанлыларга мөрәжәгатендә аларны «Болгар халкы» дип атый. XVIII гасыр уртасында И. Е. Фишерның искәрмәсе дә кызыклы. Ул «хәзер «татар» дип атаучылар бу исемне кабул итмиләр, моңы хурлау дип исәплиләр», — ди. Бу дәвер «татар» исеменә бик киң таралуы белән үзенчәлекле. Бу исем белән Идел буй татарларын гына түгел, ә бәлки нигездә ислам динен тоткан Россиянең бар-

ча төрки халкын да атыйлар: эзәрбайжан татарлары, казакъ татарлары (казакъ-лар), төркмән татарлары, Казан, Крым, Әстерхан, Литва, Себер һ. б. татарлар. Бу хәлләр аеруча Россиянең Европа өлешендә барган капиталистик мөнәсәбәтләрнең һәм бу шартларда татар буржуаз милләтенең оешу фонында бара. Татар буржуаз милләтенең оешуы казанлылар, мишәрләр һәм өлешчә Себер татарларының кушылуы нигезендә бара. Табигый, оешып килгән милләт үзенә кулай исемен, ягъни халык исемен алырга тиеш була. Мөселман руханилары әлеге туган хәлдән файдаланып: «мөстәкыйль халык юк, барыбыз да мөселманнар» дип белдерергә ашыгалар. Туып килүче буржуаз милләтчеләр дә, аеруча XIX гасырның икенче яртысында: «мөстәкыйль татар халкы юк, ә бәлки гомум төрек яки төрки (татар телендә төрек сүзе бер үк вакытта рус телендәге «тюрк» һәм «турок» сүзләрен дә аңлата) милләте генә бар» дип ышандырырга тырыша. Бу омтылышлар соңрак та дәвам итә. Аларда, «Идел буе яки Казан татарлары юк, ә бәлки Идел буе яки Казан төрекләре генә бар», дип белдерелә.

Бу шартларда һәм рус, һәм татар алдынгы ижтимагый фикере вәкилләре тарихны халыкның исеме билгеләми, ә халык үзе тарихны булдыра дигән фикер белән чыктылар. Бу жәһәттән, мәсәлән, Н. Г. Чернышевский фикере кызыклы: «Хәзерге Крым, Казан һәм Оренбург татарлары арасында Батый сугышчыларыннан килеп чыккан берәр генә кеше булса да бармы икән, хәзерге татарлар Батыйга кадәр шул жирләрдә яшәгән һәм Батый тарафыннан руслар шикелле үк жиңелгән элекке кабиләләрнең нәселләре алар, ә килмешәк басып алучылар барысы да юкка чыккан, коллыкка төшерелгәннәрнең ярсуы белән кырып бетерелгән дип дәлилли галимнәр», — дип язды ул. Әйе, Идел, Урал буйларын һәм Себерне турыдан-туры өйрәнгән, мәсәлән, Ю. Гагемейстер, А. Павловский һ. б. XIX гасыр галимнәре Казан, Әстерхан һәм хәтта Себер татарларының да XIX йөз урталарында «татар» атамасын кире кагуларын билгеләп үткәннәр.

Күренекле татар галимнәре һәм жәмәгать эшлеклеләре Ш. Мәржани, К. Насыри, И. Хәлфин, Х. Фәйзханов, З. Бигиев һ. б. бу фикерне актив хупладылар һәм үстерделәр. Алар халыкка тулы бер тарихи шартлар булу сәбәпле «татар» атамасының халык исеменә әйләнүен, халык исеме белән аның тарихын, дингә нисбәтлекне һ. б. төгәл аера белергә кирәклеке аңлатуны үзләренә бурычлары санадылар. Бу нисбәттән XX гасыр башында атаклы татар галиме, язучысы һәм жәмәгать эшлеклесе Г. Ибраһимовның буржуаз милләтчеләр белән жанлы бәхәскә керүе бик гыйбрәтле. Халыкның «төрөкмә», «татармы» дигән бәхәсенә кушылып, ул болай дип язды: «Без татарлар, безнең телебез — татар, безнең әдәбиятыбыз — татар, без нәрсә эшлибез, бөтенесе — татар, безнең туып килә торган мәдәниятебез дә — татар булачак».

Шуның белән бергә Казан университеты профессорлары, галимнәре һәм жәмәгать эшлеклеләре С. М. Шпилевский, Н. Ф. Катанов, М. Г. Худяков һ. б. үзләренә хезмәтләрендә армый-талмый Идел, Урал буе татарларының нигезен монгол яулары вакытындагы татарлар түгел, ә бәлки болгарлар һәм башка бүтән жирле халыклар булуын исбатладылар.

Әмма шуның белән бергә XX гасыр башына татар буржуаз милләте оешу шартларында «татар» атамасы халык атамасы буларак ныгып калды. 1917 ел татар халкына автономия төзүгә мөмкинлек алып килде. Ул баштан ук «Татар жөмһүрияте» дип аталды. Бу исемнең күпмедер дәрәжәдә халык тарафыннан хуплануы турында татар жәмәгатенең революция алдыннан Эчке Россия һәм Себердә төрек-татар автономиясен төзү өчен булган хәрәкәт дә сөйли. 1917 елның ноябренә беренче көннәреннән «татарлар өчен территориаль автономия төзү»не таләп иткән өндәүләр чыга. Дөрөсләп хакына шуны да әйтергә кирәк, бер очтан еш кына «татар» сүзен «мөселман» дип (һәм киресенчә) алыштыралар (М. Вахитов житекләгән Мөселман социалистик комитетын искә төшерик). 1917 — 1918 елларда ваисовчылар хәрәкәте янадан яңара һәм хәтта Болгар дәүләтен төзү фикере дә алга сөрелә.

«Татар социалистик жөмһүрияте» исеме астында Идел һәм Урал буе татарларының милли дәүләтен төзү мәсьәләсенә 1917 — 1918 елларда бигрәк тә игътибар ителә. Бу эш 1920 елның 25 июнендә Татар (нәкъ менә Татар, ә Татарстан түгел — А. Х.) Совет жөмһүрияте төзелү белән тәмамлана. Шулай итеп, рәсми рәвештә дәүләт исеменә (автономия түгел, ә мөстәкыйль дәүләт) халык исеме дә беркетелә.

Әмма, кызганычка каршы, бу тарихи карар бар кешегә дә ошамый. Әле сакланып калган бөек державачы шовинистлар авызыннан «Татар жөмһүрияте төзелү белән «Чыңгыз хан», Батый һәм Мамай чорлары кайта», «рус халкы татарлар кабаласына бара» һ. б. шундый лыгырдаулар, лаф орулар яңгырый. Әйе, соңрак

та, хәтта бүгенге көнгә кадәр официоз фән вәкилләре һәм, кызганыч, Россия мәгърифәтчеләре арасында да татар халкына һәм аның тарихи үткәненә шушы караш яши. Бу хәл «болгар» атамасын яңартуны, «татар» атамасын «болгар» атамасы белән алмаштыру зарурилыгын китереп чыгара.

Сүзем буш булмасын өчен, татар теленә тәржемә ителгән һәм татар укучылары өчен күптән түгел чыгарылган урта мәктәпләр өчен СССР тарихы дәрәслеген генә кулга алырга тәкъдим итәм. 1982 елда Казанда басылган дәрәслектә Болгар иле турында гомумән бер сүз дә юк диярлек. Идел һәм Урал буе татарларының болгарларга мөнәсәбәте хакында әйтеп тә тормыйм инде. Моның урынына дәрәслектә Русьта 200 ел монгол-татар изүе хакимлек итүе бик тәфсилләп языла (дәрәслекнең 6 битен кара). Татар балалары өчен чыгарылган бу дәрәслектә халыкның атамасы, аның килеп чыгышы хакында аңлатма булмау гына түгел, анда татар турында бер генә жылы сүз дә юк. Иң кара буяуда монгол-татарлар тасвирлана, алар бик жиңел генә «татарлар»га әйләнеп китәләр (90 — 100 битләргә кара). Соңгылары Русьны изүче, ә казанлылар дәүләте — Казан ханлыгы монголлар нигез салган Алтын Урданың турыдан-туры варисы итеп күрсәтелә (103 битне кара). Бу китап авторларының беркатлы ялгышулары гына түгел, ә татарлар хакында бик төгәл эшләнгән караш икәнлеген, аларны монгол-татарларының варислары итеп карау түбәндәге фикердә дә күренә. «Иван Грозныйның Казан ханлыгын жиңү Идел буенда һәм Русьта монгол-татарлар хакимиятен тәмам бетерү иде», — дип язалар бу сәясәт корбанындагы «галимнәр». Бу жәһәттән, дәрәслек авторларының татар баласына «XIII — XIV гасырларда Русьның монгол-татар феодалларына каршы көрәше» исемле хронологик жәдвәл төзүгә тәкъдимен оятсызлык димичә нәрсә дисен (117 битне кара).

Нәкъ шушы шартларда «татар» атамасына каршы хәрәкәт башланды. Ул безнең көннәрдә дә төрле рәвештә бара. Бу — «татар» атамасын турыдан-туры кабул итүдә дә күренә. Бу жәһәттән Казанда һәм Яр Чаллыда яшүсмер төркемнәренен башбаштаклык кылып «без ясак жыярга килдек» дип кычкырып йөрүләре дә кызганыч хәл. Формаль булмаган «Болгар әл-Жәдид» клубының «болгар» атамасын кайтару максаты белән өндәүләре дә шушы хәлләргә нисбәтле. Боларның барысы да милләтчелек төсмере ала. Бу каршылыкларны хәл итү өчен түбәндәгеләр сорала:

1. халык арасында үзенең исеме хакында референдум үткөрү;
2. халыкның килеп чыгышы, тарихы хакындагы фәнни эшчәнлекне арттыру, аның нәтижеләрен киң халык катлавына житкерү;
3. барча СССР тарихы дәрәслекләрен карап чыгу, аларның Болгар тарихына һәм татар халкына багышланган өлешләрен яңадан язу;
4. бөтен бу мәсьәләләргә Татар жәмһүрияте чикләрендә генә түгел, ә бигрәк тә ил күләмендә күтәрү.

Әгәр дә хөрмәтле укучылар бу мәкаләдә әйтелгәннәргә хупласалар һәм бу мәсьәләләргә хәл итүдә үз фикерләрен дә житкерсәләр, бу мәкаләне язучы үз халкым алдында үз бурычымны үтәдем дип санар идем.

АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ,
Татарстан Фәннәр
Академиясенең мөхбир әгъзасы

БЕЗ «НИНДИ МИРАСТАН БАШ ТАРТАБЫЗ!»

Марксизм тэгълиматын үзләрәнә төп мәсләки юнәлеш итеп алган Рәсәй социал-демократларының элгәр буын ижтимагый-сәяси хәрәкәтләрнен (беренче чиратта, «народниклар»ның) рухи мираска нинди карашта булуларын, аның нинди өлешен кабул итеп алуларын һәм яңа тарихи-ижтимагый вазгыятькә нисбәтән алга үстерүләрен, ә нинди өлешеннән ваз кичүләрен аныклауга багышланган һәм 1897 елда сөргөндә вақытында язган күләмле мәкаләсен В. И. Ленин энә шулай атаган. Сорау рәвешендә куелган мәсләки бу раслама гаять зур әһәмияткә ия һәм бу фикер борынғы заманнардан бирле ничәмә-ничә буыннарны борчыган һәм тирән уйландырган, чынында кәдимлек белән тәрәккыйлек арасында туктаусыз барган көрәшнән нигезендә яткан, ижтимагый хәрәкәтләр арасында кискен бәхәсләр, килешмәс каршылыklar тудырган. Беренче карашка, монда бәхәсләшерлек урын да юк кебек: һәр буын үзенә яшәешендә һәм эшчәнлегендә элгәр буыннар туплаган тәҗрибәгә һәм белемнәргә таяна, үзен ата-бабаларының тулы хокукы варислары итеп саный. Элгәр буыннар туплаган тәҗрибәдән ваз кичеп, яшәеш тәҗрибәсен-үрнәген өр-яңадан башларга маташуны акылсызлык дип кенә бәяләргә мөмкин. Әмма гамәли тормыш үзенә алга барышында гаять катлаулы вазгыятьләргә очрый, кайчакта беренче карашка җиңел аңлашылган кебек тәҗрибәләр дә һич төшенә алмаслык рәвештә чәбәләнеп китә дә, кешелек: нинди юлдан киттек соң әле без, юлдан яздык бугай, дип аптырашта кала. Һәм менә шундый халәттә капма-каршы ике фикер туа. Берәүләр: ялгыш юлдан киткәнбез, кире борылырга кирәк, дип раслыйлар һәм шытып кына килә торган яңалык тәҗрибәсеннән ваз кичәргә, артка чигенергә, гелән искечә генә яшәргә һәм эш итәргә өндиләр. Икенчеләр исә: безгә кадәр булган буыннар тарафыннан тупланган тәҗрибә дә, аларның тоткан мәсләгә дә безгә һич кулай була алмый, ул безнең тәрәккыйлек юлыннан баруыбызга комачаулык кына итә, шуңа без ул иске мирастан ваз кичәргә, өр-яңадан үзөбез туплаячак тәҗрибәгә таянып кына эш итәргә тиешбез, дип инандырырга тырышалар. Тарихта тегесенә дә, монысына да мисаллар җитәрлек. Көнчыгышта — Кытайда, Һиндстанда, Мисырда, Юнанда, Румда — ирешелгән мәдәни биеклекләрдән Урта гасырлардагы мөтагассыйблыкка һәм җаһиллеккә тәгәрәү (Тәре походлары, Джордано Бруно, Галилей язмышларын искә төшереgez), ә аннары Яңарыш чорын; XX гасыр башындагы Октябрь инкыйлабы һәм бүгенге көннәрдәге «социализмнан капитализмга кире кайту»; Октябрь инкыйлабыннан соң «морзалар-алпавытлар мирасы»ннан тулысынча ваз кичәргә өндәүче «пролеткультчылар», «футуристлар» һ. б. искә төшерик.

Күрәбез, мираска караш мәсьәләсе бик катлаулы, бик бәхәсле нәрсә икән. Моның шулай икәнлеген XX гасырның иң бөек шәхесләреннән саналган һәм дөньякүләм инкыйлаби үзгәрешләрнең үзегендә торган В. И. Ленин тәгълиматына карата бүген җәмгыятьбездә кызганнан-кыза барган гамәли һәм нәзәри (теоретик) бәхәсләр дә ачык раслый. Берәүләр җәмгыятьбездә туған бөтен кыенлык-чатаклыklarны Ленин тәгълиматына сылтыйлар да, үзләрен нарасый баладай һәртөрле гөнаһлардан саф изге жан итеп күрсәтмәкче булалар. Икенчеләр исә һаман да әле, Ленинны изгеләштереп, аның һәр тәҗрибәсен Коръән сүзләредәй һич үзгәрмәскә тиешле һәм теләсә кайсы дәвергә яраклы тәкълимат итеп канунлаштырырга тырышалар. Боларның икесе дә догмачылык шәкелендә фикерләү нәтижәсе, чөнки кемнәрдәр никадәр генә кимсетергә-пычратырга тырышсалар да, Владимир Ильичны XX гасырның бөек шәхесе буларак юкка чыгару мөмкин түгел нәрсә. Икенче яктан, В. И. Ленин теләсә нинди ялгышулардан азат булган, һәрвакыт мотлак дәрәжәгә хас фикерләр генә белдергән галим вә сәясәтче дигән раслау да гайре хакыйкый булыр иде.

Соңгы вақытларда В. И. Ленин әсәрләрен яңабаштан, бүгенге нәзәри-мәсләки югарылыктан карап чыгу миндә бу фикерне тагын да ныгыта төште. Турысын әйтергә кирәк, мотлак күпчелек галим-голама кебек, элегрәк мин үзем дә Ленин тәгълиматына изге тәҗрибәләр җыелмасы дип карый, берәр яңа фикер әйтергә җыенганда аның әсәрләренә таяна, аңардан фикеремне исбатларлык өземтә эзли, сылтама ясый торган идем. Чөнки безне шуңа өйрәттеләр, шулай тәрбияләделәр: кая инде ул Ленин тәҗрибәләренә ышанмый карау, алардан хата яки бүгенге көн өчен әһәмиятен югалткан вә яңа шартларга бинаән үзгәртелергә тиешле фикерләр эзләү! Бу юлга без соңгы еллардагы рухи азатлык жирлегенә аягыбыз тигәннән соң гына, анда да әле беренче адымнарны ясаучы бала шикелле курка-курка гына баса башладык. Һәм күзләребез ачылып киткәндәй булды. Әлбәттә, Владимир Ильич зур хикмәт иясе икән, әмма аның әсәрләренә үз чорына нисбәтән берьяклылык та, кабул итүе бәхәсле булган нәзәри фикерләр дә хас икән бит. Бигрәк тә бүгенге вазгыятькә туры килү-килмәү күзлегеннән караганда.

Мин үзем милли мәсьәләләр, аларның гамәли һәм нәзари аспектылары белән тирәнтен кызыксынам, шушы юнәлештә гыйльми тикшеренүләр алып барам. Шуңа күрә дә, Ленинның милли нәзариәткә багышланган хезмәтләрен тирәнтен өйрәнергә, һәрьяклы төсмерләрен аңларга тырышам. Бу тикшеренүләрдә мине иң борчыганы — илебездәге, җәмгыятебездәге бүгенге милли киеренкелекнең сәбәпләре нидә булуны аныклау, һәркемне хәвефләндергән шушы сорауга җавап эзләү. Ә бу эзләнү котылгысыз рәвештә яңа сораулар куя. В. И. Ленин милләтара мөнәсәбәтләр мәсьәләсенә ничегрәк караган? Аның бу хактагы фикерләрендә хата тәгъбирләр булдымы икән? Совет хөкүмәте хакимияте елларында милли мәсьәләләрне хәл итүдәге тайпылышларның нигезендә Ленин тәгълиматының Сталин тарафыннан бозылуы нәтиҗәләре генә ятамы, әллә Ленинның үзенең хата фаразлары да сәбәпче микән? Иҗтимагый фәннәрнең бүгенге югарылыгыннан караганда В. И. Ленинның милли нәзариәткә кагылышлы барлык фикерләрен дә электәгедәй тәнкыйтсез генә кабул итәргә мөмкинме? Без аның бу өлкәдәге нинди мирасыннан файдалана алабыз да, нинди мирасыннан баш тартырга тиешбез?

Мин бу мәкаләмдә тикшерелә торган проблеманың бары тик бер ягын гына аныклауны бурыч итеп куйдым, төгәлрәк әйткәндә, Ленинның милли нәзариәт өлкәсендәге искермәс һәм киләчәк тикшеренүләрдә дә тайпылмас фәнни-нәзари нигез булырдай фикерләре хакында сүз алып бармаска булдым. Әгәр дә бу хакта яңача фикер әйтәргә телибез икән, ул чакта моңа багышлап махсус хезмәт язучарури, дип уйлыйм. Әлбәттә, минем биредә баян ителә торган фикерләрем милли проблемалар турында тирән уйланулар, бу өлкәдә эшләүче галимнәрнең тәгъбирләре белән танышу-бәхәсләшүләр, тормышыбыздагы бүгенге чынбарлыкны бәяләргә һәм милләтләрнең киләчәк язмышларын фаразларга тырышулар нәтиҗәсендә тудылар. Кемнәрендер алар белән килешмәве, теге яки бу фикерне кире кагуы мөмкин. Рухи азатлык шартларында бу табигый дип уйлыйм.

Милләт — нәрсә ул? Владимир Ильич аңа нинди билгеләмә биргән икән дә, аның асыл сыйфатларын ничек тасвирлаган икән? Минем үзәлдә куйган иң беренче соравым шушы булды. Әмма Ленин әсәрләреннән милләтнең билгеләмәсен таба алмадым. Дөрөс, ул аның кайбер тасвирламаларын биргән. Әйтик, милләткә жир-мәйдан (территория), тел, икътисади тормыш бердәмлеге хас, дигән ул. Аның каравы И. В. Сталинның «Марксизм һәм милли мәсьәлә» дигән хезмәтендә бу сорауга җавап бар. Ул милләткә мондый билгеләмә бирә: «Милләт — тарихи үсеш дәверендә тел, жир-мәйдан, икътисади тормыш һәм мәдәният уртаклыгында чагылучы рухи фикер сөреше бердәмлекләре җирлегендә барлыкка килгән тотрыклы бердәмлек ул». (Сталин И. В. Әсәрләр. 2 том, 296 бит.) Әлеге билгеләмәне ачыкый төшсә, Сталин: «Милләт — кешеләрнең расачылыкка һәм кабиләчелеккә нигезләнгән уртаклыгы түгел, ә бәлки тарихи үсеш дәверендә барлыкка килгән уртаклыгы», — дип тә өсти. (Шунда ук, 293 бит.)

КПССның XX съездыннан соң шәхес культы тәнкыйт утына алынгач, Сталинның милләткә биргән әлеге билгеләмәсе дә дөрөс түгел, ул — фәнни нигезләнмәгән, дип табылды. Әмма ул вакытта Ленин тәгълиматына тәнкыйди күзлектән карауны башына да китермәгән галимнәр Сталинның бу билгеләмәсе белән В. И. Ленинның милли нәзариәте арасындагы бәйләнеш булу-булмавы хакында уйлап та карамадылар. Ә бит Сталинның телгә алынган мәкаләсе турыдан-туры Ленин катнашында язылган, ул мәкаләне хуплаган, димәк, Сталинның төп фикерләре белән дә, милләткә бирелгән билгеләмә белән дә килешкән. Бу коры фараз гына түгел. Ленинның 1913 елның февраль аенда М. Горькийга язган хатына күз салый. Ул анда милли мәсьәләнең әһәмияткә көчәя бару турында әйтә дә, хатын болай давам итә: «Бездә моңа искиткеч әйбәт бер грузин кереште, ул, Австрия материалларының һәм башка материалларның бөтенесен җыеп, «Просвещение» өчен зур мәкалә яза. Без моңа ныклап тотынабыз». (Ленин В. И. Әсәрләр. 4 басмадан тәрҗемә. 35 том, 63 бит. Киләчәктә сылтама шул басмага булчак.) Журнал редакциясендә мәкаләне «бәхәслә» дип бәяләргә маташуны белгәч, В. И. Ленин үзенең Л. Б. Каменевка юллаган хатында моңа катгый рәвештә каршы төшә: «Трояновский Кобаның (Сталинның партия кушаматы — К. Ф.) «Просвещение» өчен язган... мәкаләсе аркасында, — ди ул ачулы төстә, — гауга сыман бер нәрсә күтәрергә маташа. Дискуссия дип әйтсәң ди...»

Без, әлбәттә, бөтенләй каршы. Мәкалә бик әйбәт. Мәсьәлә бик җитди һәм без Бунд кабахәтләренә каршы принципияль позициябездән бер карыш та чигенмәбез». (43 том, 208 бит.) Күрәбез ки, Ленин әлеге мәкаләне укыган гына түгел, ә бәлки аны язуда Сталинга турыдан-туры ярдәм дә иткән, ә бәлки төп юнәлешен, төп фикерләрен дә әйткән булса кирәк, дигән фикер туа. Бу хакта Н. К. Крупская да, Сталин әлеге мәкаләсен язган вакытта Ильич аның белән күп тапкырлар милли мәсьәләләр турында сөйләште, дип искә ала. Ә Л. Троцкий үзенең «Сталин» дигән китабында ачыктан-ачык: «Бу хезмәт Ленин тәэсирендә һәм аның турыдан-туры җитәкчелегендә язылган, һәр юлы Ленин тарафыннан редакцияләнгән... Аның фикерләре чагылышын һәм аның кәләменә эзләрен мәкаләнең һәр битеннән күрергә мөмкин. Автор тарафыннан китерелгән кайбер гыйбарәтләр, яки мөхәррир тарафыннан өстәп язылганы күренеп торган аерым җөмләр беренче карашта гажәпсенү хисе уяталар һәм аларны Ленинның шушы мәсьәләгә кагылышлы хезмәтләренә мөрәҗғәгать итмичә аңлап та булмый». (Л. Троцкий. Сталин. 1 том, 218, 220 битләр.) Сталинның әлеге мәкаләсе басылып чыккач бер ел үткәннән соң (1914 елның февраль-май айларында) язылган «Милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы турында» дигән мәгълүм хезмәтендә В. И. Ленинның милләткә Сталин биргән билгеләмәдәге төп сыйфат-хасиятләргә (тел, жир-мәйдан, икътисади тормыш

уртаклыгы) махсус тукталуы, аларны милләтне бар итүче асыл үзенчәлекләр дип каравы да бу фикерне ачык дәлилләүче фагыйль (фактор) булып тора. (Кара: ПСС, т. 25, с. 258—259.) Бәс, шулай икән, милләткә биргән Сталин билгеләмәсе ленинчыл мәсләккә тәңгәл килә (Сталин өстәгән соңгы сыйфатны — «рухи фикер сөреше» дигән гыйбарәне искә алмаганда), дип әйтергә тулы хокукыбыз бар.

Хәзер инде В. И. Ленин хезмәтләрендә милләткә бирелгән сыйфат-хасиятләрнең һәм Сталин билгеләмәсенең никадәр фәнни һәм гамәли чынбарлыкка туры килү-килмәвен карыйк. Алыык икътисади тормыш уртаклыгын. Хәлиткеч билгеләмә буларак, бүгенге милләтләргә хасмы ул? Әй-тик, татарларның, чувашларның яки бүтән милләтләрнең үзләренә генә караган уртак милли икътисады бармы? Билгеле булганча, без соңгы елларга «илебездә бердәм халык хужалыгы комплексы булдырылды» дип раслап килдек, һәм бу хакыйкый да иде. Хәер, элеккеге СССР урынында бәйсез дәүләтләр барлыкка килсә дә, ул бүген дә шулай булып кала әле. Чөнки хужалыкның һәр тармагы бүтән өлкәләр, бүтән дәүләтләр белән меңнәрчә элементә җепләре аша бәйләнгән, һәр заводта, фабрикада яки оешмада унлаган милләт вәкилләре эшли һәм аларның һәркайсы үзләренең шөгыленә бәйле миләккә уртак мөлкәт дип, ә хужалык багланышларын тулаем алганда, бу — безнең уртак икътисадыбыз, дип карый. КамАЗны — бу татарныкы, БАМны — бу урысныкы, Чернобыль АЭСын — бу украинлыларныкы, дип кенә карамыйбыз бит. Димәк, икътисади тормыш бердәмлеге милләтне бар итүче беркайчан да үзгәрмәүчән тотрыклы асыл сыйфаты була алмый. Өммәтнең (этнос) милләт булып формалашуы процессында икътисади тормыш бердәмлеге мөһим роль уйнаса да, бу процесс тәмамлангач, милләт әлегә сыйфаттан башка да үзенә милли бердәмлеген югалтмый, татар, урыс, башкорт, үзбәк һ. б. халык буларак яшәешен һәм үсешен дәвам иттерә, ягъни милләт үзенә бер мөстәкыйль феноменга әверелә. Билгеле, икътисади тормыш бердәмлеге юкка чыгу милләтнең бердәмлеген һич какшата алмый дип раслау дәрәс булмас иде, әмма бу әле «милләт юкка чыкты» дигән сүз түгел. Ә Сталин исә әлегә бердәмлек сыйфатларының берәве генә булмаса да, халыкның тарихи бердәмлеге милләт булудан туктый, дигән фикер үткәрә.

Милләтнең икенче асыл сыйфаты дип исәпләнгән жир-мәйдан уртаклыгына кирик. Беренчедән, В. И. Ленин милләтнең бу асыл сыйфатын тасвирлауга берьяклы гына килә. Ул жир-мәйдан бердәмлегенә милләтнең яшәеш шәкеле һәм эчтәлеге буларак түгел, ә бәлки башлыча икътисади яктан, хужалык бәйләнешләрен ныгыту өчен зарурилык күзлегеннән карый (Кара: ПСС, т. 24, с. 143, 146, 149 һ. б. битләр). Ә бит жир-мәйдан бердәмлеге милләт өчен хужалык шөгыле мәйданы гына түгел, киресенчә, милли яшәешнең асылын һәм эчтәлеген тәшкил итүче табигать һәм милләтне барлыкка китергән, яшәешен гәүдәләндергән мохит та булып тора. Философия фәннәре докторы Л. Ионин сүзләре белән әйткәндә, «жир-мәйдан бердәмлеге» — ул милләтнең аңына сәңгән таулар һәм болыннар, урманнар вә далалар, сазлы-баткаклы инкүлекләр яки сусыз-дымсыз ком чүлләре рәвеше. Әмма яшәеш мохиты булган табигать милләт өчен жирнең өске йөзе яки үсемлекләре генә дә түгел, ул мең төрле риваятьләрен һәм тылсымлы әкиятләренә тудырган жирлек тә әле. Чөнки милли тарих һәм мифология һәрвакытта да аерым жир-мәйданга, шундагы үзенчәлекле табигатькә бәйле була. Ул жирдә безнең бабаларыбыз яшәгән һәм зиярәт ителгән, шул жирне саклап каннарын койган һәм жаннарын биргән, шушы туфракны эшкәрткәндә бихисап тир түккән. Шуңа күрә, ул милләт өчен «жир-мәйдан» гына түгел, ә бәлки изге туфракы туган жир. Менә ни өчен мин кайберәүләрнең безнең илне АКШ белән тәңгәлләштерүләре, энә бит Америкада бер жир-мәйданга ябышып ятмыйлар, милли дәүләтчелекләрен саклар өчен көрәшмиләр, алар өчен теләсә кайсы штат — туган ил, дип раслаулары белән һич кенә дә килешә алмыйм. Чөнки Жир шарының барлык төбәкләреннән җыйналган америкалылар өчен (килмешәкләр тарафыннан инде кырып бетерелгән диярлек жирле кабиләләренә искә алмаганда) АКШ без аңлагандай туган жир түгел, ә хужалык итәр өчен кирәкле «жир-мәйдан» гына. Шуңа күрә алар өчен Америка дәүләте сәяси төшенчә генә, ә безнең өчен Татарстан — дәүләт кенә түгел, ә изге Ватан да. Рәсәйнең яңа Конституциясе проектында Татарстанга һәм элеккеге бүтән автономияле жөмһүриятләргә административ-территориаль бердәмлекләр хокукы гына калдырырга маташучы Ельцин — Хасбулатов әфәндедәр менә шушы аерманы аңласыннар, сәяси төшенчә булган «дәүләтне» рухи төшенчәле «ВАТАН» белән бутамасыннар иде.

Милли яшәеш асылы булган табигатькә, туган жиргә хужалык бәйләнешләрен ныгыту өчен зарури жир-мәйдан бердәмлеге генә дип карауның гамәли яктан һәлакәтле нәтиҗәләргә китерүе дә бик ихтимал бит әле. Әйтик, тундраларны һәм Төньяк жирләрен үзләштерәбез дип, анда яшәүче ненец, чукча, нивхи, топарлар һ. б. өммәтләренә борын-борыннан яшәү мохитлары булган «жир-мәйдан»нарын пыран-заран китерүнең нәтиҗәләрен, мамык җитештерүне арттырабыз дип, Арал диңгезен юкка чыгару аркасында каракалпакларның һәм ул диңгез тирәсендә яшәгән бүтән халыкларның нинди һәлакәт-афәт алдында калуларын бөтен дөнья белә һәм экология өлкәсендә эшләнгән жинаять дип бәяли. Инде, икенче яктан, Ленин тасвирламасыннан һәм Сталин билгеләмәсеннән аңлашылган «жир-мәйдан бердәмлеге» милләтнең асыл сыйфаты буларак бүген юкка чыкты дияргә дә була. Грузия язучысы Роман Миминошвили үзенә «Литературная Грузия» журналында басылган «Интернациональное без национального или «интер» без функций» дип исемләнгән зур күләмле һәм гажәеп кызыклы мәкаләсендә (1989 ел, 5 сан) милләтнең В. И. Ле-

нин күрсәткән икенче асыл сыйфаты турында менә нәрсә ди: «Милләт жир-мәйдан бердәмлеген әле-гә күпмедер саклап килә шикелле, әмма ул хәзер Советлар Союзының бөтен жир-мәйданыннан файдалана һәм аның үзбездек дигән жирләрәннән дә бүтән халыкларның барысы да файдалана. Димәк, милләт үзенә икенче асыл сыйфатын да югалта». Бу фикер белән килешми дә булмый. Менә бүген Татарстанда яшәүче урысларга, бу жирләр ата-бабаларыбыздан калган, без татар милләте булып оешкан туган жиребез, дип әйтеп кара әле! Хәер, әйткәнче үк инде «урис теллеләр» бу мәсьәлә тирәсендә житәрлек шау-шу куптаралар. «Татарстан нигә татарларның гына туган жире булсын, безнең бабайлар да шунда яшәгән, без шунда туып-үскәнбез, димәк, бу жирләр — безнең дә туган жиребез булып тора» — Татарстанның мөстәкыйльлегенә каршы төшүче һәр бөекмәмләктәчел рухтагы урыс энә шундый дөгъва күтәрә. Әлбәттә, бу очракта «ВАТАН» төшенчәсе белән «Туып-үскән жир» гыйбарәсе махсус мақсатта тәңгәлләштерелә, шулай итеп урысларның ата-бабаларынан калган жирләре дә (монысы, әлбәттә, алырның үз жирләре, Ватаннары, һәм аңа берәү дә дөгъва белдерми), колониаль яулап алулар нәтижәсендә урыслар аяк баскан бүтән жирләр дә — барысы да урысларга Ватан булып чыга. Инде әйтелгәннәрдән аңлашылганча, Ленинның милли нәзариәтендәге «жир-мәйдан бердәмлеге» тәгъбире дә милләтнең һичкайчан үзгәрмәүчән тотырык-лы асыл сыйфаты була алмый, ул шулай ук өммәтнең милләт булып формалашуы процессында аерым бер дәвер өчен генә мөһим бер хасият икән.

Туган тел мәсьәләсенә килгәндә, әлбәттә, тел милләтне бар итүче иң мөһим асыл сыйфат булып тора. Халык үзенә туган телен югалтса, ул милләт буларак юкка чыга, инкыйраз була. Күренекле урыс әдипе Ф. Достоевский юкка гына: «Тел — халык ул», димәгәндер. Һәркемгә мәгълүм академик Д. С. Лихачев та: «Милли мәдәниятләрдә булган иң кыйммәтле хәзинә — ул да булса милли телләр, чөнки фикерләү белән тел үзара аерылмаслык тыгыз бәйләнештә. Күпчелек телләр юкка чыкса, фикерләү дә бертөсләлеккә дучар булчак, фәкыйрьләнәчәк», — дигән фикердә тора («Дружба народов». 1988 ел, 6 сан, 223 бит). Инде килеп мәшһүр шагыйрьбез Г. Тукайның «Туган тел» дигән шигырен искә төшерик. Кыскасы, Ленинның телне милләтнең асыл сыйфатларынан берсе дип исәпләве белән тулысынча килешергә була. Әмма Владимир Ильич бу очракта да телнең мөһимлелеген берьяклырак, башлыча икътисади бәйләнешләр һәм арадашлык чарасы буларак кына тасвирлый, бу фикерен әледән-әле кабатлай: «Тел — кешеләрнең аралашуы өчен бик әһәмиятле чара; телнең бердәмлеге һәм тоткарлыксыз үсеше — хәзерге заман капитализмына ярашлы чын-чыннан иркен һәм киң сәүдә әйләнешенә... кирәкле иң әһәмиятле шартларның берсе» (Әсәрләр. 20 том, 400 бит); «Ә икътисади әйләнеш ихтыяжлары шул илнең сәүдә багланышлары мәнфәгатьләре өчен күпчелеккә нинди телне белү **файдалы** икәннән үзләреннән-үзләре билгеләләр» (Әсәрләр. 19 том, 346 бит); «...тел берлеге эчке базарны тулысынча яулап алу өчен һәм икътисади әйләнешнең тулы иркенлеге өчен бик әһәмиятле фактор ул» (Әсәрләр. 20 том, 34 бит).

Әлбәттә, телнең бу вазифаларын һәм аларның мөһимлелеген инкар итеп булмый. Әмма туган тел шуның өчен генә кирәкме икән? Миңа калса, телнең арадашлык чарасы булудан тыш та гаять мөһим вазифалары бар. Туган телнең иң тәүге зарурилыгы — безне чолгап алган әйберләргә, табигатькә, мохиткә беренчел танып белү. Нәкъ менә туган тел безне чолгап алган әйберләргә аларның асылын чагылдыручы беренчел атамаларны бирә, мохитның фикри тасвирла-сын аңыбызга сәңдерә. «Соңыннан кеше ничәмә-ничә телгә өйрәнмәсен, аларны никадәр генә камил үзләштермәсен, — дип яза философия фәннәре докторы Л. Ионин, — мохитның, дөньяның яңа мил-ли рәвеше (образы) барлыкка килә алмый инде. Чөнки яңа өйрәнгән телнең сүзләре инде асыл атамалары билгеле булган әйберләргә аңлатма буларак кына кулланылалар. Алар инде «тәр-жемә» генә. Үз ана теле булмаган телсә кайсы телдә сөйләшүче кеше өчен дөньяның бүтән милли рәвеше, кагыйдә буларак, серенә төшенә алмаслык бер нәрсә булып кала». («Новое время» жур-налы. 1989 елдагы декабрь ае санына кушымта, 1 бит.)

Телнең тагын бер мөһим вазифасы — күп санлы буыннар берәмтекләп туплаган тормыш тәж-рибәсен, тирә-як мохитны күзәтү нәтижәләрен фикри гомумиләштерү һәм гамәли тормыш тәгълиматы итеп, алдагы буыннарга тапшыру-ирештерү. Чынлап та бит һәр буын үзенә яшәшен-тормышын инде аңа кадәр ирешелгән тәжрибәгә таянып башлай, ул тәжрибәне яңа күзәтүләр һәм шөгыйльләр нәтижәсендә тагын да баета төшә, димәк, киләчәк буынга аңардан үзе мирас итеп алган фикри-гамәли хәзинәдән шактый баерак тәжрибә ала. Кыскасы, мәгълүм философ Г. Фе-дотов бик дөрес әйткәнчә: «Тел һич тә гади аралашу, фикерләр белән алмашу чарасы гына була алмый. Тел — фикерләрнең гаять нечкә жисеме дә, ул аның төп үзлегеннән аерыла алмый... Шуңа күрә дә, тел исеме милләтнең үзатамасы да булып тора» («Литературная газета». 1990 ел, 12 декабрь саны).

Аяныч, В. И. Ленин тәгълиматында телнең бу вазифаларына тиешле урын һәм нәзари тасвирлама бирелми. Ә моның гамәли нәтижәләре «бәйнәлмиләл тормыш»ыбызда үзен бик нык сиздерә. Чөнки телгә икътисади бәйләнешләр һәм арадашлык чарасы дип кенә карау милли телләр-нең асыл вазифаларын игътибар үзәгеннән читтә калдыра, аз санлы өммәтләрнең телләренә арадаш-лык өчен комачаулык тудыручы киртә дип өнәмичә карауга китерә, ахыр чиктә ул теләренә абруй-лары төшә һәм алар экренләп гамәли тормышның әле бер, әле икенче өлкәсеннән кысыклап чыга-рыла, сүнә бара. Татар балаларының нибары 7% ы гына (ә Казан шәһәрәндә — 4% ы) мәктәпләр-дә үз ана телендә укуы моңа ачык мисал булып тора.

Күрәсез ки, В. И. Ленинның милләткә биргән әлеге тасвирламаларын бүген ул әйткәнчә үзгәртүсез кабул итү дәрәс булмас иде. Алай булгач, бу мәсьәләдә Владимир Ильич бөтенләй хата фикердә торган булып чыгамы инде? Юк, мин алай димәс идем. Үз дәверә өчен, ягъни капитализмның Октябрь революциясенә кадәрге чоры өчен милләткә Ленин биргән сыйфатламалар урынлы да булгандыр. Чөнки ул елларда өммәтләрнең милләт буларак формалашу процессы төгәлләнеп килә, ә милли бердәмлекнең төмам ныгып житүе өчен жир-мәйдан һәм икътисади тормыш бердәмлегә зарури. Шуңа күрә, Ленин да нәкъ менә шушы сыйфат-хасиятләргә артыграк бәһа биргәндер дә, аерым бер дәвер өчен генә хас билгеләрне үзгәрмәүчән асыл сыйфатлар дип атагандыр. Хәер, аның «Милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы турында» дигән хезмәтендә моңа турыдан-туры ишарә дә бар: «Сүз билгеле бер эпохадагы, XX йөз башындагы, билгеле бер ил, Россия марксистларының милли программасы турында бара», — дип яза ул анда (Әсәрләр. 20 том, 406 бит).

«Милләткә Ленин биргән тасвирлама-сыйфатлар бүгенгә фәнни-нәзари таләпләргә туры жавап бирә алмыйлар», — дибез икән, «Милләт нәрсә ул?» дигән сорауга ничегрәк жавап бирергә тиеш булабыз соң? Милли проблемалар өлкәсендә күп тикшеренүләр алып барган күренекле галим Э. Бәһрамов, Сталин билгеләмәсә тәнкыйтьләнгәннән соң, милләткә мондый билгеләмә биргән иде: «Милләт — кешеләрнең күтәрелеп килгән капитализм шартларында барлыкка килгән һәм үзенә үсешен яңа ижтимагый жирлектә дә — коммунистик формациянең аерым дәверләрендә дә дәвам иттерүче тарихи бердәмлегә ул. Икътисади тормыш бердәмлегә һәм аның белән бәйлә булган тел, жир-мәйдан бердәмлегә, мәдәни һәм рухи яшәеш үзенчәлекләре аның төп сыйфатлары булып торалар» («Национальный вопрос в борьбе идей». М., 1982. 12 бит). Әмма бу билгеләмәнең, алдагы беренче жөмләсен исәпләмәгәндә, тулысынча диярлек Сталин билгеләмәсен кабатлаганы күзгә бәреләп тора. Философия фәннәре докторы, профессор Казбек Гыйззәтов милләткә бирелгән Сталин билгеләмәсенә дә, Ленин тасвирламаларына да, Э. Бәһрамов кебек галимнәрнең гыйбарәләренә дә тәнкыйди күзлектән карый һәм «Милләт нәрсә ул?» дигән сорауга болай дип жавап бирә: «Милләт — ул тел, рухи культура, психологик үзенчәлекләр, шулай ук житлеккән үзәк уртаклыгы туплаган кешеләр жыелмасы» («Соц. Татарстан», 1991 ел, 19 март саны). Алдарак телгә алынган Л. Ионин исә милләтнең төп сыйфатлары итеп безне чолгап алган әйберләрне, тирә-як мохитны беренчел танып белү чарасы булган милли телне, халыкның яшәеш мәгънәсә булган табигатьне — туган жирне һәм милли бердәмлекне чагылдырган тирихи үзәкне атый. Ул дин, горәф-гадәт, сәяси һәм икътисади бердәмлек кебек билгеләрне икенчел һәм милләт үсешендәге аерым бер дәвер өчен генә хас сыйфатлар дип санып «Новое время». 1989 елның декабрь санына Кушымта, 2 бит). Философия фәннәре докторы, профессор Я. Абдуллин: «Теге яки бу милләтне тәшкит итүче халык — этник чыгышы һәм тарихи язмышы ягыннан аерылгысыз бәйләнгән кешеләрнең зур төркеме ул», — дигән карашта тора һәм милли үзәкне, милли телне, милли мәдәниятне, милли рухны, милли горәф-гадәтләрне, динне, жир-мәйдан вә икътисади тормыш уртаклыгын милләтне бар итүче асыл сыйфатлар дип исәпли, «аларның кайсы гына юкка чыкса да милләтнең нормаль яшәеше өчен кыенлыклар арта», — ди. («Шәһри Казан», 1992 ел, 1 февраль саны.)

Милләт расачылык һәм кабиләчелек нигезендә туган бердәмлек түгел, ә бәлки тарихи үсеш нәтижәсендә генә барлыкка килгән бердәмлек, дигән гыйбарә хакында берничә сүз. Минем уемча, бу ике бердәмлекне катгый төстә капма-каршы кую, йә беренчесе — йә икенчесе дип кырт кисү дәрәс булмас иде. Чөнки ыруглар һәм кабиләләр тарихи үсеш процессында берберләре белән кушылып яңа өммәтләргә әверелсәләр дә, аларның канында, горәф-гадәт һәм холыкларында, яшәеш рәвешләрендә беренчел биологик фагыйльләр тулысынча юкка чыга алмыйлар бит. Әйтик, тарихи язмышларында күптөрлө бер үк уртак шартлар булган һәм күршеләр, илдәшләр булып яшәгән татарлар белән урыслар арасында тарихи язмыштан тыш үзенчәлекләр булуын берәү дә инкар итмәстер дип уйлыйм. Ә ул үзенчәлекләрнең байтагы кабиләчелек заманнарына һәм биологик фагыйльләргә дә барып тоташа булса кирәк. Димәк, бу мәсьәләдә дә ленинчыл тәгъбирләргә тәнкыйди караш зарури.

Милләтләрнең килеп чыгыш дәверен билгеләүдә дә В. И. Ленин фикерләре бәхәс тудыра. Мәсәлән, аның: «Капитализмның феодализмны төмам жиңүе дәверә бөтен дөньяда милли хәрәкәтләр белән бәйләнгән иде», — дигән фикере (Әсәрләр. 20 том, 400 бит). Сталинның: «Феодализмның юкка чыгуы һәм капитализмның үсеш процессы бер үк вакытта кешеләрнең милләт булып берләшү процессы да булып тора», — дигән гыйбарәсенә бик якын тора. РКП(б)ның X съездында кабул ителгән һәм, әлбәттә, В. И. Ленин жентекләп тикшергән «Милли мәсьәләдә партиянең чираттагы бурычлары» дигән карарда да: «Хәзерге милләтләр билгеле бер дәвернең — күтәрелеп килүче капитализм дәверенең нәтижәсә булып торалар», — дип раслана («КПСС в резолюциях...», т. 2, с. 246).

Милләтнең килеп чыгышын, барлыкка килүен капитализм үсә башлау дәверә белән генә чикләү каршылыклы хисләр уята. Ничек инде милләтнең барлыкка килүен, баланың туган көнен атагандай, конкрет бер вакыт белән билгеләү мөмкин? Грек милләте алга киткән мәдәнияте һәм үз вакыты өчен шактый үскән икътисади белән бөтен дөньяны таң калдырган борынгы Юнан да булмаган, ул бары тик XIX гасырда гына барлыкка килдеме икән? Югыйсә бит борынгы эллинар Сталин билгеләмәсендәге бар сыйфатларга да (тел, жир-мәйдан, икътисади тормыш бердәмлегә, мәдәни һәм рухи үзенчәлекләр) ия булганнар, хәтта аларның шовинистлык дәрәжәсенә күтәрелгән

милли ұзаңнары да булган: алар үзлөрөннән үзгә халықларга түбәнсетеп караганның, аларны «варварлар» дип атаганның. Грузин милләте дә Давид-Төзүче һәм мәликә Тамара заманында түгел, ә урыс патшалыгы хакимияте чорында гына барлыкка килгән димәк, чөнки Грузиядә капитализм XIX гасыр ахырында гына үсә башлый. Күрәсеп, бу очракта феодализмнан капитализмга күчү чорын халыкның милләткә әверелгән вакыты дип раслау хакыйкый яктан бигүк төгәл түгелдер, сүз өммәтнең милләт булып берләшү процессында хәлиткеч чор башлануы хакында барырга тиештер. Чөнки өммәтнең милләткә әверелүе гаять катлаулы процесс һәм ул күп гасырлар белән исәпләнгән дәверне эченә аладыр. Димәк, кичә буржуаз революция булды да, бүген өммәт милләткә әверелде дип исбатлау чынбарлыкка хилаф булып иде. Инде капитализмның империализм дәверенә күтәрелүе чорында да яңа милләтләр барлыкка килүнең дәвам итүе бу процессның аерымы бер формация өчен генә хас булмавы турында сөйли булса кирәк. Аннары бит мәсьәләнең икенче ягы да бар әле. «Милләтләрнең капитализм чорында гына барлыкка килүе турындагы гыйбарәненең, — ди алдарак сылтама ясалган Р. Миминошвили, — СССР составына кергән милләтләр өчен гамәли әһәмияте дә бар. Бу гыйбарәдән, тарих милләтләрне бар итү миссиясен Рәсәйгә йөкләгәнче безнең илебездә бер милләт тә булмаган; шуңа күрә дә урыс булмаган халыклар патша самодержавиясенә рәхмәтле булырга тиешләр, югыйсә бит алар милләт булып формалаша һәм исәпләнә алмасылар иде, дигән фикер туа» («Литературная Грузия» журналы. 1989 ел, 5 сан, 160 бит.)

Күренекле галим Лев Гумилев та милләтләрнең килеп чыгышын капитализм чорына гына бәйләүгә каршы төшә, өммәтләр барлыкка килүне, аларның милләт булганчы үсешен һәм соңыннан әкрәнләп сүнә баруын бөтенләй яңача — «пассионарлык» (биосферада тупланган тере матдә энергиясе — К. Ф.) нәзариате нигезендә аңлата: «Теләсә кайсы өммәт пассионарлыкның билгеле тәртиптә «шартлавы» нәтижәсендә барлыкка килә, — ди ул, — аннары, әкрәнләп пассионарлыгын югалта бара һәм сүлпәнлек дәверенә күчә. Сүлпәнлек дәвере узгач, өммәт аерымы кисәкчәләргә таркала» («Наш современник» журналы. 1991 ел, 1 сан, 132 бит).

Кыскасы, милләтләрнең килеп чыгу һәм милләт булып формалашу вакытын билгеләү, халык һәм милләт арасында нинди уртаклык һәм нинди аерымы булуын аныклау, аларның асыл сыйфат-хасиятләрен төгәлрәк шәрехләү буенча һәрьяклы һәм тирән фәнни-нәзари тикшеренүләр үткәрү, бәхәсле фикерләрен заман таләпләре югарылыгында ачыклау өчен күп тырышлык кую таләп ителә икән әле.

В. И. Ленинның милли мәдәниятләргә карата булган карашлары да бүген бәхәсле фикерләр тудыра. Мәгълүм булганча, Ленин милли мәдәниятләр проблемасына килешмәүчән сыйнфыйлык күзлегеннән карый. «Милли мәдәният шигаре — буржуаз ялган (еш кына карагруһлар-клерикаллар ялганы) ул», — дип яза ул үзенә «Милли мәсьәлә буенча тәнкыйди фикерләр» дигән мәгълүм хезмәтендә. Безнең шигар — бәйнәлмиләл мәдәният... «милли мәдәният» гомумән алпавытлар, поплар, буржуазия мәдәнияте ул». (Әсәрләр. 20 том, 7 һәм 8 битләр.) Шулай итеп, Ленин чынбарлыкта милли мәдәниятләрнең бердәмлекләренә шик белдерә, һәр милли мәдәнияттә ике милли мәдәният бар, дип раслый (Кара: ПСС, т. 24, с. 129), милли мәдәниятләрнең асылын абстракт бәйнәлмиләлчелеккә кайтарып калдыра. Ә инде кем дә кем милли мәдәният шигарен яклай икән, Ленин аңа: «Милли мәдәният шигарен яклаучының урыны марксистлар арасында түгел, бәлки милләтче мецаннар арасында», — дигән хөкем дә чыгарып куя (Әсәрләр. 20 том, 10 бит). Ә инде бәйнәлмиләл мәдәниятнең ниндилегенә бәя биреп, Владимир Ильич болай ди: «...без «милли мәдәният» ягында түгел, ә һәрбер милләт мәдәниятенә бер өлеше генә, атап әйткәндә, һәрбер милләт мәдәниятенә эзлекле-демократик һәм социалистик эчтәлегенә генә керә торган бәйнәлмиләл мәдәният ягында торабыз». (Әсәрләр. 19 том, 99 бит.) Милли мәдәнияткә карата булган мондый фикерләрен В. И. Ленин «Эшчеләр сыйныфы һәм милли мәсьәлә», «Милли мәсьәлә буенча тезислар», «Телләр мәсьәләсендә либераллар һәм демократлар», «Латыш крае социал-демократиясенең IV съездына платформа проекты. Милли мәсьәлә буенча» дигән һ. б. бик күп хезмәтләрендә дә кабатлай. Димәк, мондый караш очраклы гына түгел.

Милли мәдәниятләргә мондый катгый сыйнфый караш большевикларның программ документларына да кертелде. Бу исә Совет хакимияте урнаштырылганнан соң милли мәсьәләләренә гамәли хәл иткәндә бик күп тайпылышларга, большевиклар үзләре үк алга сөргән милли сәясәтне тупас бозуларга китерде. Һәр милли мәдәнияттән аның бары тик демократик гонсыларын (элементларын) гына сайлап алу мәсләге рухи тормышыбызны, мәдәни фикерләвебезне, милли ұзаңыбызны искиткеч фәкыйрьләндерде, безне М. Булгаков әсәрендә тасвирланган Шариков-Швондерлар дәрәжәсенә төшерде. Чөнки бик күп мәшһүр әсәрләргә, йә авторларының чыгышы элеккеге хаким сыйныфлардан булганга, йә әсәрдә хаким сыйныфлар турында сүз барганга, яисә дини мәсьәләләр күтәрелгәнә, «бәйнәлмиләл мәдәният таләпләренә җавап бирми» дигән тамга салынды һәм алар киң катлам укучылар өчен «юкка чыкты». Нәтижәдә, безнең буын югары белем таныклыгы алганда да дистәләгән, йөзләгән күренекле әдәбият, фән әһелләренә әсәрләрен генә түгел, үзләренә кем икәнлекләрен, фамилияләрен дә белми идек. Бу хәлдән В. И. Ленинның РКСМның III съездында ясаган чыгышында, кешелек дөньясы тудырган барлык белем байлыктары белән зһенәңне баетканда гына коммунист булырга мөмкин, дип раславы да коткара алмады. Сталин һәм аның иярчене Жданов тарафыннан уйлап чыгарылган, фәнгә һәм мантийкка хилаф булган

«шәкеле белән милли, эчтәлеге белән социалистик» дигән гыйбарә һәм шуңа нигезләнгән «социалистик реализм» мәсләге В. И. Ленинның, һәр милли мәдәнияттә ике милли мәдәният бар, безнең максатыбыз — милли мәдәният түгел, бәйнәлмиләл мәдәният, дигән тәгъбирләрен тәмам имәнеч (абсурд) дәрәжәгә житкерде. Бүген рухи мәдәнилегез без түбән, сәяси мәдәнилегез без юк дәрәжәсендә, мәрхәмәтлелек-шәфкатьлелегез безне югалттык, дип зарланабыз икән, моның асыл сәбәпләрен колбаса, сабын, күлмәк-ыштан житмәүдән түгел, ә тирән-нәнрәк, ерактанрак эзләргә кирәктер: безне бүгенге мәдәни түбәнлеккә асылында милли мәдәниятләрне инкыйраз юлына этәрүче килешмәүчән сыйнфыйлыкны нигез итеп алган «бәйнәлмиләл мәдәният» мәсләге китермәдеме икән?

В. И. Ленинның милли мәдәният турында фикерләре хакында сүз йөрткәндә, аның «Милли-мәдәни мөхтәрият» проблемасына карашын да читләтеп үтү мөмкин түгел. Ул бу мәсьәләдә дә катгый сыйнфый жирлектә тора, проблеманың килчәгенә күз салмыйча, үз чорына хас кысаларда гына фикер йөртә. «Милли-мәдәни мөхтәрият» программасының «төп, принципиаль кимчеләге шунда: ул иң нечкәртелгән һәм иң абсолют, ахырынача житкерелгән милләтчелекне тормышка ашырырга омтыла», — дип раслый ул үзенең «Милли мәсьәлә буенча тәнкыйди фикерләр» дигән мәгълүм хезмәтендә һәм тагын да ачыграк итеп: «Бу фикер башыннан ахырынача буржуаз һәм башыннан ахырынача ялган», — дип өсти (Әсәрләр. 20 том, 18, 20 битләр). Сыйнфый жәмгыять шартларында әйтелгән һәм ул чакта күпмедер акланган бу гыйбарәне үзәк күрсәтмә итеп алган Коммунистлар партиясенең сталинчыл житәкчеләге «милли-мәдәни мөхтәрият»кә каршы шундый «бәйнәлмиләтчелек һөжүме» башлады ки, тарихи һәм дөньяви сәбәпләр аркасында үзләренең союздаш һәм автономияле жәмһүриятләреннән читтә сибелеп яшәгән милләт вәкилләре туган телдә белем бирүче мәктәпләреннән, милли мәгариф учакларынан, нәшриятларыннан, вакытлы матбугатларыннан мәхрүм ителделәр, Совет хакимиятенең беренче елларында булдырылган милли өязләр, авыл Советлары бетерелде, чөнки алар «милләтчелек чире тараталар» дип расланды. Хәер, үз республикасыннан читтә яшәүче урысларга бу зәхмәт кагылмады: урысча мәктәпләр, мәгариф учаклары, матбугат органнары ябылмады гына түгел, яңалары ачыла торды, милли нәшриятлар, милли китаплар чыгаруны киметү исәбенә, урысча китаплар чыгаруны арттырганнан-арттыра бардылар, чөнки аларга финанс хәлләрен ничек тә рәтләргә кирәк иде. Тик урысларга бирелгән «милли-мәдәни мөхтәрият» хокуклары үз жәмһүриятләреннән читтә булган һәм күп очракта бергә тупланып яшәгән урыс булмаган халыкларга гына бирелмәде. Ул гына да түгел, хәтта үз жәмһүриятләрендә яшәгән милләтләрнең дә мәдәниятенә, милли рухына «бәйнәлмиләтчелек» һөжүме көчәйгәннән-көчәя барды. Моның гамәли нәтижеләре күз алдында: милли мәктәпләр һәлакәт алдында, мәгариф учаклары тар-мар ителгән, татар китап нәшрияты бер Казанда гына калган, әле ул чыгарган китапларның да яртысыннан артыгы урыс телендә була. Хәзер исә тагын бер афәт — милли нәшриятларны аяктан ега торган финанс, кәгазь кытлыгы мәсьәләсе килеп туды.

Милли нәзәрияттәге иң бәхәслә һәм Совет хакимияте елларында милләтләр язмышына иң күп зыян китергән Ленин фикерләренең берсе — ул да булса «милләтләрнең бергә кушылуы (слияние) һәм йотылуы (ассимиляция)» турындагы мәсләк. Сталин-Хрущев-Брежнев хакимияте елларында милләтләрне «тарих казанында кайнатып», умыртка сөяге урыс милләте булган «совет халкы» дигән яңа тарихи бердәмлеккә ирешү сәясәте алып барылганлыкны һәркем яхшы хәтерли. «Коммунизм жәмгыятендә милләтләр булмаячак» дигән чынбарлыкка һәм фәнгә хилаф фаразны алга сөрәп, «совет халкын» укмаштыру процессы ясалма рәвештә тизләштерелде, чөнки КПССның 1961 елда кабул ителгән яңа программасында, егерме ел дәвамында коммунистик жәмгыять төзеләп бетәргә тиеш, дигән хыялый бурыч куелган иде. Бүген бу шапырынуларның сафсата гына булганын аңладык инде аңлавын. «Милләтләрнең бергә кушылулары» турындагы «фәнни ачышлар»ны да ачыктан-ачык тәнкыйтьли башладык. Ләкин, минем аңлавымча, ул тәнкыйть әлегә Сталин гыйбарәләрен сүгүдән ары киткәне юк. «Милләтләрнең бергә кушылу процессын тизләтү — Сталинның В. И. Ленин тәгъбирләрен бозып аңлавы һәм шушы хата фикерләргә таянып гамәли эш итүе нәтижәсе», — дигәнрәк расламалар бер фәнни хезмәттән икенчеләренә күчерелә килә. Сталинның милли мәсьәләдә Ленин карашларын үзенең гыйльми дәрәжәсенә яраклаштырып тупас бозулары турында байтак язылды инде. Ә менә милләтләрнең бергә кушылуы йотылуы нәзәриятенә кемнең иң күп өлеш кертүе хакында чын-чынлап уйланганыбыз юк әлегә. Бу хакта житди уйлансак, әлегә тәгъбирне иң күп кабатлаучы, милләтләрнең килчәктә бергә кушылып юкка чыгуын тәрәккыйлек дип раслаучы, марксистларның милли мәсьәлә өлкәсендәге төп бурычлары — милләтләрнең бергә кушылып йотылуына һәрьяклы булышу, дип өйрәтүче нәкъ менә В. И. Ленин икән бит, дигән фикергә килер идек. Әмма, дистәләгән еллар буга Ленинны һәм аның әйткән һәр сүзен изгеләштерү тәэсиреннән котылып житмәгәнлектәнме, әллә бу темага кагылырга жөрйәт итмәүдәнме, яисә бүтән бер сәбәптәнме, милли проблемалар буенча гыйльми тикшеренүләр алып баручы галимнәр бүгенгә кадәр моңа тиешле игътибар биргәннәре юк. Бу хакта фикер туганда да Ленинның әлегә карашына сүз уңаенда гына тукталына, аның хезмәтләреннән иң ыспай дип исәпләнгән берәр өземтә китерелә дә, Владимир Ильич милләтләрнең бергә кушылуы турында фикер йөртми бит бу очракта, ә бәлки бөтен милләт юксылларының (пролетарийларының) үзләрен изүчеләргә каршы сыйнфый көрәштә берләшүләре зарурилыгы хакында басым ясап әйтергә генә тели, дигән нәтижә ясала. Анысы шулай, сыйнфый

көрәшкә күтәрелүче юксыллар берләштергә тиешләр. Ләкин бит В. И. Ленин юксылларның берләшүе турында гына түгел, ә киң планда милләтләрнең бергә кушылу-йотылулары хакында сүз алып бара һәм аның бәйләнешкә вә йөдәтүчән бу фикере күп санлы әсәрләрендә кабатлана, бу тәгъбирнең асыл эчтәлегә ачылганнан-ачыклана бара һәм ниһаять ни әйтергә теләгәнлегенә һич тә икеләнер-шикләнерлек урын калдырмый. «Милли мәсьәлә буенча тәнкыйди фикерләр» дигән әсәрне күздән кичерик. Без анда менә мондый юлларны укый алабыз: «...«ассимиляцияләнү» факты һичшиксез тәрәккыйи факт» (Әсәрләр, 20 том, 16 бит); Марксизм һәр төрле милләтчелек урынына — бәйнәлмилләтчелеккә, барлык милләтләрнең иң югары бердәмлектә бергә кушылуын алга сөрә» (Шунда ук, 19 бит); «Пролетариат... ирексезләнеп үткәрелә торган яки өстенлекләргә таяна торган ассимиляциядән башка милләтләрнең һәр төрле ассимиляциясен котлый» (Шунда ук, 20 бит); «Пролетариат... милли аермаларны бетерүгә, милли киртәләрне җимерүгә ярдәм итәрлек бөтен нәрсәгә..., милләтләрнең бергә кушылуына алып бара торган бөтен нәрсәгә булышлык итә» (Шунда ук, 20 бит). Бу фикерләр «Тагын мәктәп эшен милләтләр буенча бүлү турында» дигән мәкаләсендә тагын да көчәйтелә төшә: «Безнең байрагыбызга «милли мәдәният» түгел, бәлки барлык милләтләрне югары социалистик бердәмлектә куша... торган бәйнәлмилләт (халыкара) мәдәният язылган» (19 том, 542 бит); «Бер дәүләт эчендә милләтләрне аеру зарарлы, һәм без, марксистлар, аларны якын айттырга һәм кушарга омтылабыз» (19 том, 543 бит). «Революцион пролетариат һәм милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы» дигән мәкаләдә дә шундый ук фикергә тап булабыз: «Без... эре дәүләтләр булуны һәм милләтләрнең бер-беренә якынаюын, хәтта кушылуын... таләп итәбез» (21 том, 419 бит). Ә инде «Социалистик революция һәм милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы» дигән тезисларында В. И. Ленин бу фикерне икеләнергә урын калдырмаслык итеп кистереп әйтә: «Социализмның максаты — кешелек җәмгыятең вак дәүләтләргә бүлгеләнүен һәм милләтләрнең һәр төрле аерымлануын бетерү генә түгел, милләтләрнең якынлашуы гына түгел, бәлки аларның бергә кушылуы» (22 том, 150 бит).

Менә мондый карашлар белән танышкан, нәзари фикерләргә сәләтләре чамалы булган һәм догмачылык кысаларынан чыгарга хәлләреннән килмәгән Сталин, Хрущев, Брежнев милләтләрнең киләчәген ничек фараз итәргә тиешләр иде соң? Баш ватып торасы юк: милли нәзарият каләм тидермәслек эшкәртелгән инде, шундагы фикерләргә таянып гамәли эш итәргә генә кирәк. Әнә бит В. И. Ленин «Социализм... милләтләрнең якынаюын һәм бергә кушылуын җиңеләйтә һәм бик нык тизләтә» (22 том, 342 бит.) дигән, димәк, бу процессны бик нык тизләтергә генә кирәк. Хәер, Ленин фикерләрен, «үстерергә» омтылыш бөтенләй булмады түгел, Сталин «тарих казанында кайнаганда» халкы иң күп санлы булган милләт өстен чыгачак, дигән «ачыш» ясады. Хрущев, «халкы иң күп санлы милләтне» башка өммәт белән бутамавыннар тагын ди, никадәр тизрәк барыбыз да урысча гына сөйләшә башласак, коммунизмны шулкадәр тизрәк төзиячәкбез, дигән «ачыклык кертте». Брежневчылык елларында «житлеккән социализм» төзелүгә йомгак ясап, Ю. Андропов, СССРда милли мәсьәлә тулысынча һәм бөтенләйгә хәл ителде дип, милли нәзариятне үстерүгә соңгы ноктаны куйды. Бу «фәнни ачышлар»ның никадәрле «хакыйкый» булуын бүгенге милләтара мөнәсәбәтләрнең торышы, бик ачык исбатлый.

Әйе, милләтләрнең «бергә кушылуы-йотылуы» турындагы Ленин мәсләге дәрәжә булып чыкмады, бу фаразга нигезләнеп үткәрелгән милли сәясәт үзен акламады. Димәк, милли нәзарият өлкәсендә В. И. Ленин мирасын тулаем һәм үзгәрешләрсез кабул итә алмыйбыз бүген. Әйе, Владимир Ильич сыйнфыйлык мәсләге белән артыграк мавыккан. Әйе, Маркс-Энгельс кебек, ул да милли мәсьәләгә икенче планга куеп караган, милли мәсьәлә сыйнфый көрәш, социалистик инкыйлаб тәгълиматының әһәмиятле, әмма төп максатка буйсынган бер өлеше генә, дип уйлаган. Проблемага шулай карау марксистларны, милләт сыйныфларга караганда түбәнчелрәк бердәмлек, шуңа күрә сыйнфый капма-каршылыklar бетә бару белән милләтләр бергә кушыла һәм йотыла барып юкка чыгачаклар, дигән фикергә китергән. Моңың өчен бер Ленинны гына гаепләү, каһәрләү һич тә дәрәжә булмас иде. В. И. Ленин милли мәсьәләләргә багышланган күренекле хезмәтләрен иҗат иткәндә сыйнфый көрәшләрнең киеренкелегә соңгы чиккә җиткән, көн тәртибендә бөтен кискенлегә белән «кем кемне» мәсьәләсә торган; Рәсәйдә әле генә өч елга сузылган инкыйлаб булып узган, ул җиңелгәч, кара реакция тантана иткән; яңадан инкыйлаб күтәрелеш башланган; Бөтендөнья сугышы якынлашып килә, хаким сыйныфлар котырынып бер халыкны икенчесенә өстерәләр, кан кою мәхшәренә сөйриләр. Җәмгыятьтәге бу рухи халәтнең, бу вазгыятьнең Ленинга да йогынты ясады, мәсьәләгә нәкъ менә шушы күзлектән карарга этәрүе бик табиғый һәм аңлашыла, минемчә. Шуңа күрә, шушы объектив сәбәпләрне һәм конкрет тарихи вазгыятьне «онытып», бүгенге авырлыкларыбызның һәм ялгышларыбызның барлык сәбәпләрен Ленинга гына кайтарып калдыру белән һич тә килешә алмыйм мин.

Йомгаклап әйткәндә, без В. И. Ленинның милләт турындагы тәгълиматындагы үз вакыты өчен ярашлы һәм акланган булса да, бүгенге таләпләр югарылыгынан караганда инде безне канәгатьләндерә алмаган, фәнни карашларга тулы җавап бирмәгән фикерләреннән баш тартырга, ә заман сынавын үткән тәгъбирләрен милли мөнәсәбәтләрне өйрәнүдә, миллият проблемаларын гыйльми тикшерүләрдә методик юнәлеш итеп алырга тиешбез. «Без В. И. Ленинның нинди мирасыннан баш тартабыз?» — дигән сорауга бары тик шулай гына җавап бирә алабыз.

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

БЕР АВЫЛ БАР, КАРАБАШ ДИЛЭР...

Зэй суының югары агымында бик борынгы бер авыл бар. Аны Карабаш дилэр. Авылның төньяк-көнчыгышында Зэй елгасы буйлап таулар тезмәсе сузылып киткән: Бур тавы, Токкан күл тавы, Йөрәк тавы, Хәмит тавы, Коелы күл, Арғы чүмәлә, Бирге чүмәлә таулары. Ниһаять, Карабашны үз кочагына алып, аны ачы жылләрден сакларга теләгәндәй, горур һәм мәһабәт Каравыл-тау тора.

Шәжәрәләр һәм халык арасында сакланган риваятьләргә караганда, авылның исеме Карабаш исемле кеше исеменә бәйләнгән. Аның чын исеме Карбыш булуы да мөмкин. Чөнки элекке Болгар дәүләте территорияләрендә, Иделнең уң ягында урнашкан татар авылларында, Карбыш, Кармыш, Курмыш нәселләренең шәжәрәләре еш очрый.

98 яшьлек Закир ага Бадыйков сөйләве буенча, борын заманда Карабашны «Карбыш» авылы дип йөртүләре мөмкин. Карбышның «Карабашка» әйләнүе мөгаен рус подданствосына күчү елларында булгандыр. Русларның Карбыш кешеләрен мыскыллап «Кара баш» дип әйтүләреннән гадәткә кереп киткән булуы мөмкин.

Билгеле булганча, бу җирләр Болгар дәүләтенә кергән. Тарихта язылганча, Болгар ханнары көнчыгыш чикләрен ныгытуга, үзләштерүгә нык әһәмият биргәннәр. Бу яklar, беренчедән, Жак һәм Кандырча елгалары арасындагы далаларда яшәгән башкорт кабиләләре белән аралашу өчен бик уңай булган. Икенчедән, Болгар дәүләтенә һөжүм итеп, зыян салып торган монгол һәм кыпчак угрыларынан саклау өчен ныгытмалар кору өчен дә бу яklar уңайлы. Шуларны исәптә тотып инде, 1100 еллар тирәсендә Чирмешән җирләрен үзләштерүдә һәм Сувар ныгытмаларын коруда катнашкан, бәрәнжәр кабиләсеннән булган Карабаш исемле гаскәр башы бу яklarга би итеп билгеләнә. Бервакыт Карабаш үзенең гаскәре белән башкортларның Болгарга, Суварга йөри торган юллары буйлап, Ялан Зәйне башкорт кичүе аша кичеп, Кәкре кар тау башына килеп житә. Рәт-рәт тезелгән таулар тезмәсен, калын урманнарны, әрәмәлекләрен, тугай-болыннарны күреп хәйран кала: нинди мул җирләр, нинди уңайлы урыннар. Урыс-улактан ерак, монгол-кыпчактан саклану өчен таулары да корылган ныгытмалар кебек тезелеп тора. Риваятьләргә караганда, бу җирләр аңа болгар ханы тарафыннан бүләк итеп бирелә.

Бу урыннар Карабаш бигә һәм аның огланнарына хуш килә. Алар «Каравыл-тау» итәгенә кирмән коралар. Шул җирләрдә яшәүче чирмеш кешеләре белән аралашалар. Чирмешләр (юрматлар) бу җирдә электән яшәгән булганга, аларга урнашып, үзләшеп китәргә ярдәм итәләр. Хәтта, Карабаш би, легендаларга караганда, чирмешләрнең «Тамбикә» атлы кызына өйләнгән дигән мәгълүмат бар. Бу җирдә «Тамбикә» чишмәсе бар. Каян беләсен, бәлки Карабаш би, исеме тарихта калсын дип, чишмәне хатыны исеме белән атагандыр.

Авылның Каравыл тау ягында борынгы зират булган диләр. Базлар казыганда әле хәзер дә кеше сөякләре табылу моны раслап тора шикелле. Бу җирдә марилар торыуы мөмкин. Безнең авылдан Вафа бабай Хәкимов (1877—1957) «без-

нең әбиебез мари булган» дип сөйли торган иде. Каберлекләрдән чүлмәк, коштабак һ. б. табылу бу урында борынғы мари кабиләләре яшәвен дәлилли кебек.

Карабашның Якуп исемле туганы булуы турында да риваятьләрдә әйтелә. Ләкин ул Жаек суы буена киткән һәм анда бер авылга нигез салган. Ул чорлардан «Якуп аланы» дигән алан исеме генә калган.

Карабаш би бу җирдә күпме яшәгән, нәсел-ыруы үрчегәнме — әйтүе кыен. Әмма Каравыл тау итәгенә корылган авыл аның исеме белән аталып кала.

1654—56 елларда авылда чума авыруы чыга, аннан күп кешеләр һәлак була. Хәзерге Матросов һәм Колхоз урамнары башындагы зиратларда шул чирдән үлүчеләр күмелгән булырга кирәк. Тирә-юне канау белән әйләндереп алынган бу зират без кечкенә чакларда да бар иде әле. 1831 елдагы вабадан үлгән кешеләрнең дә каберлегә шунда булырга тиеш. Ә 1890 елларда бу каберлеккә, ни сәбәптәндер, тик ике кеше мәете генә күмелә: берсе Ибләмин исемле кеше, икенчесе — Шәвәли исемле кешенең кызы. Аларның кабер ташлары зиратның көнчыгыш өлешендә элгрәк күренә иде.

1700 еллар башында Карабашка Ырынбур, Жаек якларыннан 5 казакъ килеп, Каравыл тау һәм Тамбикә чишмәсе каршында калын әрәмәлектә йорт-каралтылар корып, яши башлаганнар. Бу кешеләр тиз арада Карабашның үз кешеләре булып китәләр һәм кайбер өстенлекләрдән файдаланалар. Алар борынғы Карабаш би ыруы белән кушылып, «Бишказак» нәселләрен тәшкил итәләр.

1730 еллардан соң Оренбург-Казан-Уфа-Казан юллары төзелә башлый. Бу төзелешләрдә җирле халыкларны, татар-типтәрләрен, башкортларны, мукшы һәм чувашларны эшләргә мәжбүр итәләр. Бу эшләр карабашлыларга зур газаплар китерә. Чөнки юлның Карабаш аркылы узуы, аның аша патша гаскәрләренең бертуктаусыз агылып торыуы, ул гаскәрләргә атланып бару өчен ат кирәк булса да, казна йөкләрен йөртәргә олау кирәк булса да, үз хажәтләренә мәжбүри рәвештә алулары кешеләргә һәркөн көтелмәгән мәшәкать-кайгылар тудырып торган. Җитмәсә, узгынчыларны туйдырып торырга да кирәк булган.

Карабаш авылы аркылы уза торган олы юлның як-ягына агачлар утыртуны да авыл кешеләре башкарган. Габдрахман авылыннан Папи (Солдат) Писмәнә кадәр арадагы 4 рәт олы юл каеннарын Карабаш кешеләре утырталар. Һәр хужалыкка (моржа башына) фәлән төп каен үсентесе утыртырга; сындан, тапталудан саклау, төпләрен йомшарту, су сибү кирәклегә турында күрсәтмәләр бирелә. Ул каеннар 1940 елларга кадәр үсеп утырдылар әле.

Бертуктаусыз узгынчылар йомышын йомышлаудан котылырга теләп, Карабашның бер төркем кешеләре, Карабаш бинең оныгы Кодаш дигән кеше җитәкчелегендә, Каравыл тау артындагы калын урманлык арасындагы Кодаш елгасы тамагына, аннан соң «Аю куагы» дигән урынга һәм, ниһаять, хәзерге Кодаш авылы урынына күченеп китәргә мәжбүр булалар. Бу авылны башта Малый (кече) Карабаш дип йөрткәннәр.

1740—50 елларда бу төбәккә Рәсәй җиреннән дәүләт крестьяннарын күчереп утырту башлана. Бу, әлбәттә, руслаштыруны тизләтү сәясәтеннән чыгып эшләнелә. Шушы елларда Карабаш тирәсендә Иске Писмән, Солдат (папи) Писмәнә, Соколка, Урсала (бу җирләрдә элек татарлар яшәгән була), Федоровка һ. б. рус авыллары барлыкка киләләр.

1760—70 елларда боярлар үз крепостной крестьяннары белән килеп, татар-башкорт җирләренә урнашалар. Карабаштан 15-30 чакрым ераклыкта Микулин, Бирючевка, Павловка, Чемодуровка һ. б. авылларына нигез салына. Бөтелмә тирәсендәге 25-30 чакрым арада татар-башкорт, чуваш, мукшы авыллары булмый. Алар ераккарак күчеп китәргә мәжбүр булалар.

«Бишказак» нәселе килгәннән соң, 1700 еллар чамасында авыл кешеләре Зәйнең сул як ярларына төпләнеп утыралар. Ике Зәй бергә кушылган урында йортлар салына башлый. Олы юл өстендә юлаучыларга тукталу өчен йортлар корыла, узгынчыларны фатирга кертәп, аларга хезмәт күрсәтүче кешеләр дә үз йорт-җирләрен кора башлыйлар. Казан ханлыгы руслар тарафыннан тар-мар ителгәч, Казан ягыннан качып килүчеләр күбәя. Алар исәбенә «Төплә урам», «Түбән оч», «Котылдык» дип аталган урыннарда йорт-куралар саны арта.

XVIII-XIX гасырларда бу якларда традицион тормыш-көнкүреш белән тереклек иткәннәр. Өйләр имән яки зирек агачларыннан дүрт почмаклы итеп бурап салыналар. Түшәм һәм сайгаклар да йомры имән агачыннан җәелгән була. Ярлы-ябагайларның гына өйләре читәнне балчык белән сылап эшләнә торган була. Өй, абзар-кура түбәләрен камыш, салам белән япканнар. Тәрәзәләр күпчелек очракта карындыктан була. Баерак кешеләрнең йорт-куралары ком-таштан корылган була.

Ихата тирэләре читән белән уратылып, һәр йорт хужасының ишек алдына керә торган «жил капкасы» булган.

Карабаш кешеләре киём-салымны да үзләре хәзерләгәннәр: сарык, төлке, бүре тиреләрен эшкәртеп, тун теккәннәр. Йон эрләп, чикмәнлек һәм оеклык тула басканнар. Киндер сукканнар. Чыра-шәм яктысында булса да, шундый мәшәкәтләр эрләү-сугу, киндер туку, чабата ясау, тире иләү һ. б. кебек вак эшләрне башкарганнар. Кышкы озын кичләрне киёмнәр, жиһазлар хәстәрләп үткәрә торган булганнар.

Өмәләрдә курай уйнаганнар, кубыз чирткәннәр, җырлаганнар, биегәннәр. Авыр елларда моңайганнар, уңыш мул булган елларда күңел ачканнар, кунакка йөрешкәннәр. Язын Сабантуйлар уздырганнар. Бу бәйрәм халык тарафыннан тансыклап, дәртләнеп көтеп алынган. Анда кунаклар чакырышканнар, табигать коңагында яшүсмерләр, батыр егетләр һәм ирләр бил алышканнар, көрәшкәннәр, йөгәрешкәннәр, атлар чабыштырганнар. Сабантуй бүләкләре җыю көнен яшь-жилкәнчәкләр бик күңелле һәм күркәм итеп уздырганнар.

Игенчелектә өч басулы система өстенлек иткән: арыш басуы, сабан ашлыгы һәм чиста пар басуы. Жирне агач сабан, сука, имән агачыннан эшләнгән тырма һәм кәтмәннәр белән эшкәрткәннәр.

Чирәм җирләрне алтышар ат җигеп күтәрткәннәр. Боларны таза тормышлылар шулай эшләгән, ә ярлы-ябагай тау буен кәтмән белән эшкәртеп, тары чәчә торган булган. Игенчелек карабашлыларның төп шөгыле булган. Алар арыш, бодай, солы, тары, борчак, ясмык, карабодай культуралары иккәннәр. Әлбәттә, арыш культурасы игенчелекнең күп өлешен, ә бодай иң аз өлешен тәшкил иткән. Бу культуралардан тыш, киндер һәм беркадәр мәк чәчелгән. Карабашлылар кыяр, кавын, суган һәм шалкан үстүргә дә хырыс булганнар. Ашлыкны урак белән урып, көлтәгә бәйләп, чүмәләгә куя торган булганнар. Ындырга ташып, имән чукмарлар, соңыннан чабагач белән суктырганнар. Төйгечләрдә, кул тегермәннәрендә, килеләрдә һәм соңрак су тегермәннәре ярдәмендә ярма ярганнар, он тартканнар.

Борынгы чорда карабашлыларның төп кәсепе мал асраучылык була һәм үзләренә җитәрлек күләмдә генә иген иккәннәр. Урман-тауларда, кыр-яланнарда, елга һәм күлләрдә җәнлек-жанварлар, кош-кортлар күп булган. Кайбер кешеләр сунарчылык белән дә шөгыльләнгән. Зәй суларында, күп санлы күл һәм сулыкларда балык бик күп булган. Тугай-болыннарда үләннәрнең мул булуы терлекчелек өчен бик уңай. Күпчелек карабашлылар жылкы, ат көтүе асраганнар. Атлар исә ярты кышка кадәр тибендә йөргәннәр.

Әйткәнемчә, соңга таба Карабаш кешеләренең төп шөгыле игенчелек булып китә. Казан ханлыгы руслар тарафыннан басып алынганда, Казан ягыннан качып килүчеләр исәбенә Карабаш зурая, төрле һөнәр ияләре дә ишәя. Карабаш кешеләре арасында яхшы балта осталары, тегүчеләр, мич чыгаручылар, бизәнү әйберләре ясаучы осталар барлыкка килә.

Дәвам ы бар.

СОЛТАН АСЫЛОВ.

ХРОНИКА, ВАКЫЙГАЛАР, ФАКТЛАР

21—24 ноябрьдә Казанда ислам мәдәнияте атналыгы булып үтте. Атналыкның беренче мәҗлесе Мәскәүнең урыс мөселманнары общинасы белән очрашуга багышланды. Икенче мәҗлестә исә «Ислам» җәмгыяте рәисе, Сары тау татарларының «Идел» мәдәни мәркәзе идарәсе әгъзасы, «Мусульманский вестник» газетасының мөхәррире Мокатдәс хәзрәт Бибарсов белән очрашу булды. Өченче мәҗлес бөтен ил мөселман ышларенең очрашуына, дүртенчесе — Шәрәк Европасы мәдәниятең Ислам ассоциациясе конгрессына багышланды.

* * *

Татарстан министрлар кабинеты «Чит ил капиталы катнашкан предприятиеләргә һәм филиалларга дәүләт теркәве уздыру турында» карар кабул итте. Анда предприятиеләр, үзләренең төзелүе хакындагы документлар көченә керткәннән соң, Татарстан финанс министрлыгында теркәү уза һәм юридик зат хокуклары ала, диелә. Ә бу карар кабул ителгәнчә оешканнары 1992 елның 1 январена кадәр шунда ук яңадан теркәү уза. Бу хакта хәбәр матбугатта басылып чыга.

* * *

Республикабыз башкаласында 18—19 ноябрьдә Төркия Республикасының Мәскәүдәге илчегенең беренче секретаре Рех Кескимптепе әфәнде визит белән булды. Зур кунак шәһәр белән танышты, музейларга барды, Татарстан республикасы житәкчеләре белән очрашты, Югары Советның парламент комиссияләрендә булды.

Р. Кескимптепе, Татарстан Төркиянең сәяси эшчәнлегендә аерым әһәмияткә ия, диде һәм илчелекнең ике республика халкы арасындагы, бигрәк тә парламентлар арасындагы дуслык элементларын киңәйтүгә теләвен белдерде.

Яклар, көч туплый баручы икътисади һәм мәдәни хезмәттәшлекне бөтен чаралар белән ныгытырга вакыт житте, дигән бердәм фикергә килделәр һәм шул максатта гомуми парламент группасы төзүгә булдылар.

* * *

Татарстан Югары Советы рәисе Ф. Мөхәммәтшин Германия телевидениесенең икенче программасында эшләрчеләр делегациясен кабул итте. Иҗат төркемен мөхәррир Стефан Зайберт житәкли. Немец журналистларын бигрәк тә җөмһүриятебездәге сәяси партияләр һәм иҗтимагый хәрәкәтләр кызыксындырды.

* * *

Ноябрь аенда «Мәгариф» комитеты вәкилләре Германиядән килгән журналистлар белән очраштылар. Кунакларга мөстәкыйль татар мәгарифе булдыру юнәлешендә башкарылган эшләр һәм алда торган бурычлар турында мәгълүматлар бирелде.

Бүгенге көндә укучылар һәм ата-аналар өчен «Мәгаллим» газетасын булдыру бурычы килеп басты. Инде газетаның устав проекты расланды.

* * *

Лениногорск шәһәренең унбер нефть промшленносте һәм транспорт предприятиесе аерым бер мөстәкыйль ассоциациягә берләште. Банкта аерым исәп-хисап счеты да ачтылар. Максатлары изге: үзләрендә булган бар көч-күәтне, финансларны бер ноктага юнәлтү, тиз көндә халык куллануы товарлары чыгара башлау.

* * *

17 ноябрьдә Казанда Идел-Урал ассамблеясенең чираттагы пленумы булды. Пленумда Коми ССР, Башкортстан, Чувашия, Мариэл, Мордва ССР, Удмурт ССР, Татарстан вәкилләре катнашты. Шулай ук Чиләбе, Сембер, Самара, Пермь өлкәләреннән кунаклар булды.

Көн тәртибендә ике мәсьәлә каралды: 1. Идел бую — Урал республикаларындагы һәм элеккеге СССРдагы иҗтимагый-сәяси хәл. 2. Идел бую — Урал халыклары конференциясен оештыру турында фикер алышу.

Урыннардан килгән вәкилләр үз республикаларындагы иҗтимагый-сәяси хәл, милли хәрәкәт турында сөйләделәр. Конфедерация оештыру идеясен һәркем яклады.

* * *

Ноябрь аенда бәйсез Чечен Республикасының вәкилләре Казан һәм Чаллы шәһәрләрендә булып киттеләр. Кунаклар — Чечен республикасының халык депутаты, Кавказ тау халыклары конфедерациясенең вице-президенты Иса Арсамиков, икенчесе — Чечен халкының гомуммилли конгрессы башкарма комитеты әгъзасы Жалоудин Экиев Казанда чечен халкының милли азатлык хәрәкәтен яклап үткәрелгән сәяси митингта катнаштылар.

Мәгълүматларны төрле чыганаклардан
ТӘНЗИЛӘ МУСИНА җыйды.

М и л л и м э з э к л э р

* * *

Бер вакыт Багдад урамыннан Харун әр-Рәшид хәлифә үтеп бара икән. Урамдагы этләрден бересе иптәшләрәнә хитабан:

— Бу килә торган кешене таныйсызмы? Бу зат мәмләкәтнең хәлифәседер, тешләү түгел, буңарга өергә дә ярамый, сак булыңыз, дигәч, икенче бересе:

— Әлбәттә, тешләмәбез, ләкин аз булса да өреп калыйк, этлегемез югалмасын, дип җавап биргән!

Шура, 1908, № 6, 189 б.

* **

Францада бер адәмне ике хатын алдыгы өчен хибес итә башлагач: әгәр максудыңыз бәңа бер җәза бирмәк булса, бәне үз өемә йибәреңез дә, шул ике хатынымның уртасында тотыңыз, чөнки дөньяда шуннан артык авыр җәза булыр дип белмимен, димештер!

Шунда ук.

* * *

Зарифлар мәҗлесендә бер бик ямьсез чырайлы адәм: «Шайтан ни кыяфәттәдер? Аны күрергә теләгем бик зур иде!» — димеш иде. Моңа каршы арадан берәү: «Шайтан чыраен күрәсең килсә, моның юлы бик җиңелдер, көзгә ал да, шуңа бак! Күргән нәрсәнәкь шайтан чырае булыр!» — димештер.

Шура, 1909, № 7, 224 б.

* * *

Сөйләшеп торган ике адәм янына өчене бер дустлары килеп: «Иптәшләр! Ни тугрыда алдашасыз?» димеш. Болар исә: «Сине мактап сөйлидер идек!» — дип җавап бирмешләр.

Шунда ук.

* * *

Падишаһлардан бере зинданга кереп тоткыннарның хәлләрен тикшереп йөрде. «Нинди гаеп белән монда

ябылдың?» дип сорауларына һәрбере гаепсез вә наһак керләрен сөйләделәр. Фәкать берсе генә үзенә гаепле икәннән таныды. Падишаһ зиндан башлыгына: «Бу әхлаксыз адәмне моннан чыгар, юкса бу кадәр гаепсез вә намуслы адәмнәрнең холькларын бозар!» дип гаепен таныган өчен моны азат итәргә боерды.

Шура, 1909, № 8, 256 б.

* * *

Авил кешеләреннән бере үзен тешләргә ябышкан этне балта белән чабып үтермеш иде. Эт хужасы дэгъвасы буенча үтерүчене хөкем йортын чакырып җавап сорадылар вә: «Ни өчен балтаның сабы белән генә сукмый, йөзе белән суктың?» — диделәр. Үтерүче: «Әгәр дә эт тешләр өчен койрыгы белән килгән булса иде, мин дә балтаның сабы белән генә суккан булыр идем!» — дип җавап бирде.

Шунда ук.

*

*

*

Йолдызчы-күрәзәчеләрдән бере падишаһның сөйдеке жариясенәң вафат булачагын сөйләмеш иде. Очраклы рәвештә шул көннәрдә жария вафат итте. Падишаһ исә ачуын күрәзәчедән алу теләге белән аны сараена чакыртты һәм әйтте: «Син һәркемнең ни вакыт вафат итәчәген беләсең, үзеңнең кайчан үләсеңне беләсеңме? Моңы белсәң, әйт!» — диде. Йолдызчы үзенәң үтереләчәген белеп: «Йолдызыма караганда синнән ике көн элек вафат булачакмын», — дип җавап бирде. Падишаһ үзенәң әжәленнән куркып, күрәзәчене үтермәк фикереннән кайтты.

Шунда ук.

* * *

Хужа белән кунак өйдә ятканнары хәлдә, хужа төн уртасында уянса, кунакның югары чардакта көлеп ятканын ишетте вә: «Әй, кунак! Кичтән минем янымда яткан идең, анда югары ни өчен мендең?» — диде. Кунак исә: «Уйкуым белән аунап тәгәрәп йөри торгач, егылып киттем, күземне ачып карасам, үземне чардакта күрдем!» — дип җавап бирде. Хужа: «Халыклар егылганда түбән төшәләр иде,

ни эшләп син югары киттең соң?» дигәч, кунак: «Менә шуңа гажәп итеп үзем дә көлеп ятам!» — диде.

Шунда ук.

* * *

Язуы бик бозык булу сәбәпле халыкларның мәсхәрә итеп көлүләреннән гажиз калган бер адәм, базарда бик бозык язулы китап сатылганын күреп, сатып алып кайтты. Иптәшләренә: «Иптәшләр! Минем язуның начарлыгыннан көлә идегез, дөньяда миннән начар язулы адәмнәр дә була икән, менә сезгә күрсәтеп, өстемнән яманатны төшерер өчен дип китап алып кайттым!» — дип китапны күрсәтте. Мәгәр бу китап та бу адәм тарафыннан язылмыш, ләкин бу үзе онытмыш иде. Бер жирендә үзенәң имзасын күргәннән соң ни кылырга да белмәде.

Шура, 1909, № 9, 288 б.

* * *

Гарәп шагыйрьләреннән мәшһүр Фәразыйк Мәдинә урамында очрамыш ике кешенең исемнәрен сорамыш иде. Болар исә, безнең беребез Фиргавен, икенчебез Һаман, диделәр. Фәразыйк боларга: «Тәмугта урыныгыз ни жирдә?» дип кайтарып сорадына каршы: «Фәразыйкның күршесендә!» — дип җавап бирделәр.

Шура, 1909, № 10, 320 б.

* * *

Бер кеше өенә килгән олуг мосафирларның (юлчыларның) беренә: «Әфәндем хәзрәтләр, берәр чынаяк чәй эчәр вакытыгыз булырмы, юкса болай гына сөйләшеп утырырбызмы?» димеш иде. Мосафир җавабында: «Иркенләп аш ашаганнан соң, чәй эчеп сөйләшеп утырырбыз!» — диде.

Шунда ук.

* * *

Бер куй хакында дөгъвалашып, ике колагыннан икесе тотып хөкем йортына барган адәмнәргә мулла сымак адәм очрады. Бу кешеләр: «Мулла абый, арабызга хөкем итсәнә!» — диделәр. Мулла: «Мин бу куй тугрысында хөкем итеп дөгъвагызны хәл итәрмен,

ләкин минем хөкемемә риза булачакыгыз өчен ант итегез!» — диде. Болар ант иттеләр. Мулла: «Куйның колагыннан кулларыгызны жибәрегез!» — дип, куйны алып үз юлына китте. Бу адәмнәр хәйран булып карап калдылар.

Шура, 1909, № 13, 416 б.

* * *

Гарәп егетләреннән бере үз кабиләсеннән бер кызга мәхәббәт куеп, олак вакытлар аулак күрешеп, сөйләшәргә йөрдә исә дә, насып булмады. Егет үзләренәң чатырларында ялгыз вакытта ни сәбәп беләндер әлегә кыз килеп керде. Егет моны күрү белән сырмасын салып йокларга ятты. Кыз моңа бик гажәпләнде: «Ничә вакытлардан бирле минем белән сөйләшәр өчен гажиз булып йөрдәң, инде форсат килде, бу ни эшәң?» дигәч, егет: «Сине төшемдә күрү кадәр ләззәтле бер нәрсә юк, шул өмет белән йокларга яттым, әгәр дә төшемдә күрсәм, бик бәхетлемен», — диде дә гырлап йоклый башлады.

Шунда ук.

* * *

Әдипләрдән беренәң өенә заманасының падишаһы килгән иде. Падишаһ: «Бу өй синең өчен кечектер, башка жиргә күчәргә кирәк!» дигәч, әдип: «Падишаһым! Өй кечек булса, моның гаебе миндә түгел, бәлки сездәдер, сез мине ошбу өйгә сыймас дәрәжәдә зур иттегез!» — дип җавап бирде.

Шура, 1909, № 15, 478 б.

* * *

Хижаз гарәпләреннән бере зур өметләр белән Багдад шәһәренә сәфәр итмеш иде. Олак вакытлар йөрәп кайткач, күршеләре, дус вә кардәшләре күрешә килделәр вә нинди фәйдалар табып кайтуын сораша башладылар. Гарәп: сәфәрем бушка китмәде. Рүзәнә (уразаны) тотмый йөрүдән башка бер нәрсә дә хасил итмәгән булсам иде, ул да зур фәйда саналыр иде. Хәлбуки мин намазларны да кыска укып йөрдем!» — дип җавап бирде.

Шура, 1909, № 15, 478 б.

Жыючы: Равил ӘМИРХАН.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемый читателю майский номер журнала посвящен международной конференции тюркологов и Всемирному конгрессу татар. На вопросы журнала по поводу проведения Всемирного конгресса татар отвечает Президент Республики Татарстан Минтимер Шаймиев.

В рубрике «Международная конференция тюркологов» со статьями выступают академики Миркасим Усманов, Мирфатих Закиев, Абрар Каримуллин, доктор филологических наук Флюн Мусин. Под рубрикой «Литературное наследие» публикуется поэма Котби «Сказание о Хосров и Ширин», драма Гаяза Исхаки «На волнах», статья Гаяза Исхаки «Задача молодых сил».

В этом году отмечается столетие Мирсаета Султангаиева. Статья Илдуса Гиззатуллина «Наследие революционера» посвящена анализу творчества выдающегося сына татарского народа. Здесь же публикуется его рассказ «Яблоко раздора». В рубрике «Из истории просветительства» со статьями, посвященными Исмаилу Гаспринскому, выступают известные зарубежные тюркологи Шокру Алчин и Надир Даулат, казанский тюрколог Илдус Загидуллин.

В рубрике «Народное творчество» публикуется статья венгерского ученого Игнаца Куноша «О работе в лагерях для мусульманских военнопленных». В постоянной рубрике «Из истории ислама» дается продолжение рукописного труда известного татарского ученого-философа Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?». Под рубрикой «Татары зарубежья» публикуется статья кандидата филологических наук Фариды Хакимзянова «На земле Анатолу». Дискуссию на тему «Формирование татарского народа» продолжает член-корреспондент АН Татарстана Альфред Халиков. В рубрике «Историческое наследие» со статьей «От какого наследства мы отказываемся?» выступает Касим Фасахов. В постоянных рубриках «Исторические ценности», «История деревень» публикуются статьи доктора исторических наук Равиля Фахрутдинова, фотожурналиста Зуфара Баширова и Султана Асыллова. В заключение журнал знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY

The May number of the Magazine is dedicated to the World Conference of the Turkologists and the World Congress of Tatars. President of the Tatarstan Republic Mintimer Shaimiev answers the questions of the readers on the occasion of the Congress.

In the «World Conference of the Turkologists» rubric Acad. Mirkasim Usmanov, and Mirfatih Zakiev, Philol. Dr. Flun Musin and Abrar Karimullin appear with their articles.

In «Literary Heritage» the poem by Kotbi «Legend of Khosrov and Shirin», the drama «On the Waves» by Gaiaz Ishaki and the article «Problems of the Young Forces» by the same author are published.

This year Mirsaet Sultangaliev's centenary is marked. The article by Ildus Gizzatullin called «The Revolutioner's Heritage» is dedicated to the life and creative labour of a prominent son of the Tatar people. In this number his short story «The Apple of Discord» is placed.

In the rubric «From the History of the Enlightenment» famous Turkologists Shoker Alchin and Nadir Daulat and a Kazan Turkologist Ildus Zagidullin dedicate their articles to Ismail-bei Gaspinski.

In the «Creative Work» rubric we present the article by a Hungarian scientist Ignaz Kunosh called «The Work among War Prisoners in Mussulman Camps».

In our constant rubric «From the History of the Islam» the manuscript by a well-known Tatar scientist and philosopher Riza Fahrutdinov «What Religion is Islam?» is being continued.

In the «Tatars Abroad» the article by Cand. of Philol. Farid Khakimzianov is published titled «On the Land of Anadolu».

Alfred Khalikov, Cor. — Membr. of the Tatarstan Academy of Sciences continues the discussion on the formation of the Tatar people.

«Of What Heritage We Refuse» is the article by Kasim Fasahov.

Dr. Hist. Ravil Fahrutdinov, photo-journalist Zufar Bashirov also take part in this number. In conclusion the Magazine places short informations about considerable events in the life of the Tatar people.

«Лабыч таулары» дип исемлэнгән матур тау бите ландшафтында үскән Чын башмакчәчәк
(Кама Тамагы районы, Идел буе урман хужалыгы, Шеланга урманчылыгы)

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ

هَذَا زَمَانٌ سَوْرٌ بِأَسْلَانٍ بِسْمِ اللَّهِ دَنْ

هَذَا وَقْتُ إِشْ بِأَسْلَانٍ بِسْمِ اللَّهِ دَنْ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا خَشِيلاً بِسْمِ اللَّهِ سَنَ إِشْ قِيلْمَاغَان

إِشْ تَمَاهُ بِسْمِ اللَّهِ سَنَ هَيْجَ بُولْمَاغَان

مِفْتَاحُ الدِّينِ أَقْبُولَا

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ
شَيْءٍ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ